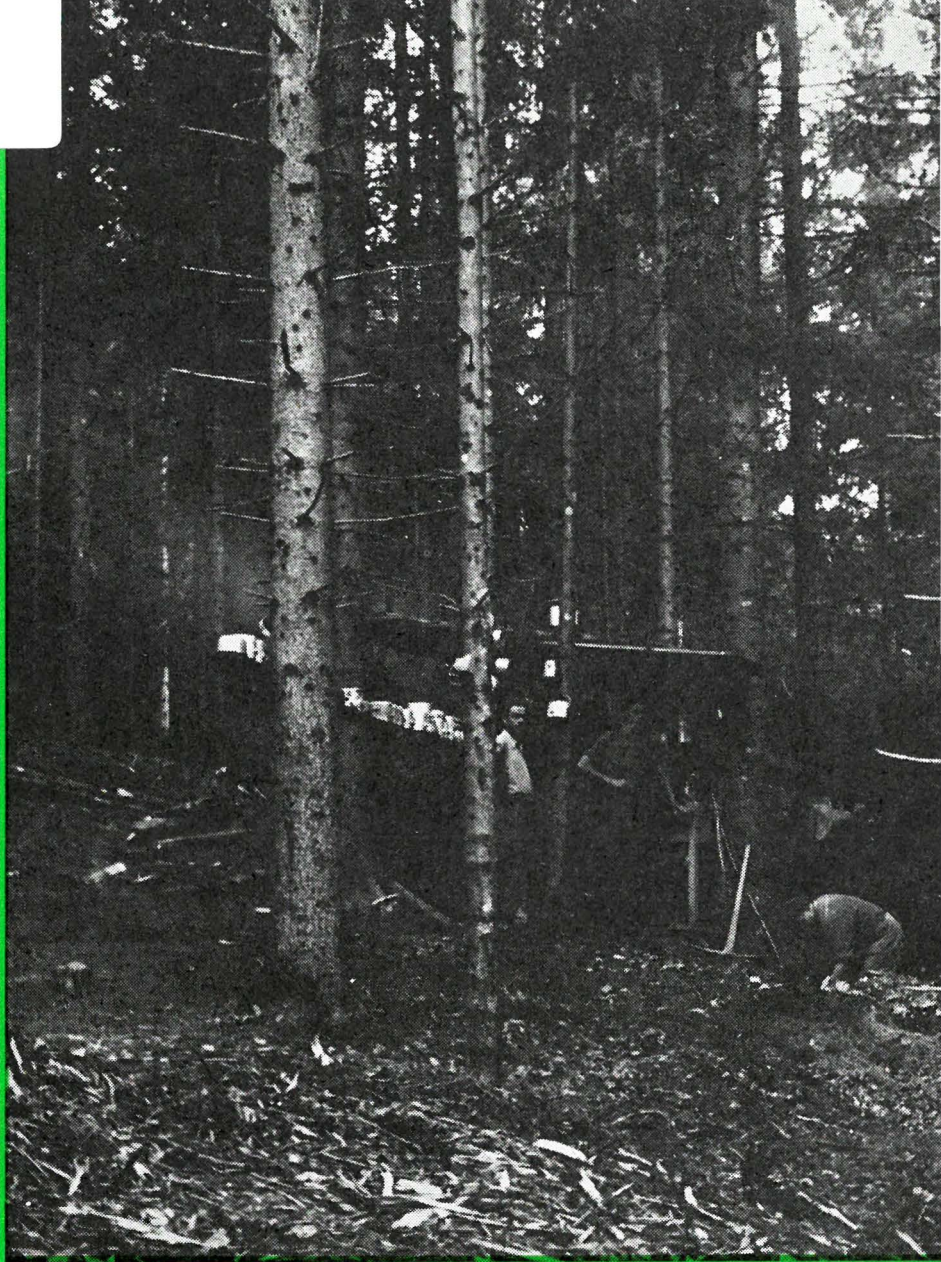

D 2643

B O R E C

Anali o mestu heroju

**Prva izjava z nacističnega vrha o izgonu Slovencev
Slovenska trojica**

Mladi junaki, obešeni v Podgradu

S Francetom Bevkom v goriških zaporih

Osrednji slovenski partizanski tisk

Norveška književnost v boju proti okupatorju

8/9

1975

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: 320-477

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 391 **Zvone Kržišnik**: Anali o mestu heroju
- 398 **Nada Fridau**: Resnica je blizu, pesem
- 399 **Marjan Znidarič**: Okupacija Maribora aprila 1941
- 411 **Fran Roš**: Prva izjava z nacističnega vrha o izgonu Slovencev
- 415 **Valentin Polanšek**: Slovenska trojica, pesem
- 417 **Maks Burgar**: Kurirske relejne postaje na Štajerskem
- 422 **Dana Jerše**: Spomin, pesem
- 423 **Maks Zadnik**: Mladi junaki, obešeni v Podgradu
- 432 **Franci Lakovič**: Vprašanje, pesem
- 433 **Vasja Ocvirk**: S Francetom Bevkom v goriških zaporih
- 438 **Andrej Rant**: Žalostinka
- 439 **Linka Ksela**: Iz Auschwitza po cesti smrti
- 443 **Lado Ambrožič ml.**: Osrednji slovenski partizanski tisk
- 455 **Emil Cesar**: Norveška književnost v boju proti okupatorju
- 474 **Jože Kos**: Odšli smo med spomine
- 475 **Boris Višnovc**: O taborništvu, ki naj postane del našega splošnega ljudskega odpora

Književnost — ocene

- 479 **Iztok Ilich**
Marko Kerševan: Religija kot družbeni pojav
- 480 **Črtomir Šinkovec**
Alojz Kermavner: Ambulanta E preko 4 G
- 481 **Črtomir Šinkovec**
Lado Ambrožič: Cankarjeva brigada
- 482 **Slavko Rupel**
Stojan Cirk: Vojakovi spomini
- 483 **Leopold Suhodolčan**
Tri nove knjige pri DZS
- 484 **Črtomir Šinkovec**
Franc Potočnik: Koncentracijsko taborišče Rab
- 485 **Slavko Rupel**
Leopold Suhodolčan: Najdaljša noč

Bibliografija

- 486 **V oceno smo prejeli**

Slika na naslovni strani: Slovenski gozdovi so bili partizanom najzvestejši zavezniki, nudili so jim varno kritje in zavetje

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-486, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Zvone Kržišnik

Anali o mestu heroju

Predgovor

Zgodovinarji niso vselej ravnali premišljeno, ko so pisali označbe: junak, heroj, heroizem... Te epsko zveneče besede so utegnile prekriti svoj pomen samo tedaj, če jih je uporabil dodobra osveščen raziskovalec, ki sta mu bila resnica in občutek za mero dražja od hotenih, na primer političnih učinkov. Pojem »junaštvo« združuje v sebi pač toliko različnih in včasih navidez nasprotujočih si prvin, da zahteva, preden ga kdo nategne na kopito kakšnega dejanja, sam svojo temeljito razčlenbo.

Pred vsem drugim se more roditi junaštvo samo tam, kjer je boj. Brez akcije in sočasnega nasprotnega upora se ne more prigoditi nič takšnega, kar bi zaslužilo to zanosno opredelitev. Teža junaštva raste sorazmerno z ostrino boja, z neenakostjo nasprotnih sil in s trajanjem procesa, ko se šibkejši strani odmika up zmage, pa vendarle v boju vztraja. Iz tega že tudi sledi, da junaštvo ne nastaja v območju naključij, samogibnih situacij in trenutnih razpoloženj, marveč, da je njegova mati lahko samo oživotvorjena človekova zavest, ki jo redé ideje, nazori, prepričanja pa utrjena in k nekemu cilju naravnana volja. Toda obenem obvladuje človeštvo prabitno spoznanje, da se zadirajo korenine pojma »heroizem« samo v humus etike in da je junaštvu lahko predmet samo takšen namen in cilj, ki ga ovrednoti kot dobrega zanesljivi glas osebne in še veljavnejši glas družbene vesti. Onstran teh poglobitvinih razpoznavnih znakov pa se glede moči in vrednosti heroičnih dejanj vzpenja še visoka lestev! Bolj zgornje letve zaznamujejo dela, ki so jih sprožili človeško pomembnejši spopadi. Više so povzpeli podvigi, pri katerih je moč ideje in zavesti morala nadomestiti materialna neravnovesja, ter prebroditi nasprotja in krize v sebi sami. Jasneje sevajo skozi čas junaštva, ki jih ni zastrla niti prevelika oddaljenost, niti jih ni razvodenila brbljavost sporočil ali preveč zapravljivo nasuta patina legende. Kolikor več človeških vrlin terjajo in nakopičijo v sebi bojna dejanja, toliko bolj jim pristoji čast, da jih imenujemo heroična. Premagovanje naravnega strahu, premojstritev neodločnosti in drugih človeških slabosti, brzdjanje predrznosti; vdano sprejetje tveganja; možatost v odločitvah in varčnost v izvedbeni naglici; tovarištvo, ki ne pozna prelaganja odgovornosti s sebe na druge, pa tudi ne precenjevanja, da lahko storiš vse sam; hladnokrvnost v težavnih položajih; nezlomljiva vera v zmago — a hkrati treznost presoje, ki si dopušča priznanje slehernega poraza razen obupa; večni trud, pretočiti iz sebe v akcijo vse zaloge

misli, pameti, iznajdljivosti in kar še k temu sliši — pa tudi čustva, zanosa, hrabrosti, ne malokdaj do humorja razčeperjene vedrine... Skoraj nepregledne so snovi, iz katerih se mési testo junaštva. Vendar — najvišji klini lestve so rezervirani za tisti heroizem, ki v vsakem pogledu izključuje besedo jaz, pač pa nastaja iz bojevniške nuje: nastopiti za sočloveka, za skupnost ljudi, za prvineke humanistične ideale. Tako junaštvo se lahko rodi šele takrat, ko je osebnost našla v sebi popoln notranji red, torej takrat, ko ji je uspelo vzpostaviti — naj že bo po miselni ali čustveni poti — objektivno skalo bivanjskih vrednot. Redkokdaj uspe osebnosti brez zunanje pomoči urediti to vrednostno skalo, na kateri telesno življenje še zdaleč ne šteje največ. Najpogosteje zmore osebnost doseči ta red takrat, ko jo napade strašen sovražnik in jo stisne v brezizhodnost, hkrati pa zdrami v njej obrambne mehanizme, ki so dotlej spali in osebnost sama ni poznala njihove moči. Vrhunec heroizma predstavlja zavestna pripravljenost k samožrtvovanju, zavestna pot skozi odpoved in trpljenje in — če je potrebno — tudi v izničevalno smrt, da bi bile najvišje humanistične vrednote rešene za nadaljujoče se življenje soljudi.

Vsaj te skopo navržene maksime, namenjene bralcu in še bolj piscu, se mi je zdelo potrebno izraziti, preden začnem pripoved o Ilegalni Ljubljani — prvem mestu heroju Jugoslavije. Pred pričevanjem sem si tako postavil ogledalo, v katerem bo sproti razvidno, zakaj si je Ljubljana zaslužila ta ponosni naziv.

I. del

Težko bi bilo spomladi 1941 prepoznati v obličju Ljubljane jutrišnjega junaka! Četudi je to mesto izza marčne revolucije 1848 in izza potresa 1895 bolj in bolj postajalo metropola slovenskega naroda, ki si je med zadnjimi narodi v Evropi pridobival legitimost, Ljubljana niti po vnanjosti, niti po značajskih potezah, niti po zgodovinskem izkustvu ni bila osebnost, ki bi ji bilo moč prisoditi, da je zmožna imena vrednih junaških dejanj.

Bila je to dolga vas — kakor poje ljudska pesem. Razen nekaj vencev patriarhalnih hiš, pozidanih v dobi baroka in bidermajerja, ducata cerkva, nekaj vegastih trgov s spomeniki, sram vzbujajočih tržnic in zavitih ulic, ki jim je bila edina rediteljica samopasna improvizacija, edina slogovna opora in crkljivo naročje pa fevdalna trdnjava na griču — razen tega premore okolje Ljubljane še nekaj secesijskih štirirjaških kvartov, ki na vseh straneh naglo prehajajo v trški in vaški ambient s širnimi polji in travniki, dalje pa se mesto brez vsake vidne meje izgublja v prodnati obsavski svet, v močvirno barje ter v gozdne zajedne Tivolija, Rožnika, Šišenskega hriba in Golovca. Asketsko dolgočasno učinkujejo poslopja šol, gimnazij, cukrarne, koloseja, klostrskih internatov; vseučilišče, ki deluje že v tretje desetletje, je skromnih razsežij; takisto galerije, muzej, gledališči; brez reda se vrinja v naselje prgišče tovarn tiste skromne, z mnogimi prizidki in nadzidki ovešene zunanjščine, kakršno tu kot drugod oblikuje marljivo snujoči industrijski in že tudi finančni kapital. Čudaško, vendar izražajoča pomenljivo solidnost in preudarnost moli tu in tam kot otoček iznad plitvega morja rdečih opečnih streh visoka moderna zgradba: nebotičnik, hotel Slon, palača Bata. Vsak tak objekt zraste v opombo moči delniških družb ter tujih in domačih mogotcev. Ta in oni načrtno urbanizirani predel nastaja pod taktirko mojstra Plečnika: že so tu Križanke, Univerzitetna knjižnica, nove tržnice, Žale... Bolj na obrobjih mesta slone nekatere blokovske kolonije za uradnike in delavce, zgrajene iz sredstev stanovskih skladov. Otožno medlijo barakarska selišča za tiste proletarce, katerih delodajalci, naj že bodo zasebniki, mesto, banovina ali država, so posebno varčni in gospodarni.

Vsepovsod v mestu živahen štacunarski in obrtniški vrvež; originalno zvonkljanje in cviljenje tramvaja; več sto gostilnic, med njimi uglednejše s hlevi in širnimi dvori za prepreganje; zgodnje povorke kmečkih voz, mitnice, mostne tehtnice s kupčki konjskih fig in rumenimi lužami; mučno počasen začetek avtomobilizma; zato pa železniški promet, premikaška in ranžirna dejavnost, kakršna se spodobi važnemu vozlišču Južne železnice; reka, odslavljajoča zadnje samotne čolnarje, objema grajsko vzpetino v dveh zgledno reguliranih krakih; slikoviti mostovi prek reke, ob njej starinarne, dijaški knjižni sejmi; drug v drugega prehajajoči vrbovi, kostanjevi parki, nasadi platan. Razmajani zvonovi, procesije, prižgani lestenci, birme, nove maše, razkošne poroke, žegnanja; množice firbcev; veselice, sejmi, številne kavarne in kavnice, slaščičarne, nočna zabavišča, sramežljivo prikrite javne hiše, vesel pivski hrup; mesingasti kotlički in kadeče se kranjske klobase, zraven trnovsko zelje, hrustajoče žemlje, debeli sloji slanine; blaginja, ki je ne moti smrdljiva kanalizacija in ji ni spotikljiva podgana, ko kjersibodi primaršira iz varnih zakotij ...

Tak je bil obraz ljubljanskega mesta — matere vseh sladkosti in botrice veselih ur — z njegovimi 70 tisoč prebivalci v letu 1941. Seveda nevešči avtor teh urnih krogijev prosi za zamero, ko je pač marsikaj bistvenega preskočil ali prezrl. V celoti gledano je bila Ljubljana že po zunanosti kaj neenoten, necelosten, anarhičen subjekt, kakršnemu je težko osredotočiti zavest in voljo.

Tembolj nepripraven za junaška dejanja je bil značaj te osebnosti.

Čeprav njeno temeljno plast takrat že predstavljajo delavci v industriji, trgovini, obrti in prometu, nameščenci v upravi in kmetje — so tej večini »malih ljudi« zaprta vsa pota k odločanju in k možnostim, da bi lahko kakorkoli sami dejavno vplivali na svojo življenjsko usodo. Četudi imajo delavci na železnici, v Saturnusu, Tobačni tovarni, limfabriki, cegelnicah itd. za sabo že desetletja mezdnih gibanj in štrajkov — vendar še ne morejo razviti tistega vpliva na mestno okolje, da bi mu spremenili značajsko barvo, ki jo slej ko prej določa buržujska manjšina. Ljubljana je ohišnica bana, »narodnih« veljakov, strankarskih voditeljev, industrialcev, veletrgovcev, bankirjev, delniških družb, škofije... Ta pisana družčina z navidezno križajočimi se interesi goji v resnici vendarle enoten skupni interes: obvladati množice, gospodovati nad njimi in jih izkoriščati. Vladajoča Ljubljana je podobna čebru pod ogromnim lijakom. V čeber se stekajo skozi lijak v denar spremenjena premoženja in muke slovenskega ljudstva: presežne vrednosti delavskih dnin in lakota delavskih otrok; pod ceno kupljeni kmetijski pridelki in obup kmečkih družin, ki so jim domačije pognali na boben; neizpolnjene volilne obljube strankarskih politikov in poslancev, pa vse tegobe, ki spremljajo namerno zadrževano prosveto in civilizacijo; grmeči pozivi k poslušnosti in k božjemu strahu s prižnic — pa pod grožnjo pekla prepovedana kontracepcija, da ne bo zmanjkalo kapitalističnih sužnjev; vse to in še marsikaj dère v trebušasti buržujski čeber, vse se spreminja v denar, v hipoteke, zapadle menice, rubež, obresti in obrestne obresti in spet v nadaljnje trgovanje, oderuška posojila, finančne mahinacije, — v »iznajdljivo« obračanje kapitala!

Celo plast mestnega prebivalstva tvorijo mediokritete, ki so opora in opričniška klapa veleizkoriščevalstvu. Veliki si navzven ne mažejo rok, zato so tu raznih vrst eksekutorji, agentje, čifutski mešetarji, verižniki, podkupljeni notarji in advokati, svetniki, najrazličnejši špekulanti in kombinatorji, ki si radi nadevajo naziv: svobodni poklic. Koliko je kramarjev (ki so začeli iz nič) pa se zdaj ponižno in stopicljaje in po pravilu »naj ne ve desna, kaj dela leva« vzpenjajo v svet uspeha! Koliko »poslovnih talentov«, ki peharijo jamce in si pripravljajo ugodne stečaje!

Potem so tu dacarji, dražbni izklicevalci, poklicni ovaduhi in špiclji, provokatorji, goljufi, notorični delomrzneži, ki vsi po vrsti zadovoljno živijo od tega, da jemljejo mrvice z mize politične in gospodarske plutokracije. Uspeva cerkev, kajti posvetno gospostvo se počuti trdnejše, če si zavaruje tudi onstranstvo, razen tega pa je cerkev upoštevanja vreden poslovni partner in varuh reda. Ljubljana je v letu 1941 pravo mravljišče bogoslovcev, kaplanov, redovnikov, redovnic in višjih cerkvenih dostojanstvenikov, pa tudi mravljišče fanatičnih laikov, ki si od vere ne obetajo samo zveličanja, marveč jim gre vsaj toliko za časne blagore.

Ker dajejo vnanji ton in takt mestu zelenega zmaja vsi drugi sestavi razen delovnih ljudi, je 1941 videz značajskega ustroja Ljubljane tak, da ne vzbuja radosti. V ospredju tega karakterja je hlastna strast po uspehu, ki ga opredeljujejo pojmi denar, neskrupulozna pridobitnost, karierizem, boj za položaje. Cedeča se gesla o narodnjaštvu, domačijski zagledanosti, sladkobni folklori pa tudi v vernosti in krščanstvu donijo plehko, delujejo neprepričljivo kot površno pripeti okraski. Preveč očitne so brezštevilne oblike zatiranja in izkoriščanja delovnega človeka. Preveč na dlani je hlapčevstvo, kakor ga je videl Cankar, preveč je nadutosti močnih do šibkih, preveč klečeplazenja nižjih pred višjimi. Slepa pokorščina, lojalnost, vdanost v razmere, farizejsko sprenevedanje, hlinjena pobožnost, hinavstvo — te in mnoge druge nadloge pustošijo. Korupcija, strankarska diskriminacija, vse ošabnejši klerikalizem kot politično gibanje in kot način življenja, — to so barve tistega časa, ki pa ni bil nič drugega kot dedič slabosti prejšnjih dob.

Zares, tudi vse zgodovinsko izkustvo leta 1941 ni bilo naklonjeno prepričanju, da bi mogla Ljubljana takrat ali kdaj pozneje postati junak. Kaj je storila, denimo, v 93-ih letih po marčni revoluciji, da bi ji utegnilo biti poklonjeno takšno pričakovanje?

Vselej je hotela Ljubljana nositi bojno zastavo, pravemu boju pa se je izogibala. Res je imela pred sabo plemenit cilj — osamosvojitve Slovencev, da bodo zaslužili ime naroda — toda nikoli ni v boju niti veliko tvegala, niti ni prav razvila svojih nemajhnih duhovnih sil in zavesti, da bi poiskala pravo pot k cilju. Samoljubno je vseskozi izključevala iz skupnega boja kmečke in delavske množice. Kaj ji je pomagalo, če se je zavzemala samo za kulturo, prosveto in jezik, ko pa je na drugi strani podirala to prizadevanje s tem, da ji je šlo ozkosrčno zgolj za meščanske gmotne koristi, za svobodnejšo trgovino in industrijo pa za trg? Drugi socialni procesi ji niso bili mar. Odrekla se je revolucionarnosti, pa so bili tako njeni interesi skoraj vselej in povsod v nasprotju z interesi vsega naroda. Oklepala se je neznatnih ciljev, ravnala oportunistično, se izčrpavala v drobtinčarskih zahtevah in reformah, ki so ustrezale mali buržoaziji. Kaj je storila zoper mizerni položaj slovenskega kmeta, ki je predstavljal znatno večino naroda? Nič. Pustila ga je samega v davčnih stiskah po zemljiški odvezi, pustila ga je, naj sam na svojih plečih prenese tegobe, ko se je po uvedbi železnice in ob drugem tehničnem napredku zamajala vsa njegova gospodarska zgradba, temelječa na vprežni sili, tovarništvu in prirodnih menjavi. Buržoazna Ljubljana je profitirala, ko so zadolžitve poganjale na boben tudi najtrdnejše kmetije, ko je bilo prodanih — po pisanju Krekovič Črnih bukev — med leti 1868 in 1892 samo na Kranjskem 10.190 kmetij in vknjiženih nad 60 milijonov goldinarjev kmečkih dolgov.

Veliko zmognih, poštenih in tudi borbenih narodnih voditeljev je delovalo v Ljubljani. Spomnimo se Tomana in njegove peticije za avtonomnost z 20 tisoč podpisov. Spomnimo se Levstikovega osornega krpanovstva, Krekovega tragičnega idealizma, Cankarjeve idejne silovitosti, ki je zazvenela v krik: »Narod si bo pisal sodbo sam...« Ti in mnogi drugi borci so veliko hoteli, pa malo mogli. Ni bilo narodne

enotnosti, ni bilo sile, ki bi premogla hkrati idejno globino, vsestranost in organizatorično zmožnost, da bi povezala kmečke, meščanske in mlade delavske množice v skupno fronto. Veliko je pomenilo za slovenski narod čitalniško in še več tabor-sko gibanje, veliko so pomenili za narodno prebujanje časniki Slovenski glasnik, Naprej, Slovenski narod, revije Ljubljanski zvon, Slovan, Dom in svet, pa Dramatično društvo, Glasbena matica in Mohorjeva družba — toda brez revolucionarnega boja, ki mora zajeti vse družbene sile in mora rasti iz socialnih procesov, ni bilo misliti na resnično samoodločbo in eksistenčno veljavnost slovenskega naroda. Ni mogoče prezreti orjaškega deleža, ki ga je dala Ljubljana v kulturi — pa tudi ne njenega cincanja, neodločnosti in nenačelnosti v politiki.

To izkustvo je še poudarjeno od takrat, ko so ob zatonu stoletja nastale v Ljubljani vse tri stranke. Prejšnji nenačelnosti so se odtlej pridružile še strankarske razprtije. Nazorske razlike so žal postale plašč za tekmo, kdo bo razvil vpliv in si pridobil oblast nad slovenskim ljudstvom. Mar Slovenska ljudska stranka ter z njo klerikalizem in duhovščina? Mar Narodno napredna stranka, oziroma liberalno izobraženstvo? Ali pa morda Jugoslovanska socialno demokratska stranka, ki je predstavljala negodno socialno demokracijo. Tja do konca prve svetovne vojne je bilo odtlej narodno vprašanje v glavnem fasada za medsebojne obračune domačega kapitala; puhlice, spletke, obrekovanja, pregoni političnih nasprotnikov, vsa kršni plitvi koncepti so zaznamovali slovenski zgodnji parlamentarizem.

Toda v tem času sta morala meščanstvo in buržoazija že začetj resno računati na novo silo. Že je prodrli Marxov in Engelsov nauk med delavske množice. Valovje, ki se je zganilo po Pariški komuni in po čikaški demonstraciji, se je začelo zaganjati skozi prve maje, proteste in stavke, dokler ni doseglo prvega viharnega vrhunca leta 1908 z dogodki ob smrti Lundra in Adamiča.

Čeprav je moralo preteči od takrat še več kot 30 let do druge svetovne vojne, je že postalo očitno, da so v narodu in v sami njegovi prestolnici sile, ki so zmožne revolucionarnega boja, samožrtvovanja in heroizma. Elementarno izpričana je bila ta resnica 19. aprila 1920 na Zaloški cesti, ko so ljudske množice prvič izrazile svojo voljo in prepričanje pod vodstvom komunistov. Trinajst trupel, med njimi 5-letna deklica in 30 ranjencev je obležalo pod streli orožnikov in policajev, ki so morili na zapoved ciničnega dr. Antona Korošca, tvorca Majske deklaracije. Še dve desetletji je od takrat državno in policijsko nasilje ustvarjalo v Ljubljani, Sloveniji in vsej versajski Jugoslaviji tisti videz, o katerem so pokvarjeni politiki vzdrževali obrazec: »... to ljudstvo je poslušno, lojalno, neosveščeno, odtujeno boju, nevojaško in nejunasško.«

Toda ljudstvo je z mnogimi dejanji spet in spet demantiralo takšen nasilno vzdrževani videz. V prevratnih dneh po razpadu Avstro-Ogrske je vrsta dogodkov napovedovala, da je v Sloveniji blizu proletarska revolucija. Vrnitev oboroženih delavcev in kmetov z bojišč in iz ruskega ujetništva, njihov uporniški duh, ki ga je vzburl Leninov Oktober, zahteve po slovenski socialistični republiki, spopadi delavcev z verižniki in žandarji, ustanovitev Kandijske in Viniške republike, kmečki upor na Krškem polju, generalna stavka v Trbovljah, nastopi prvih sindikatov, splošno vrenje, nastajajoče kot odsev sovjetskih zmag nad protirevolucijo in kot odsev madžarsko-prekmurske Sovjetske republike, — vse to je pričalo, da »nevojaškemu in nejunasškemu« ljudstvu niso tuja dejanja. Čeprav so Avstrijci pobili na stotine slovenskih izobražencev, na bojišču pognali v smrt cele slovenske polke, zaledje pa izmučili z lakoto in rekvizicijami, se to krvaveče ljudstvo ni pomišljalo: na tisoče Slovencev je dalo življenje v dobrovoljskih korpusih v Dobrudži in na Solunski fronti, doprineslo hude žrtve v Carzanu, v Majstrovih, Malgajevih, Lavri-

čevih bojih za severno mejo, v Judenburgu, Murauu, Radgoni in še marsikod. Malo kasneje je moralo razočarano gledati, kako se v Rapallu rušijo vizije o pravični svobodni Jugoslaviji. Gledati, kako je prvaška buržoazija s svojo patentirano nezmožnostjo, nedoslednostjo in neodločnostjo zapravila Trst, Gorico, Istro in južno Tirolsko, ali četrtno slovenskega ozemlja. Kako je prek škofa Jegliča pripravljala ljudi na italijansko okupacijo Slovenije; kako je prepustila zavednemu srbskemu polkovniku Švabiču, da je s peščico mož ustavil Italijane pred Logatcem; kako ni z ničemer podprla Hrvatov, da bi preprečili fanatičnemu pesniku d'Anunnziu zasedbo Reke; kako se ob koroškem plebiscitu ni z nobenim protiukrepom uprla nemško-avstrijski propagandi; kako je sestavljala in važno podpisovala protislovne in kapitulantske listine: Krfski pakt, Majsko deklaracijo, Vidovdansko ustavo...

Komaj so utihnile taborske manifestacije ob zedinjenju, že se je sprožila grozljiva apokalipsa socialnega in narodnostnega zatiranja delavsko kmečkih množic, ki takrat še niso mogle iztrgati vajeti iz rok meščanski buržoaziji. Kakšna ustavnost! Kakšna demokracija! Kakšna samoodločba in enakopravnost! Kakšno bratstvo! Namesto teh obljubljenih sadov je ljudstvo dobilo diktaturo, policijski režim, birokracijo in korupcijo. Breznačelen strankarski boj za oblast, parlamentarna zmeda, podle usluge domačemu in tujemu kapitalu, brezposelnost, zator delavskih gibanj, pogromi in spletke, inscenirani sodni procesi, šovinistični izgredi, cinični govori o narodnih koristih, slaboumno mahanje s prapori slovenstva in jugoslovanstva — to so bile barve časa dolgih 23 let. Naj je ljudstvo v jezi in obupu valovalo, naj je mlada komunistična partija pozivala k stankam, naj so železničarji, rudarji, tekstilci in drugi delavci s štrajki še tako junaško in dosledno protestirali zoper resnico, da sta se vladavina in volja množic tako daleč razšli — vse je bilo zaman: gluhi, od samoljubja bolni so se šli »voditelji« s svojimi meščanskimi strankami tribune in liderje, čeprav so bili očitno najbolj banalni politični karieristi. Šlo jim je le za oblastni prestiž, za slamnati državniški sloves, za ministrske stolčke, za ugodne naložbe kapitala, za vsakršne materialne koristi. Obznana, Zakon o zaščiti države, pregoni komunistov in drugih delavskih borcev, orjuna, zametki politične in gospodarske fašizacije, skupščinski pokol Radića in njegovih poslancev, nabite politične jetnišnice — to so bili žalostni nasledki nenačelnosti, samozvanstva, nepoštenja, linije najmanjšega upora. Takšno spričevalo je namenila zgodovina buržoaznim voditeljem, ki so z lažjo, nizkotnim računom ali slaboumjem ter mimo sleherne družbeno-historične utemeljitve hodili svojo pot mimo množic.

Ljubljana, žal, je bila takrat kot desetletja prej glavni domicil buržoaznih strank ter njihovih propagandnih aparatov in voditeljske smetane. Bila je rednica prilizovalcev, časnikarskih hlapcev, volilnih specialistov, najetih govornikov in vsakršnih drugih režimskih priganjačev. Cankarjeva »Kraljica veselja« je bila zdaj odskočna deska za spretnjakoviče, poligon za velike in majhne Korošce, Natlačene, Rožmane, Praprotnike... Zaradi odločujočega vpliva teh klik je bila vsa podoba Ljubljane — vsaj tista podoba, ki ji je moral podleči nepoučen in zunanji učinkom podvržen opazovalec, — moralno grda, človeško neznatna! V takšni, kot se je videla, zares ni bilo prepoznati heroja bližnje prihodnosti.

Kako neizmerno utegne varati videz! Pod gnilo lupino je prebivalo ljudsko zdravo jedro. Delavska gibanja, socialni in narodnostni boji, ki so množice veljali v minulosti toliko razočaranj, gorja, trpljenja, krvi, so ohranjali ljudsko tkivo Ljubljane in vsega naroda prožno in čvrsto. Boji so ga utrdili; njegova zavest, čeprav potlačena in dremajoča, je bila pripravljena, da se vzdrami. Potrebno je bilo samo dvoje: situacijska kriza splošnih razsežij in organizatorična sila, ki bo ljudsko zavest sunkovito sprožila v gibanje.

Spomladi 1941 sta bila oba pogoja izpolnjena. Imperialistična nasprotja, prignana do absurda v obliki nacizma in fašizma, so se razrešila v totalno vojno, katere južna ost se je zadržala tudi v Jugoslavijo. Čez noč je ugasnila državna tvorba, ki je njeno življenje tragično-smešno utripalo v dvojni vsebini: navzven se je razkazovalo v podobi urejenega državnega organizma z lastnimi zakoni, pravom, administracijo, oblastjo in parlamentarizmom, — navznoter pa je žarelo v podobi samosvojega, od legalne oblasti oddaljenega ljudskega hotenja in že tudi programa. Ta program je terjal samoodločbo delavskih in kmečkih množic — v pravem pomenu besede samoodločbo naroda. Dvojnost obeh nasprotujočih si vsebin se je skozi leta izražala v neštetih protestih, stavkah in ljudskih manifestacijah, v odhajanju prostovoljcev v boj za republikansko Španijo, v deportacijah, ki so tirale stotine komunistov in rodoljubov v Glavnjačo, Sremsko Mitrovico, mariborsko kaznilnico... Skrajni izraz razcepljenosti med ljudstvom in vlado so bile, slednjič, tisočere različice gesla: »Bolje rat nego pakt!«

Ko so Hitlerjevi strmoglavci porušili Beograd, ko se je sesula armada in je kralj z vršičkom oblastnikov zbežal v tujino, državo pa so zasedli in razsekali na kose fašistični osvajalci — je kriza v zavesti jugoslovanskih narodov dosegla tisti vrh, ki z njega ni druge poti razen pot v akcijo, v boj, v oborožen upor.

Dozorela pa je tudi ustvarjalna sila, ki je mogla nakopičeno razredno in narodnostno ljudsko energijo strniti, zlit v enoten veletok, jo zagnati in usmeriti k cilju, po katerem so hrepeneli mnogi rodovi: v narodnostno in družbeno revolucijo. Ta sila je bila komunistična partija. Zdaj je prišel njen čas. Ona edina je poznala stalnice revolucionarnih skokov tako na etničnem kot na socialnem bojišču. Poznala je vrednost žrtvenega boja, poznala tvorno moč združenih ljudskih množic. Več ko 20 let je partija prelivala kri, bredla skozi ilegalno in mučilnice, si osvajala marksistična in leninska spoznanja, razkrinkavala politično nepoštenje in zavržene spletke kapitala, odpirala oči delovnim množicam, se zavzemala za njihove pravice, organizirala študij, zborovanja, ljudske shode, stavke... In zadnja leta, kar je stopil na njeno krmilo generalni sekretar Josip Broz, je uredila svoje vrste, pometla s frakcionaštvom in vasezaprtostjo ter vnesla v svoje bojne metode odkrito demokratičnost. Na čelu delavskega razreda je tedaj že prodirala v vse ljudske plasti. Vedela je, da bo končni obračun z razrednimi sovražniki terjal oborožen boj in potoke krvi, toda množice je pripravila na ta obračun. Vlila jim je zaupanje v zmago, kajti znala jim je predočiti, da bo njihov osvobodilni boj užival podporo vseh naprednih svetovnih sil.

V začetku okupacije ni bilo v Ljubljani več ko 200 komunistov. Toda to je bila prekaljena četa. V mestu je bil tudi Centralni komite KP Slovenije. To ni bilo majhnega pomena za prelomni zgodovinski proces, v katerem je Ljubljana domala čez noč odvrгла svojo ponošeno obleko ter se predstavila času in svetu kot mesto heroj.

(Se bo nadaljevalo)

Nada Fridau

Resnica je blizu

*Resnica
je blizu.*

*Mogoče
se čeznjo nagiba
svetilka s portala.*

*Mogoče
ve zanjo berač, ki ponoči
brezskrbno gre mimo.*

*Mogoče
prebadajo s sulico smeha
jo ribje oči popoldnevov
na tlaku.*

*Mogoče
je v hvalnici rojstvu,
v sipinah zorenja,
v dolini škrjančkov.*

*Mogoče
jo bijejo z biči okroglimi
med zgodnjimi urami joka
utrujeni jezdec smrti.*

*Mogoče
že jutri, spečane s pohlepom,
nas kazen ognjena pobije.
A danes oči še zaprimo,
— ker jutri je daleč,
volkovi prihajajo z zimo.
Ugasimo luč,
ki nas moti s portala!*

*Resnica
je blizu.
Vendar pa
mogoče
je ni.*

Marjan Žnidarič

Okupacija Maribora aprila 1941

1. Nemci v Mariboru pred vojno

Okupacija slovenske Štajerske aprila 1941 je bila temeljito pripravljena. Že pred prvo svetovno vojno je bilo to ozemlje, v zvezi z nemškim imperialističnim prodiranjem proti Jadranu, pod močnim ponemčevalnim pritiskom. Razpad avstro-ogrske monarhije leta 1918 je nemškemu imperializmu za nekaj časa sicer zaprl pot na Jadran, ni pa onemogočil njegovega raznarodovalnega dela na slovenskih tleh. Le-to je postalo še zlasti učinkovito v zadnjih letih pred vojno, ko je dobilo nacistično rovarjenje na slovenskem štajerskem s priključitvijo Avstrije k nemškemu rajhu nov zagon.

Osrednje mesto v nacistični in iredentistični dejavnosti na slovenskem štajerskem med obema vojnama je prav gotovo zavzemal Maribor, kjer je bila nemška narodnostna manjšina številčno, gospodarsko in socialno daleč najmočnejša. Bila je tudi najboljše organizirana, z bogato kulturno in politično tradicijo ter z močno poudarjeno narodno zavestjo. Po zadnjih cenitvah, ki so nam na razpolago za obdobje pred vojno, je živelo na območju poznejše okupacijske enote Maribor-mesto 7251 Nemcev. Ta cenitev je dokaj natančna, saj je bila izdelana za interne potrebe Švabsko-nemške kulturne zveze (odslej Kulturbund) brez propagandističnih tendenc, v okviru priprav za popis premoženja Nemcev v Sloveniji.¹

Na položaj Nemcev v Mariboru pred letom 1941 je močno vplivala gospodarska moč nemške industrije, obrti in trgovine s svojim posrednim in neposrednim vplivom na slovenskega delovnega človeka, nadalje trajni poskusi večine slovenskih političnih strank, da z nemškimi volilnimi glasovi povzdignejo svojo veljavo in končno od leta 1929 dalje fašizacija jugoslovanskega vladnega režima. Ustrezno jugoslovansko-nemškim odnosom so v predaprilski Jugoslaviji mariborski Nemci svoje gospodarske postojanke iz avstrijske dobe pred letom 1918 ne samo obdržali, temveč jih še utrdili in razširili. Potemtakem so bili začetni uspehi nemškega okupatorja v Mariboru leta 1941 v veliki meri tudi rezultat oziroma posledica delovanja močne nemške manjšine med obema vojnama. To trditev najbolj potrjujejo ravno prvi meseci okupacije, ko je nemški okupacijski aparat deloval tako rekoč brezhibno, največ prav po zaslugi že pripravljenega gradiva, ki je bilo na razpolago okupatorju ob njegovem prihodu v Maribor.²

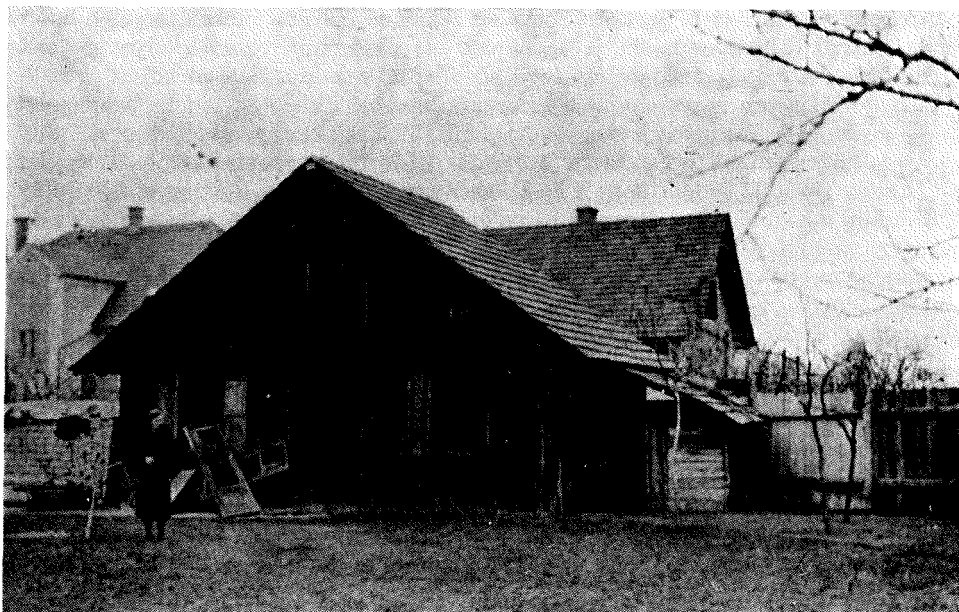
Petokolonaško delovanje mariborskih Nemcev je dobilo močno moralno in materialno oporo maja 1938 in februarja 1939, ko sta bili v Gradcu ustanovljeni dve novi

nacistični ustanovi. To sta bila jugovzhodni nemški inštitut (Südostdeutsches Institut) pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena, ki bi naj preučeval vsa pomembnejša vprašanja nemštva v jugovzhodni Evropi ter deželni obmejni urad (Gaugrenzlandamt) kot poseben urad pri pokrajinskem vodstvu NSDAP, ki ga je vodil Anton Dorfmeister. Pomembno vlogo za nacistično ideološko usmerjanje Nemcev v Mariboru je imela tudi ustanovitev nemškega konzulata (podružnica ljubljanskega!) v Mariboru, ki je začel delovati sredi marca 1939 in je kmalu postal eno najpomembnejših oporišč nemške obveščevalne službe v Sloveniji. Najmočnejše pa se je kazala dejavnost mariborskih Nemcev v okviru organizacije Kulturbund, katere ponovno obnoveitev so jugoslovanske oblasti dovolile oktobra 1939 in s tem tako rekoč legalizirale politično delovanje Nemcev na Slovenskem. Na teritoriju poznejše okupacijske enote Maribor-mesto so bile do avgusta 1940 ustanovljene tri krajevne skupine Kulturbunda (Maribor, ustanovljena 8. 11. 1939, Studenci, ustanovljena 9. 11. 1939 in Pobrežje, ustanovljena 4. 8. 1940), ki pa so v organizacijskem pogledu kmalu predstavljale celoto. Kulturbund je v celoti prevzel organizacijske oblike NSDAP. Kmalu je postalo očitno, da je kulturnoprosvetna dejavnost Kulturbunda v Mariboru le krinka, pod katero prevladujejo politična stremljenja s širjenjem nacističnih idej in konceptov ter v povezavi Nemcev v Mariboru z ustreznimi nacističnimi ustanovami v Nemčiji in v Avstriji.³

Ustanovitev Kulturbunda v Mariboru, ki je 19. januarja 1941 štel 3156 članov (Maribor 2211, Studenci 502 in Pobrežje 443), je slovensko prebivalstvo sprejelo z ogorčenjem. Aprila 1940 so slovenski protifašisti in rodoljubi v Mariboru v obliki tiskane brošure razširili seznam z imeni in priimki ter naslovi vseh članov krajevne skupine Kulturbunda, zaradi česar je vodstvo Kulturbunda protestiralo pri banu dr. Marku Natlačenu. 19. januarja 1941, ko je bilo v Mariboru zborovanje delegatov vseh krajevnih skupin Kulturbunda v Dravski banovini, so slovenski rodoljubi pripravili protidemonstracije in ostro kritizirali oblast, ker je dovolila to nacistično zborovanje, medtem ko slovenska društva zaradi splošne prepovedi zborovanj niso mogla delovati.⁴

Ceprav je bila velika večina Nemcev v Mariboru rimokatoliške veroizpovedi, je zelo vidno vlogo pri organiziranju nacističnega gibanja odigrala nemška protestantska župnija, ki je pred letom 1941 štela že 628 vernikov. Prav tako je bil v Mariboru sedež seniorata nemške protestantske cerkvene občine za Dravsko banovino, ki ga je vodil pastor Hans Baron.⁵

Po napadu Nemčije na Poljsko septembra 1939 so postali upi Nemcev v Mariboru za uresničitev njihovih imperialističnih teženj realnejši. Po zgledu oddelkov SA so začeli ustanavljati polvojaške formacije (Deutsche Mannschaft). Trdno organizacijsko osnovo je dobilo nemško moštvo v Mariboru jeseni 1940. Podobno kot nemško moštvo sta se na priključitev slovenske Štajerske k nemškemu rajhu pripravljala tudi jugovzhodni nemški inštitut in deželni obmejni urad v Gradcu. Leta 1940 sta izdelala za vsak politični okraj na slovenskem štajerskem obsežne elaborate s splošnimi geografskimi in zgodovinskimi podatki, z opisom gospodarskih, upravnih, političnih, prosvetnih, cerkvenih ter poštnih in prometnih razmer. Posebej je bil sestavljen tudi seznam Nemcem sovražnih nameščencev v Mariboru, na katerem se je znašlo 130 zavednih Slovencev. Med njimi so prevladovali Maistrovi borci, člani Sokola, pripadniki bivše Narodne odbrane in komunisti. To delo so opravljali člani Kulturbunda in vohunska mreža, ki sta jo vzpostavila odsek varnostne službe (Sicherheitsdienst) in nemška vojaška obveščevalna služba (Abwehr) v Gradcu. Po osvoboditvi je bilo v Mariboru najdenih nekaj izvodov brošure s seznamom nemških zaupnikov (Vertrauensmännerliste), razvrščenih po posameznih okrajih. To so bili

Poškodovani prostori nemškega športnega društva Rapid 27. marca 1941

skoraj izključno člani Kulturbunda, v prvi vrsti člani osrednjega vodstva. Za območje poznejše okupacijske enote Maribor-mesto je navedenih kar 128 imen, kar priča o zares široki in temeljiti organiziranosti nemške zaupniške mreže na območju Maribora.⁶

Medtem ko je široko razpredena zaupniška mreža segala res v vse sloje prebivalstva in je delala v glavnem za potrebe jugovzhodnega nemškega inštituta in deželnega obmejnega urada, pa je nemška obveščevalna služba imela v Mariboru dve pomembni oporišči. Eno je bilo na skupni obmejni železniški postaji, drugo pa na glavni pošti v Mariboru. Vohunsko delo na železniški postaji je vodil vodja urada nemških državnih železnic v Mariboru Ludwig Kaltenbeck, na glavni pošti pa poštni uslužbenec Erwin Kolbesen. Verjetno je v Mariboru obstajala še ena skupina nemških vohunov, v kateri je bil najpomembnejši odvetnik dr. Otto Badl, njegovi zvesti pomočniki pa odvetnik dr. Franz Brandstätter, trgovec dr. Gerhard Pfrimer, Hans Stoinscheg, ing. Hans Wegscheider, Franz Krainz in drugi. Leta 1942 je civilna uprava za Spodnjo Štajersko vse predlagala za odlikovanje. Po virih, ki so nam na razpolago, je bilo predlaganih za odlikovanje skupno 31 mariborskih Nemcev, ki so se v predvojnem obdobju še posebej izkazali kot nemški obveščevalci ali kot aktivni funkcionarji Kulturbunda v Mariboru in zagrizeni pristaši nacionalsocializma. Dragoceni podatki, predvsem vojaškega in gospodarskega značaja, ki so jih posredovali zaupniki, so se stekali v graško izpostavo nemške vojaške obveščevalne službe ter v graški odsek varnostne službe, ki ga je vodil Otto Lurker in s katerim sta morala sodelovati tudi jugovzhodni nemški inštitut in deželni obmejni urad. Mnogi podatki pa so potovali tudi naravnost v osrednje nemške ustanove v Berlin.⁷

V zadnjih mesecih pred nemškim napadom na Jugoslavijo je Maribor sicer še dajal videz slovenskega mesta, toda rezultati večletnega intenzivnega petokolonskega delovanja mariborske organizacije Kulturbunda so postajali vse opaznejši. Kultur-

bundovska mladina je že javno prepevala nacistične borbene pesmi. Ilegalno oboroženo moštvo Kulturbunda, ki je že konec leta 1940 zapriseglo Hitlerju, je javno grozilo Slovincem. Nemški železničarji so v zadnjih mesecih pred vojno prihajali z vlaki do Maribora in nemoteno širili po mariborskih ulicah nacistično propagando in napovedovali skorajšen konec Jugoslavije. V Mariboru in okolici so nastajale nove kulturbundovske organizacije, tako da jih je bilo neposredno pred napadom na Jugoslavijo že 12 (v Mariboru 5, na Pobrežju, v Studencih, v Radvanju, v Rošpohu, v Košakih, v Kamnici in v Bresternici po ena). V Kulturbund so sedaj vstopali predvsem gospodarsko in socialno šibki sloji prebivalstva, med katerimi je prefinjena nacistična propaganda naletela na najplodnejša tla. Poskusi naprednih in domoljubnih Slovincov, da bi preprečili rušilno petokolonsko dejavnost v Mariboru, so bili zaman, zlasti zato, ker sta mariborska mestna policija in notranji odsek okrajnega načelstva močno poostrila ukrepe proti komunistom in antifašistom. Tudi represivni ukrepi oblasti proti vse pogostejšim nacističnim in iredentističnim izpadom Nemcev v Mariboru niso zalegli. Nemška manjšina, oprta na močan nemški finančni, industrijski in trgovski kapital ter — razen redkih izjem — strnjena v vrstah Kulturbunda je v povezavi z nacističnimi centri in ustanovami v Nemčiji in v Avstriji, zlasti v Gradcu, pripravila vse potrebno za »ponovno osvoboditev« Maribora in ostale slovenske Štajerske. V nemških osvajalnih in potujčevalnih načrtih je bila Mariboru namenjena specifična vloga, prav zaradi izjemnih uspehov nemške manjšine v dobi stare Jugoslavije.⁸

2. Marčni dogodki

Maribor je v izredno težavnih pogojih in v veliki negotovosti dočakal usodni marec leta 1941. Veliki Hitlerjevi vojaški in politični uspehi so do skrajnosti stopnjevali oholost in samozavest mariborskih Nemcev in nemčurjev. Pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941 je pomenil za mariborske Nemce veliko razočaranje, kajti izgubili so upanje, da bodo priključeni k Nemčiji. Še isti dan je njihovo vodstvo, ki se je sestajalo v kavarni Rotovž, dobilo iz Beograda sporočilo, da se pripravlja državni udar. Razglasili so splošno pripravljenost Nemcev v Mariboru in jim razdelili za tak primer že v naprej določene naloge.⁹

Demonstracije v Mariboru, ki so se začele že 26. marca 1941 in so dosegle svoj vrh naslednji dan, so presegle vse dotedanje organizirane shode v Mariboru. Vest o dogodkih v Beogradu se je po mestu razširila že v dopoldanskih urah. Ob državnem prevratu in proglasitvi mladega kralja Petra II. za polnoletnega, je ljudi v prvem trenutku prevzelo nepopisno navdušenje in olajšanje. Takratni mariborski župan dr. Alojz Juvan je še isti dan poslal kralju vdanostno brzojavko z zagotovilom zvestobe obmejnega Maribora.¹⁰ Prvi so stopili v akcijo komunisti, ki so takoj poslali vsem skojevskim organizacijam po šolah in delavnicah kurirje s pojasnilom o pomenu nastalega položaja in z naročilom, da je treba zvečer organizirati velike demonstracije.¹¹ Že v zgodnjih popoldanskih urah, zlasti pa proti večeru so bile ulice polne ljudi, ki so se zbirali v gruclah, s hiš so visele državne zastave, v izložbenih oknih so se pojavile fotografije mladega kralja. Že kmalu po 17. uri so bile vse trgovine v Mariboru zaprte, nekaj pozneje pa tudi gostilne in kavarne. Vse je hitelo na ulice ter prepevalo domoljubne pesmi in navdušeno vzklikalo kralju in domovini.¹² Čeprav so po mestu krožile policijske patrulje in razganjale skupine, ki so šteje več kot tri ljudi, demonstracij niso mogle preprečiti, kajti tudi časopisje je pozivalo ljudi, naj se udeležijo manifestacij.¹³

V poznih popoldanskih urah se je množica na Aleksandrovi cesti (danes Partizanska cesta) formirala v mogočno povorko, kakršne Maribor še ni videl. V povorki,

na čelu katere je bila godba z nosilci praporov in kraljevih slik, so bili vsi sloji slovenskega prebivalstva, predstavniki oblasti, organizacij in društev. Združeno so korakali po mariborskih ulicah Sokoli, Slovenski fantje, komunisti in skojevci ter skoraj vsa srednješolska mladina, ki so jo profesorji organizirano vključili v povorko. Prišle so tudi organizirane skupine iz okolice, predvsem iz Ruš. Množica je krenila najprej proti Sokolskemu domu, kjer je bilo v nabito polni dvorani veliko zborovanje. Zbrane Mariborčane je najprej nagovoril starosta Sokola-matica dr. Slavko Fornazarič, za njim je govoril o pomenu dogodkov v Beogradu še tajnik Sokola Vlado Kralj, ki je prečital tudi manifest kralja Petra II. jugoslovanskim narodom. Sledilo je branje brzoglavke, ki so jo mariborski Sokoli poslali mlademu kralju. Z državno himno, ki jo je zaigrala godba na pihala Drava in z domoljubnimi pesmimi, ki jih je zapel pevski zbor Kolo, se je zborovanje končalo.¹⁴ Od Sokolskega doma je povorka krenila zopet po Aleksandrovi cesti proti Trgu svobode, od tod po Ciril-Metodovi (danes Ulica heroja Staneta), Maistrovi in Kopitarjevi ulici ponovno na Aleksandrovo cesto ter na Grajski trg, kjer so demonstrantje pred nemškim konzulatом vzklikali protinemška in protinacistična gesla. Nato so se premaknili proti vogalu Slovenske in Gosposke ulice, kjer jih je ustavila policija. Del demonstrantov se je kljub zapori prebil v Gosposko ulico, ostale pa je policija razgnala. Skupina mladincev se je umaknila v Tyrševo ulico, kjer so jih policisti še naprej razganjali, a brez večjega uspeha. Takoj zatem se je precej mladine zbralo pred realko (danes I. gimnazijo), od koder so odkorakali proti parku. Glavnina demonstrantov se je v tem času napotila po Gosposki ulici proti Glavnemu trgu in prek glavnega mostu na Trg kralja Petra (danes Trg revolucije) ter spet nazaj čez Dravo ter po Tattenbachovi (danes Ulica kneza Koclja) in Sodni ulici do Sokolskega doma, kjer se je organizirani obhod končal. Istočasno so tisočji Mariborčanov napolnili tudi vse sosednje ulice. Obhod po mestu je trajal približno eno uro, manjše skupine pa so demonstrirale še pozno v noč.¹⁵

Demonstracije, ki so imele v začetku značaj disciplinirane manifestacije za kralja in proti trojnemu paktu ter nacizmu in fašizmu, so se kmalu obrnile proti tistim, ki so množico organizirali, kajti vse pogostejše je bilo slišati razna partijska gesla in vzklike proti takratnemu režimu v državi, proti kraljevini in za prijateljstvo s Sovjetsko zvezo in z drugimi slovanskimi državami. Povsod je bilo čutiti prisotnost komunistov, naprednih srednješolcev in naprednih delavcev, ki so vodili posamezne skupine in dajali demonstracijam ton. Nekatere skupine demonstrantov so v nočnih urah začele tudi fizično obračunavati z objekti mariborskih Nemcev. Demolirali so igrišče nemškega športnega društva Rapid, kjer je bilo leglo hitlerjanstva. Pri tem so se še posebej izkazali številni mladinci iz železniške kolonije. Podrli so del lesene ograje ob igrišču, razbili šipe na slačilnicah ter poškodovali hišniško stanovanje. Škode na objektih športnega društva Rapid je bilo za približno 3000 dinarjev. Ista skupina je napravila precej škode tudi na hiši mehanika Antona Luschnika, ki je bil namestnik tajnika krajevne skupine Kulturbunda na Studencih. Nekaj članov bivše Narodne odbrane (Stojadinović jo je namreč že v začetku septembra 1937 razpusil) je vdrlo v prostore Kulturbunda v Vetrinjski ulici in odneslo seznam članov Kulturbunda, skupina mladincev pa je razbila šipe na prostorih Kulturbunda ter protestantske cerkve v Trubarjevi ulici. Razbitih je bilo tudi nekaj izložb nemških trgovcev v Gosposki ulici. Nekaj manjših skupin je iskalo posamezne hitlerjance tudi na domovih, vendar niso nikogar našli. Policija, ki je popoldne še razganjala prve skupine demonstrantov, mnoge legitimirala in nekatere celo začasno zaprla, je v večernih urah ostala brez moči. Videti je bilo, da se je

tudi sama zavedala resnega političnega položaja in da so jo dogodki prehiteli. Neenotnost v njenih vrstah se je kazala na vsakem koraku.¹⁶

Za naslednji dan ob 17.30 je župan dr. Alojz Juvan sklical slovesno sejo mestnega sveta, kjer so že nekoliko treznejše analizirali nastali položaj. Manjše skupine demonstrantov pa so z demonstracijami nadaljevale še tri dni, kljub odredbi mariborske policije o splošnem redu in miru ter policijski uri z začetkom ob 20. uri. Življenje v Mariboru se je normaliziralo šele zadnjega marca, ko pa se je ljudi že lotevala zaskrbljenost in vojna psihoza, čeprav je bilo časopisje polno poročil o normalnem položaju v Jugoslaviji in o prijateljskih odnosih z Nemčijo. Edina politična sila, ki je v teh dneh položaj v Jugoslaviji objektivno ocenjevala, je bila komunistična partija. Okrožni komite KPS Maribor je zato že v noči od 30. na 31. marec razširil po mestu letake (najdeni so bili v Melju, na Taboru in na Studencih), v katerih odločno zahteva navezavo Jugoslavije na Sovjetsko zvezo. Hkrati tudi opozarja, da odstop vlade Cvetković-Maček-Kulovec ne pomeni konca vladavine kapitulantskih režimov v Jugoslaviji, kajti namesto prejšnjih »nemških in italijanskih agentov sedijo v novi Simovićevi vladi agenti angleškega imperija«.

Nemci, ki so ob demonstracijah 27. marca 1941 povsem izginili z mariborskih ulic, so že 30. marca dobili ukaz, naj se vsi, ki nimajo jugoslovanskega državljanstva, nemudoma vrnejo v Nemčijo. Že isti večer je odpeljal prvi transport. Pridružili so se jim tudi nekateri domači Nemci, mnogi pa so pobegnili. Nemci v Mariboru so dobili tudi navodilo, naj se ne odzovejo morebitni jugoslovanski mobilizaciji. Politično najbolj kompromitirani so se skrivali na najrazličnejše načine, da bi se izognili jugoslovanski policiji. Bili so v stalnih stikih z nemškim vodstvom, nekateri med njimi (npr. brata Ilgerja) so celo izobesili jugoslovanske zastave in pod krinko navidezne solidarizacije z dogodki v Beogradu prikriji svoje izginotje iz Maribora.¹⁷

Marčne demonstracije leta 1941 so zopet močnejše združile slovenski živelj v Mariboru. Enotno so korakali po mestnih ulicah pripadniki najrazličnejših političnih strank, ki so se dober teden pred narodno nesrečo začele odvracati od dotakratne politične razcepljenosti in videle v vedno glasnejši nacistični propagandi skupnega sovražnika.

3. Prihod okupatorja

V zadnjem tednu pred nemškim napadom na Jugoslavijo se v Mariboru ni več nikjer resno delalo. Ljudje so postopali po ulicah in ugibali kaj bo. Že prve dni aprila so sledili množični vpoklici rezervistov v jugoslovansko vojsko, ki se jim velika večina mariborskih Nemcev (na Hitlerjev ukaz!) ni odzvala. Triindvajsetletna vladavina izdajalskih jugoslovanskih režimov je pokazala svoje sadove. Dezorganizacija in nemoč vojaških oblasti je naraščala iz dneva v dan, medtem ko so Nemci, organizirani v vojaške oddelke Kulturbunda, kazali močno strnjenost in vojaško pripravljenost. Jugoslovanski mobiliziranci po več dni niso dobili hrane, v bunkerjih so bile marsikje posadke brez orožja, napačno so odredili zborna mesta, v mobilizacijskih spiskih so bile nedopustne pomote, morala mobiliziranih vojakov je zaradi tega padala. Za potrebe vojske so v Mariboru mobilizirali osebnost in tovorne avtomobile, pa tudi vozove in vprežno živino in jih pošiljali v Dravsko dolino in proti Šentilju. Komunistična partija je takoj pričela z organiziranjem in zbiranjem prostovoljcev za jugoslovansko vojsko. Organizirali so predvsem mladino za vstop v bataljone prostovoljcev. Tri dni pred napadom na Jugoslavijo je mariborska partijska organizacija izdala poziv vsem komunistom in skojevcem, da se vključijo v bataljone prostovoljcev. Pozivu se je odzvala večina komunistov in skojevcev, pa tudi sokolske mladine ter mnogi, ki so bili politično neopredeljeni. Nekateri so se

Porušen glavni most čez Dravo 7. aprila 1941. Foto: Rudi Zalokar

prijavili tudi zato, ker se v Mariboru niso več počutili varne zaradi prevelike kompromitiranosti v zadnjih letih v borbi s kulturbundovci in z nemčurji. Več sto mladincev je že v Mariboru dobilo orožje in uniforme, drugi pa so se odpeljali proti Slovenski Bistrici, Celju in Novemu mestu. Mnogo skojevcev iz Maribora se je v Slovenski Bistrici vključilo v enoto prostovoljcev Dravske divizije, medtem ko so komunisti imeli zborna mesta v Novem mestu. Po kapitulaciji Jugoslavije se jih je večina vrnila in takoj začela z organiziranjem osvobodilnega gibanja.¹⁸

Že 30. marca 1941 je z nekaterimi nemškimi državljani odpotovalo iz Maribora tudi več nemških trgovcev, ki so zaprli svoje trgovine. Med prvimi so odšli: juvelirja brata Ilgerja, manufakturst Maks Pucher, trgovec z glasbili Otto Perz, trgovka z damskimi klobuki Stauberjeva, trgovec z barvami Kalodob, špecerist Trivisan ter lastnik slikarskega in plesarskega obrtnega podjetja Holzinger. Do nadaljnjega so ustavile obratovanje tudi nekatere tovarne — tekstilna tovarna Ehrlich, tovarni svile Thoma in Zora ter tekstilna tovarna Atama v Košakih. Pri Atami delavci sploh niso dobili odpovedi, medtem ko je okrog 2000 delavcev v ostalih treh tovarnah dobilo osemndnevni dopust.¹⁹

1. aprila so prenehale s poukom vse mariborske in okoliške šole, že naslednji dan so zaprli gledališče, z delom so prenehale tudi nekatere knjižnice. Uradno so bila prepovedana vsa zborovanja. Dne 4. in 5. aprila 1941 so se nad Mariborom že pojavila nemška izvidniška letala, kar je ljudi samo še prepričalo v to, da vojna ni več daleč. Enote Dravske divizije so sicer zasedle utrdbe od Dravograda do Šentilja in Radgone, toda večina bunkerjev je bila poplavljen, topovi brez municije, mnogi rezervisti brez uniform in hrane.²⁰

V takšnem stanju je jugoslovanska vojska ob severni meji 6. aprila 1941 pričakala napad nemških enot na Jugoslavijo. V Slovenijo so Nemci prodirali v treh glavnih smereh, prek Dravograda, Maribora in Radgone. V smeri Maribora je iz okolice Gradca prodirala 132. pehotna divizija generalpolkovnika Weichsa, ki je bila v sklopu

51. armadnega korpusa nemških okupacijskih sil, določenih za napad na Jugoslavijo. Operacije na jugoslovansko-avstrijskem delu fronte so se začele 6. aprila ob 5. uri zjutraj. S prvim manjšim napadom so Nemci zasedli pomembnejše strateške točke ob meji. Čeprav so jugoslovanske enote v začetku nudile močan odpor, so se kmalu začele naglo umikati pred veliko močnejšim nasprotnikom, predvsem zaradi neprestanih napadov nemškega letalstva. Prvi uspešen prodor Nemcev v severovzhodno Slovenijo je bil še istega dne pri Radgoni.²¹ Tisoči jugoslovanskih vojakov so se umikali skozi Maribor proti jugu, z njimi pa tudi mnogo mladih prostovoljcev, predvsem dijakov in vajencev, ki jih jugoslovanska vojska prej ni sprejela v svoje vrste. Enote jugoslovanske 7. armade so z mobilizacijo in koncentracijo svojih sil sicer nadaljevale, toda iz že omenjenih razlogov je bil odhod enot na položaje močno paraliziran. Zelo otežkočeno je bilo tudi poveljevanje, kajti četa za zvezo še sploh ni bila mobilizirana. Borbo na fronti so vodile v glavnem zaledne in obmejne enote, medtem ko je položaje na desnem bregu Drave mariborskega sektorja fronte držal 45. pešadijski polk Dravske divizije z enim artilerijskim divizionom. V noči od 6. na 7. april, ko so nemške enote prodrle že do Pesnice, so odpeljali proti jugu še zadnji vojaški tovornjaki, po mariborskih ulicah pa so patroljirali oboroženi kulturbundovci, o katerih vse od demonstracij 27. marca skoraj ni bilo sledu. Strah, da bi Nemci bombardirali Maribor, je bil odveč. V ponedeljek, 7. aprila popoldne so zadnje umikajoče se jugoslovanske enote pognale v zrak vse tri mariborske mostove. Levi breg Maribora je bil po tretji eksploziji odrezan od preostale Jugoslavije in prepuščen na milost in nemilost Nemcem.²² Nekaj nemških mladincev je še pravočasno prerezalo nekaj zažigalnih vrvic in s tem preprečilo popolno uničenje mostov prek Drave. Takoj potem, ko so zadnje umikajoče se jugoslovanske enote porušile mostove, so v Stritarjevi ulici (danes Ulica pariške komune) na desnem bregu Drave zažgale vojaško skladišče, ki so ga v splošni zmedi, ki je vladala, ljudje še pravočasno izpraznili. Prav tako so ljudje izpraznili vlak z živili, ki je stal na stranskih tirih za kaznilnico. Iz prijav na žandarmerijski postaji Pobrežje in iz poročil le-te mariborskemu gestapu je razvidno, da so pozneje Nemci proti nekaterim storilcem strogo ukrepali.²³

Kulturbundovci so bili z ilegalno radijsko postajo, ki je delovala v Scherbaumovi hiši sredi mesta, v stalni zvezi s prodirajočimi nemškimi enotami, ki so se bližale Mariboru s severa. 7. aprila so pokrajinski vodja Kulturbunda za Dravsko banovino Hans Baron, dr. Walter Thalmann in Otto Wiesthaler obiskali mariborskega podžupana Franja Žebota ter mu sporočili, da bo odgovarjal za sleherno žrtev med mariborskimi Nemci in da bodo za vsakega ubitega Nemca ustrelili deset Slovencev. Zahtevali so, naj se moštvo Kulturbunda dodeli mestni policiji, v kar je Žebot tudi privolil. Na ukaz vodstva Kulturbunda so se številni mariborski Nemci zbrali pred poslopjem policije in vsak je prinesel s seboj orožje. Začeli so razoroževati jugoslovanske vojake, ki se niso pravočasno umaknili čez Dravo. To so bili ostanki 7. in 8. zalednega polka. Skupina Josefa Werbnigga iz Melja je prva razorožila skupino okoli 50 jugoslovanskih vojakov.²⁴ Večje skupine jugoslovanskih vojakov so sprva, ker niso imeli dovolj težkega orožja, še spuščali prek mostov čez Dravo. Člani Kulturbunda so zavzeli magistrat, izobesili nacistično zastavo in po mestu nalepili razglas, da se pri vkorakanju nemških enot ne sme nihče prikazati na ulicah ali pri oknih. Odredili so policijsko uro z začetkom ob devetih zvečer in prepovedali zadrževanje skupin, večjih od dveh oseb, na ulicah.²⁵ Z nasajenimi bajoneti na puškah so patroljirali po mestu. Kulturbund je v Mariboru torej prevzel oblast že pred uradno vzpostavitvijo nemške civilne uprave. Županstvo je prevzel odvetnik dr. Franz Brandstätter, policijo pa sin mariborskega veletrgovca z vinom dr. Ger-

hard Pfrimer, ki je bil pred vojno vrsto let občinski svetnik. 8. aprila se je pojavil na ulicah v nemškem in slovenskem jeziku natisnjen razglas, ki je v svoji osmi točki zagotavljal varnost življenja in imetja. Podpisal ga je mestni magistrat.²⁶

V noči na 8. april 1941 se je vodstvo Kulturbunda poskušalo z osebnimi avtomobili odpeljati naproti nemški vojski, a se je moralo vrniti, ker je bila cesta minirana. Čeprav je nemška vojska že 8. aprila dopoldne zasedla Maribor, so oboroženi kulturbundovci še naprej opravljali policijsko službo, in sicer vse do 24. aprila. O petokolonaškem delu vodstva Kulturbunda v Mariboru priča tudi naslednji odlomek iz vojnega dnevnika obveščevalnega oddelka štaba II. nemške armade. Za 8. april ima podatek: »Vožnja v Maribor, stik z voditelji volksdeutscherjev v mestu, s pokrajinskim vodjem Baronom, s kapetanom Morocuttijem in drugimi. Vrnitev v glavni stan armade skupaj z vodjem vojaške samopomoči kapetanom Morocuttijem.« In za naslednji dan: »Razgovor z voditeljem volksdeutscherjev iz Maribora, ki zelo plastično slika bojno nerazpoko Slovencev in Hrvatov in daje dragoceno gradivo o sovražnih položajih južno od Maribora.« Še posebno se je pri vodstvu oboroženih volksdeutscherjev tiste dni izkazal član pokrajinskega vodstva Kulturbunda ing. Erwin Rungaldier, ki ga je zato civilna uprava predlagala za odlikovanje z naslednjo utemeljitvijo: »V Mariboru je organiziral, usmerjal in izuril Volksdeutsche Mannschaft, s čimer je ustvaril možnosti za delovanje volksdeutscherske samozaščite v Mariboru. Kot vodja pokrajinskega urada za moštvo, je na tem področju delal kot organizator po vsej deželi.«²⁷

Prve nemške vojaške enote, ki so 8. aprila ob devetih dopoldne prodrle prek košaškega klanca v Maribor, so bili oddelki 132. nemške pehotne divizije. Komandantu prvega nemškega bataljona, ki je vkorakal v Maribor, je popoldne pred kavarno Rotovž predal raport pokrajinski vodja Kulturbunda za Dravsko banovino Hans Baron, ki je ob tej priložnosti poslal Hitlerju pozdravno in zahvalno brzojavko z naslednjo vsebino: »Nemška Spodnja Štajerska se v urah svoje osvoboditve zahvaljuje svojemu führerju in mu obljublja neomajno zvestobo in poslušnost.« Tega dne je zapustil Maribor tudi štab Dravske divizije, ki je nekaj dni uspešno držala desni breg Drave od Ormoža do Dravograda. Še isti dan so nadaljevali s prodorom proti jugu tudi oddelki 132. nemške pehotne divizije. Zasedbenemu štabu pod vodstvom Franza Steindla je ostalo na voljo okrog 3500 pripadnikov enot SA. Vodstvo teh enot je bilo v rokah štabnega vodje Brigadeführerja Ohrta, medtem ko je bilo vrhovno vojaško vodstvo zasedbe slovenske Štajerske poverjeno vodji SA — Gruppe Südmark Gruppenführerju Nibbeju. Večji del enot SA (okrog 2000 mož) se je po opravljeni nalogi 28. aprila 1941 vrnilo v svoje garnizije. Na slovensko Štajersko pa so bile kmalu poslane prve stalne vojaške enote. Tudi Maribor je postal sedež stalne garnizijske enote, ki bi naj nadaljevala tradicije 47. pešpolka iz obdobja stare Avstrije. Zato je bila 15. maja 1941 ob sprejemu 3. bataljona 138. polka gorskih lovcev (pod komando majorja Bonina), kot prve stalne garnizijske enote v Mariboru, na Glavnem trgu velika slovesnost, katere se je udeležil tudi šef civilne uprave dr. Uiberreither.²⁸

9. aprila zvečer je prenehal policijski kondominij med jugoslovansko policijo in kulturbundovci. Kulturbundovci so jugoslovansko orožništvo razorožili ter povsod izobesili nemške zastave. Nemško vojaštvo so začeli nameščati po privatnih stanovanjih in šolah, za kar so že pred časom pripravili načrt o razdelitvi prostorov. Pomagali so nemškemu vojaštvu pri obnovitvenih delih na razstreljenih mariborskih mostovih ter uvajali novodošle nemške uradnike v tekoče delo v mestni upravi, na železnici, v podjetjih in drugod. Tega dne je pokrajinski vodja Kulturbunda izdal tudi že proglas za Nemce v Sloveniji, v katerem jim sporoča, da je napočila ura

osvoboditve. V dneh od 6. do 9. aprila 1941 so mnogi zavedni Slovenci zapustili Maribor, kajti Nemci so začeli vdirati v njihova stanovanja in nekatere, po že pripravljenih spiskih, tudi zapirati. Največ se jih je umaknilo v Ljubljano. Vse politične stranke in vsa društva so tako rekoč čez noč prenehala z delom, društveni prostori pa so bili zapečateni.

V torek dopoldne, ob prihodu nemških okupacijskih enot v mesto, je umikajoča se jugoslovanska vojska s Pohorja sicer še poslala nekaj topovskih granat na mesto, ki pa niso napravile večje škode. Edini žrtvi obstreljevanja Maribora sta bila hišnik tiskarne Marburger Zeitung Gregor Lesjak in financar Anton Gačnik, ki je padel, ko je kot kulturbundovec opravljal svojo službo. Že 10. aprila pa je bil z zadnjimi streli med Dravogradom in Vuzenico jugoslovanski odpor ob severni meji strt. Mesto so preplavile nemške zastave s kljukastim križem, izložbe so bile polne Hitlerjevih slik, mariborski Nemci so se sprehajali po ulicah v suknjičih s kljukastimi križi, izrezanimi iz pločevine. Bili so prepričani, da so se izpolnile njihove dolgoletne sanje, ko se bodo pridružili nezlomljivi velikonemški državi. Temu primerno se je v tistih dneh razpisal tudi nemški tisk, zlasti Marburger Zeitung, ki je v bobnečih demagoških člankih poveliceval führerjevo »osvobodilno dejanje«. Dne 9. aprila je urednik Marburger Zeitung v uvodniku z naslovom »Geschichtliche Wende« (Zgodovinska prelomnica) zabeležil »dan osvoboditve« takole: »Včeraj ob deveti uri dopoldne so prišle nemške čete v Maribor. Kar je morala prinesiti nezogibna nuja, se je zgodilo. Jugoslovanska država, ki so jo beograjski vojni zločinci izdajalsko pognali v blazno pustolovščino, je sedaj pod pritiskom nemških oboroženih sil začela popolnoma razpadati. Nemške čete so včeraj prišle v Maribor, naša domovina je osvobojena neznosnega pritiska, ki je več kot dve desetletji kot mora tlačil mesto in deželo. Tako smo čez noč postali priče zgodovinskega preobrata, ki ga vodijo duhovni tokovi tretjega rajha. Nemške čete so med zidovi našega mesta in predstavljajo jamstvo novega reda, predvsem pa tudi pravičnosti, ki je bodo brez razlike deležni vsi, ki kažejo dobro voljo in želijo sodelovati pri obnovi osvobojene domovine. Obnove voljni so med prebivalstvom v večini. Nesmiselna rušenja, ki so jih zagrešili v našem mestu pred odhodom srbski vojaki, so odprla oči tudi poslednjemu dvomljivcu, da je spregledal, kako velika je bila »skrb« beograjskih oblastnikov za to deželo in njene ljudi. Več kot dvajset let so izkoriščali našo domovino na najbolj neodgovorne načine. Porušena mostova sta pomnika tega teoretičnega gospodarjenja, ki ga je sedaj führerjev zgodovinsko utemeljeni ukrep za vedno likvidiral. S tem zgodovinskim preobratom se začenja za naše mesto in deželo nov čas. Tretji rajh Adolfa Hitlerja je socialna država v najresničnejšem pomenu te besede. Nemška narodna skupnost, od katere so nas doslej ločile meje nevzdržnega versajskega sistema, objema sedaj tudi našo ljubljeno zeleno Štajersko. Vsi se bomo pokazali vredne te zgodovinske prelomnice tako, da se bomo obvezali, z vsemi razpoložljivimi močmi v blagoslov in dobrobit vseh sodelovati pri novi Evropi Adolfa Hitlerja. Zdaj ni časa za obtožbe in obdolževanja glede stvari in dogodkov iz žalostne preteklosti, čeprav prav nič ni ostalo nepozabljenega. Tudi domače slovensko prebivalstvo, čigar želja po obnovi je sedaj zaradi politike odrekanja beograjskih oblastnikov dobila pravi smisel, danes ne stoji ob strani, saj čuti, da s prihodom čet Adolfa Hitlerja ni prišlo samo do spremembe režima, temveč do temeljite spremembe celotnega sistema. Na ruševinah razbitega gospodarstva se bodo sedaj morale zbrati vse obnove voljne moči, da popravimo velikansko škodo, ki je nastala zaradi izdajalske vojaške politike padlega državnega režima.« Za Maribor se je začela nova doba, čas najhujšega brezpravja in nasilja, ki ga je slovensko prebivalstvo ob severni meji kdajkoli občutilo.²⁹

Po začetnem presenečenju, v katerem se je prepletalo navdušenje mariborskih Nemcev s strahom in zaskrbljenostjo Slovencev, se je stanje v Mariboru začelo normalizirati. Uvedena je sicer bila policijska ura, po kateri so se smeli na ulicah zadrževati samo pripadniki policije in varnostnega moštva Kulturbunda, toda trgovine in gostinski lokali so začeli znova normalno poslovati.³⁰ Še posebej je bilo prepovedano vsakršno samovoljno zviševanje cen, kar je potem v svoji prvi odredbi z dne 14. aprila 1941 potrdil tudi šef civilne uprave.³¹ Z delom so začeli tudi obrtni in industrijski obrati. 10. aprila 1941 se je npr. v železniških delavnicah že javilo na delo prek tisoč delavcev kljub porušnim mostovom prek Drave, ki so jih začeli popravljati že 9. aprila. S porušenjem mostov prek Drave je bila za nekaj časa otežkočena redna preskrba mesta z vodo in elektriko, zato je mestni magistrat že 7. aprila pozval prebivalstvo k skrajnemu varčevanju s pitno vodo in z elektriko.³²

Takoj po zasedbi Maribora so Nemci pričeli s prvimi ukrepi, s katerimi so se želeli čimbolje pripraviti na prihod šefa civilne uprave. Šef mariborske policije dr. Gerhard Pfrimer je 12. aprila ukazal zamenjati vse slovenske napise v mestu z nemškimi najpozneje do 14. aprila do osme ure zjutraj. Za ta dan je bil namreč napovedan prihod civilne uprave v Maribor, ki bi naj dajal videz resnično nemškega mesta.³³ Prav tako so še pred prihodom šefa civilne uprave začele nemške vojaške oblasti v Mariboru s prostovoljnim naborem za enote SS. V pošteve so prišli vsi zdravi moški v starosti od 17 do 30 let. V okviru iste starostne kategorije so sprejemali prostovoljce tudi v tako imenovani Sturm 8/115 nacionalsocialistične enote letalcev, ki so jo ustanovili v Mariboru za urjenje rezervnih pilotov nemškega vojaškega letalstva. Politični komisar mesta Maribor Fritz Knaus pa je že 17. aprila izdal odredbo o obvezni oddaji vseh praznih stanovanj, pisarniških prostorov in trgovin na območju mesta. Rabili so jih za namestitev nemških uradov, uradništva, vojske in policije. Za preskrbo s stanovanji je bil zadolžen mestni stanovanjski urad, ki je do konca junija 1941 že razdelil 1188 zaplenjenih stanovanj in lokalov ter 2272 opremljenih sob. Čeprav se je do sredine oktobra število zaplenjenih stanovanj in lokalov povzpelo že na 3000, je za okupatorja stanovanjsko vprašanje še naprej ostalo eno najbolj perečih.

Da je Maribor v teh aprilskih dneh resnično vse bolj dobival videz nemškega mesta, potrjujeta praznovanje Hitlerjevega rojstnega dne in njegov obisk v Mariboru teden dni pozneje. Ob Hitlerjevem rojstnem dnevu, 20. aprila 1941, je bila na Trgu svobode velika slovesnost, na kateri je govoril vodja zasedbenega štaba in poznejši zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl. S slovesnosti je politični komisar mesta Maribor Fritz Knaus poslal Hitlerju pozdravno brzojavko. Proslava, ki se je končala s slovesnim odhodom udeležencev po mestu, je izzvenela v veliko zmagoslavje mariborskega nemštva. Še večje zmagoslavje so mariborski Nemci doživeli 26. aprila ob Hitlerjevem obisku v Mariboru. V Mariboru, kamor je prispel okrog pol desetih dopoldne, se je Hitler zadržal le kratek čas. Najprej si je ogledal porušena železniški in glavni most, se od tam podal na Stolni trg (danes Slomškov trg), kjer se je zanimal za nekatere zanimive mariborske stavbe in se končno ustavil v gradu, kjer so mu mariborski Nemci pripravili veličasten sprejem. Ob tej priložnosti se je fűhrer javno zahvalil Hansu Baronu in njegovim sodelavcem za uspešno vodenje Kulturbunda in učinkovito petokolonsko dejavnost na slovenskem Štajerskem v obdobju stare Jugoslavije. Popolno nemško zmagoslavje je že čez tri dni skalila prva sabotažna akcija v Mariboru, ki so jo 29. aprila izvedli mladi komunisti in skojevci ter z njo dali vedeti okupatorju, da je v okupiranem Mariboru še veliko zavednih Slovencev, ki so pripravljeni in sposobni uspešno se zoperstaviti neprimerno močnejšemu sovražniku.

¹ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966, str. 22 (navajam: Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*); Rudolf Holzer, *Die Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft*; samt Beilagen, priloga 29 (navajam: Holzer, *Die Statistische Stelle*), fond Svabsko-nemške kulturne zveze (SDKB), v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM).

² Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, *Casopis za zgod. in narodopisje*, 1966, str. 215. ³ Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor 1968, str. 98 in 102 (navajam: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*); Franjo Baš, *Svabsko-nemški kulturbund na Spodnjem Stajerskem* (navajam: Baš, *Kulturbund*), v AMNOM; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 151 in 219—220; *Deutsche Nachrichten*, 4. 5. 1940; Holzer, *Die Statistische Stelle*.

⁴ Holzer, *Die Statistische Stelle*, priloga 29; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 220—221.

⁵ Franjo Baš, *Doneski k problematiki slovenjstajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945*, elaborat v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, (KUZOP), v AMNOM.

⁶ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 105 in 115; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 249; *Deutschfeindliche eingestellte Personen in Marburg*, dokument 63a v: Franjo Baš, *Slovenski Nemci 1918—1945*, elaborat v fondu KUZOP, v AMNOM; isti, *Kulturbund; Vertrauensmännerliste der Untersteiermark*, fond jugovzhodnega nemškega inštituta (SODI), v AMNOM.

⁷ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 231; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 122—123; Janez Cundrič, *Kdo je bil Lurker? Večer* od 26. 1. do 31. 5. 1974, 63. in 66. nadaljevanje (navajam: Janez Cundrič, *Kdo je bil Lurker?*); *Vorschlagliste Nr. 3, 4, 6 in 7 für die Verleihung des Kriegsverdienstkreuzes 2. Klasse (ohne Schwerter)* iz leta 1942, fond KUZOP, v AMNOM.

⁸ Mavricij Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj slovenskega delovnega človeka ob severni meji* (navajam: Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj*), rokopis v AMNOM.

⁹ Baš, *Slovenski Nemci*; Hans-Georg Rahm, *Marburg ist freil* v: *Untersteirischer Kalendar 1942*, str. 111; *Marburger Zeitung*, 11. 4. 1941, št. 82.

¹⁰ *Marburger Zeitung*, 28. 3. 1941, št. 72.

¹¹ *Milica Ostrovška*, *Marčni dnevi 1941 v Mariboru*, *Borec* 1958, št. 4, str. 184—185 (navajam: *Ostrovška*, *Marčni dnevi 1941 v Mariboru*).

¹² *Marburger Zeitung*, 29. 3. 1941, št. 73.

¹³ *Večernik*, 28. 3. 1941, št. 71; *Jutro*, 29. 3. 1941, št. 75; Bogo Teply, *ustni vir*.

Večernik je 27. marca objavil naslednji poziv Mariborčanom:

Mariborčani!

Po vseh mestih naše drage in nedeljive domovine Jugoslavije so danes velike navdušene manifestacije. Ponosni Jugoslovani se objemajo in v radosti poljubljajo, zbrani okoli svojega mladega in pogumnega vladarja. Po vsej Jugoslaviji vihrajo naše svobodne zastave.

Mariborčani!

Razobesite zastave in se v srcih in duhu zberite okoli mladega vladarja kot neomahljiva in večna severna straža močne svobodne in neokrnjene Jugoslavije!

¹⁴ *Večernik*, 28. 3. 1941, št. 71; *Jutro*, 29. 3. 1941, št. 75; Bogo Teply, *ustni vir*.

¹⁵ *Ostrovška*, *Marčni dnevi 1941 v Mariboru*.

¹⁶ *Jutro*, 29. 3. 1941, št. 75; *Marburger Zeitung*, 28. 3. 1941, št. 72; Mirko Fajdiga, *Spomini na napredno gibanje v letih 1935—1941*, rokopis v AMNOM (navajam: Fajdiga, *Spomini*); *Ostrovška*, *Marčni dnevi 1941 v Mariboru*; France Filipič, *Na pragu težkih dni*, rokopis v AMNOM (navajam: Filipič, *Na pragu težkih dni*); prijava orožniške postaje Studenci državnemu tožilstvu Maribor z dne 29. 3. 1941, fond državnega tožilstva Maribor, v pokrajinskem arhivu Maribor (PAM); Metod Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, str. 488.

¹⁷ *Večernik*, 29. in 30. 3. 1941, št. 72; *Marburger Zeitung*, 29. in 30. 3. 1941, št. 73/74; Baš, *Slovenski Nemci*; prijava predstojništva mestne policije v Mariboru državnemu tožilstvu v Mariboru z dne 31. 3. 1941, prijava orožniške postaje Studenci okrajnemu načelstvu Maribor — desni breg z dne 31. 3. 1941; naslov letaka je: »Delavci, kmetje, meščani, vojaki, podoficirji, oficirji!«, vse v fondu državnega tožilstva Maribor, v PAM; Holzer, *Die Statistische Stelle*.

¹⁸ Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj*; Fajdiga, *Spomini*.

¹⁹ *Večernik*, 3. 4. 1941, št. 76; *Jutro*, 6. 4. 1941, št. 82; *Marburger Zeitung*, 2. 4. 1941, str. 76;

²⁰ *Večernik*, 1. 4. 1941, št. 74; *Jutro*, 3. 4. 1941, št. 79; Filipič, *Na pragu težkih dni*.

²¹ Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj*; Marija Svajncer, 6. april 1941, *Večer*, 6. 4. 1966; Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, *Titograd* 1963, str. 431 (navajam: Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu*).

²² *Milica Ostrovška*, *Kljub vsemu odpor I*, Maribor 1963, str. 13; Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu*, str. 431.

²³ *Tagespost*, 10. 4. 1941; zapisnik zaslišanja Ivana Černeca na orožniški postaji Pobrežje z dne 23. 5. 1941 in prijava na orožniški postaji Pobrežje z dne 21. 1941, fond orožniško glavarstvo Maribor, v AMNOM.

²⁴ Filipič, *Na pragu težkih dni*; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 264; Baš, *Slovenski Nemci*.

²⁵ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 264.

²⁶ Baš, *Slovenski Nemci*; Avgust Reisman, *Gestapovsko nasilje v Mariboru*, *TV-15*, 24. 8. 1965, št. 33; original razglaš v AMNOM.

²⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 136—137.

²⁸ France Filipič, *Iz zgodovine NOB*, rokopis v AMNOM; Holzer, *Die Statistische Stelle*; Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu*, str. 469; Hans — Georg Rahm, *Marburg ist freil* v: *Untersteirischer Kalendar 1942*, str. 112; *Marburger Zeitung*, 29. 4. 1941, št. 96 in 16. 5. 1941, št. 110; *Stajski gospodar*, 24. 5. 1941, št. 4; poročilo političnega komisarja mesta Maribor šefu civilne uprave z dne 21. 10. 1941 (navajam: poročilo političnega komisarja), fond KUZOP, fasc. 1, v arhivu Slovenije v Ljubljani (odslej AS).

²⁹ *Marburger Zeitung*, 9. 4. 1941, št. 80; Holzer, *Die Statistische Stelle*; Baš, *Slovenski Nemci*, dokument št. 75; Filipič, *Na pragu težkih dni*; *Marburger Zeitung*, 11. 4. 1941, št. 82; Cundrič, *Kdo je bil Lurker?*, 80. nadaljevanje.

³⁰ Ukaz mestnega magistrata v Mariboru z dne 8. 4. 1941, v AMNOM; *Marburger Zeitung*, 9. 4. 1941, št. 80.

³¹ *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark* št. 1, 15. 4. 1941.

³² *Marburger Zeitung*, 9. 4. 1941 št. 80 in 11. 4. 1941, št. 82; železniški most je bil popravljen

7. junija 1941 (*Marburger Zeitung*, 9. 6. 1941, št. 130).

³³ *Ordred šefa mariborske policije dr. Primerja* z dne 12. 4. 1941, v AMNOM; *Marburger Zeitung*, 17. 4. 1941, št. 86.

Fran Roš

Prva izjava z nacističnega vrha o izgonu Slovencev

Znano je, da je Adolf Hitler prišel 26. aprila 1941 na kratek obisk v Maribor, kjer si je skupaj z velikim spremstvom ogledal porušeni dravski most. Manj znano pa je, da se je njegov zloglasni pomočnik Heinrich Himmler že 18. aprila pomudil v Mariboru in dan kasneje še v Celju.

Hitler je v Mariboru svojim poslušnim sodelavcem naročil, naj to deželo čimprej naredijo tako nemško, kot je vsa druga Štajerska. Sredstva k dosegu tega cilja pa so bila predvidena že dosti prej. Pripravljali se je tudi »vroči postopek«, to se pravi, izselitev dela Slovencev v Srbijo in naselitev Nemcev od drugod. Glavni Hitlerjev pooblaščenec za te namene je bil štajerski gauleiter dr. Siegfried Uiberreither. Že pred okupacijo so mu pri tem pomagali razni posebni uradi v Gradcu, tostran meje pa »peta kolona«, legalno organizirana v kulturbundu. Ta se je z vnemo lotila sestavljanja seznamov »rajhu nevarnih« Slovencev.

Takoj po priključitvi Avstrije k Nemčiji leta 1938 je Hitler v Gradcu sprejel delegacijo kulturbundovcev iz Brežic. Ti izdajalci so mu predlagali odstranitev domačega prebivalstva z večjih delov slovenskega ozemlja v primeru vojne med Nemčijo in Jugoslavijo. Dne 25. februarja 1940 je Hitler v Münchnu potrdil, da »pripada nemškemu življenjskemu prostoru vse, kar so Nemci kdaj kultivirali, civilizirali in gospodarsko odprli svetu«. To so graški in celovski nacisti ter kulturbundovci pri nas razumeli kot najvišjo potrditev svojih načrtov.

Ob vdoru nacistov k nam je štajerski gauleiter že imel pripravljene smernice za odstranitev elementov, ki bi mogli ovirati proces germanizacije na nemškem okupacijskem ozemlju Slovenije. Pri tem je upošteval načela, ki jih je predvidel tudi že Heinrich Himmler, šef centralnega urada za utrditev nemštva, in jih končno tudi osebno podpisal 18. aprila 1941 v Mariboru.

Kdo je bil ta človek? Bil je nekoč perutninar in razpečevalec umetnih gnojil, pri tem pa eden najzgodnejših Hitlerjevih pristašev. V nacističnem rajhu je postal državni vodja SS in vrhovni poglavar tajne državne policije — zločinskega gestapa in s tem fűhrerjeva desna roka. Leta 1943 je bil tudi še notranji minister rajha in kot tak gospodar pokončevalnih taborišč in zaplinjevalnic.

Že takoj po svojem vdoru k nam so nacisti priprli prve tisoče Slovencev na Spodnjem Štajerskem in nekaj kasneje na Gorenjskem. V zvezi s tem se je Himmler

že 19. aprila iz Maribora pripeljal v Celje. Hotel je videti, kako se je pričela pripravljati preselitev Slovencev in dati še navodila k izvedbi njegovih smernic. Hkrati si je nemara želel ogledati to njemu še neznano ljudstvo, ki mora v korist nacije gospodarjev izgubiti pravico do lastne domovine.

Sredi sončnega 19. aprila, na dan pred Hitlerjevim rojstnim dnevom, je na čelu avtomobilske kolone potoval po cesti iz Maribora v Celje. Razgledoval se je po njemu še tuji pokrajini, ki jo je treba samo še narodnostno očistiti, da bo vredna priključitve k mogočnemu rajhu. Tam za Frankolovim je na cesti opazil manjšega, še mladega človeka v črni duhovniški obleki. Velel je ustaviti avtomobile in je moža poklical k sebi: »Kdo ste?«

Bil je Lojze Sunčič, frankolovski župnik.

»Vstopite! Z namí pojdete!« mu je ukazal.

Župnik se je branil, češ da ima posebno pot. Tedaj pa je Himmler pomignil gestapovcu, ki je sedel pred njim poleg šoferja. Ta je skočil iz avta in porinil duhovnika na sedež ob šoferju, sam pa se je usedel k svojemu velikemu šefu. Aretiranec je hotel po nemško vprašati, kaj nameravajo z njim, a gestapovec se je zadril nad njim: »Boš že videl!«

Kolona je krenila dalje proti Vojniku in Celju. Prevozila je več mestnih ulic in se ustavila na dvorišču vojašnice poleg narodnega doma. Župnika je gestapovec pogнал v prvo nadstropje, v pisarno, ki je sprejemala aretirance. Himmlerju z ožjim spremstvom se je pridružil celjski gestapovski oficir. Pohiteli so v posebno sobo, kjer so že čakali nekateri gestapovci, esesovci in policisti. Visoki šef se je usedel k sredini dolge mize. Pričel je enolično naštevati njihove konkretne dolžnosti v smislu smernic, ki jih je dal sam za ravnanje s Slovenci, ki zanje v rajhu ne more biti mesta. Kar je teh zdaj tu v kasarni, bodo že v prihodnjih dneh premeščeni v glavno zbirališče v Mariboru. V Celju naj se takoj pripravijo še novi prostori za Slovence, tudi one iz okolice, ki bodo sledili prvim.

Aretirancev, ki nam je državni vodja SS posvetil tolikšno pozornost, je bilo tukaj skoraj tristo; v šestih sobah tretjega nadstropja moški, v sedmi ženske. Prevladovali so šolani ljudje, bili pa so tudi obrtniki, trgovci in delavci.

Že vso uro pred Himmlerjevim prihodom smo čutili nemir, ki je zajel naše nadute gospodarje v tem starem poslopju. Pod nenehno kontrolo smo pospravljali po hodnikih in tleh, ki nam je za ležišča na njih služila gola slama. Potem smo postrojeni čakali na neznani obisk.

Končno! Okrog štirih popoldne so se naša sobna vrata sunkoma odprla. Na nervozni klic »Achtung!« smo obstali negibni. Vstopila je skupina uniformirancev in naperila v nas mrzle, sovražne poglede.

Sredi skupine je stal sam mogočni Heinrich Himmler! Spoznali smo ga po znanih nam časopisnih slikah. Visok človek, grižasto bled, s črnimi brčicami pod topim nosom, z očali, pripetimi na ušesa. Odevala ga je zelena uniforma oborožene SS, kapa na glavi mu je bila srebrno obšita. Obdajale so ga še nekatere nedvomno vodilne osebnosti. Med temi so utegnili biti Uiberreither, Steindl, Dorfmeister...

Veliki mož iz najožje führerjeve okolice nas je premeril s trdim, krutim pogledom. Na zunaj je znal prikriti svoje zadovoljstvo nad tem, kako se njegova volja tukaj zvesto izpolnjuje. Mi pa smo se zavedeli, da nam novo usodo kroji daljna, surova sila zločinskega nacizma. Po vrsti smo morali povedati svoje priimke in priznati narodnost. Mož sliši, da smo vsi brez izjeme Slovenci, in malomarno zamomlja v nas:

»Ločili se bomo v miru. V neko slovansko deželo pojdete, bratsko in demokratično, kajti samo tja spadate. Spodnja Štajerska pa je bila in bo samo nemška!«

Heinrich Himmler (desno) in šef civilne uprave za Spodnjo Stajersko dr. Siegfried Uiberreither v Mariboru aprila 1941

To je bila prva z nemškega vrha podana izjava, ki je odkrila namen okupatorja — izgon Slovencev. Mi pa smo nato razmišljali o izgovorjeni napovedi. Kam? Na Poljsko? Ta pod tujim jarmom ni mogla veljati za »demokratsko« deželo. Iz Paveličeve Hrvatske se Himmler gotovo ne bi bil norčeval. Srbija? Ali pa je vse to bilo le golo varanje?

Največ razburjenja je nepričakovani obisk povzročil v sobi številka 72. O tem pripoveduje Josip Rajhman, ki kot petinosemdesetletni upokojeni predmetni učitelj živi v Celju:

— Nemci so me aretirali še v uniformi rezervnega kapetana takoj po moji vrnitvi domov iz razpadle jugoslovanske vojske. Menil sem, da me hočejo odvreči v vojno ujetništvo. Toda moral sem se preobleči v civilista in oditi z njimi. V kasarniški sobi so me tovariši izbrali za sobnega starešino. Tistega dne me je neki policist — stražar na hodniku sočutno opozoril:

»Himmler je tukaj, to vam zaupno povem. Naprosite ga, da vas izpusti zaradi vaših malih otrok. Saj bo dovolj, če vas postavi pod policijsko nadzorstvo...«

In že je bil tu! Ob vratih komandiram: »Achtung!« in takoj nato ga v nemškem jeziku naprosim:

»Eksclenca! Vdovec sem s petimi nepreskrbljenimi otroki. Prosim, da me izpustite!«

»Vaše ime?«

»Josip Rajhman.«

»Vaša narodnost?«

»Slovenec.«

»Vaš oče?«

»Slovenec.«

»Vaš ded?«

»Slovenec.«

»Vaš praded?«

»Ker je ded bil Slovenec, menim, da je bil tudi praded.«

»In prapraded?«

»O njem ničesar ne vem.«

Himmler je za hip pomislil, zgrbančil čelo in vzkipel:

»Vi ste narodni izdajalec! Z vami bomo ukrenili nekaj drugega!«

To je bila lahko smrtna obsodba zame — koroškega Slovenca. Pomislil sem na otroke in dobil živčni napad. Čakal sem na posebni transport. Vendar so me z drugimi vred odpeljali v mariborske zapore in z otroki izselili v Srbijo. Julija 1945 sem se vrnil in mi je ob prijavi matičar občine Celje povedal: »Imamo vso nemško kartoteko izseljencev, le vaš list manjka.« Iz tega sem sklepal, da so nacisti po Himmlerjevem ukazu imeli res poseben namen z menoj...

Nekdanji primarij celjske bolnice dr. Franc Steinfelser, ki je bil prav tako v sobi številka 72, je povedal:

— Za Rajhmanom sem prišel jaz na vrsto. Himmler se je ustavil pred menoj, ko je čul moje ime, in me premeril s pogledom, polnim zaničevanja. Pozneje sem izvedel, da so ga celjski kulturbundovski funkcionarji prej posredno opozorili name, da sem bil v času 1918/19 Maistrov borec.

»Kaj ste?« me je vprašal.

»Zdravnik sem.«

»To me ne zanima. Ste Nemec ali ste volksdeutsch?«

»Sem Slovenec.«

»Ne!« me je surovo zavrnil. »Vi niste Slovenec, niti niste volksdeutsch! Vi ste, kakor priča vaše ime, pravi izdajalec nemškega naroda in za takšnega ne more biti mesta na tem svetu!« Pri tem se mu je sicer ledeni obraz peklenko sadistično in zlohotno skremžil. Zavedajoč se nekakšne smrtne obsodbe, s temi besedami izrečene nad menoj, se mi je za hip stemnilo pred očmi, da bi bil kar klecnil. Takoj pa me je spreletela neka žarka iskra, neka močna volja in želja po življenju. Že mi je Himmler obrnil hrbet, jaz pa sem stopil korak za njim z besedami:

»Ekscelenca, prosim, rad bi nekaj povedal!«

Ustavil se je in siknil:

»V našem velikem rajhu nimamo ekscelenc, imeli ste jih samo vi v Srbiji!«

Jaz pa sem spregovoril:

»Moji starši so Slovenci, moja mati še živi in lahko se sami prepričate, da ne razume nobene nemške besede. Hodil sem v slovenske šole in se vedno čutil Slovenca, poštenega Slovenca. Nikomur in tudi nobenemu Nemcu nisem žalega storil. Kruh sem si služil z delom. Na Koroškem in Štajerskem je dosti Nemcev s slovenskimi imeni, a tudi Slovencev z nemškimi, kakor sem to na primer jaz.«

Veliki nacist se je malce pomiril in je vprašal:

»Od kod ste?«

»Od Svete Ane na Kremerku.«

»Kje je to?«

»Južno od Murecka, ne daleč od Mure.«

»Tako? Mura je vendar naša nemška reka in teče skozi Graz, ki se s ponosom imenuje ‚Stadt der Volkserhebung‘. Zato pa kljub vsemu: za človeka, kakršen ste vi, ni mesta v velikem rajhu!«

Omeniti moram, da se Himmler ni obregnil samo ob srbske »ekscelence«, temveč je hkrati pokazal največje sovraštvo in prezir do Srbov z načinom, kako je izgovoril

besedo »Serbien«. Ob njej je namreč zamižal na polovico z desnim očesom, desno spodnjo ustnico je raztegnil skoraj do desnega uhlja, prvi »e« v besedi pa je vlekel na dolgo, kar bi se dalo napisati kot »Sääääärbien«. To njegovo sovraštvo do Srbov je gotovo izviralo še iz prve svetovne vojne in se je znova razplamtelo ob odporu Beograda in Jugoslavije proti osovinskemu paktu v marcu 1941, sicer pa je bilo tudi izraz prezira »višje rase« nad »slovanskim gnojem zgodovine« ...

V isti sobi je bil tedaj dr. Rudolf Dobovišek, ki navaja:

— Himmler se je na koncu ves razburjen obrnil k svojim spremljevalcem z besedo: »Neverjetno!« Nato je obema Slovencema še zabrusil: »Sramujta se, izdajalca! Kako sta le mogla od našega naroda gospodarjev preiti k temu narodu hlapcev? Fuj!«

Pristopil je k nam trem celjskim odvetnikom, bila sta to še dr. Alojz Goričan in Mirko Hočevar, ki smo stali skupaj. Ko smo mu povedali svoja imena, nam je dejal:

»Vi ste pravi Slovenci. Z vami se bomo v miru razšli. V nekakšno bratsko slovansko deželo pojdete...«

S spremstvom se je hitro umaknil iz naše sobe.

To je bil Heinrich Himmler, ki je leta 1943 postal tudi še notranji minister rajha in gospodar nad življenji milijonov ljudi. Hitler ga je tik pred svojim samomorom izključil iz stranke in mu vzel vse funkcije, ker da se je skupno z Göringom pogajal z zavezniki in skušal oblast v Nemčiji pritegniti nase. Po kapitulaciji nacistične države so ga ujeli Angleži. Ko so odkrili njegovo identiteto, se je 23. maja 1945 zastrupil s ciankalijem. Tako se je izognil procesu v Nürnbergu in vislicam.

Valentin Polanšek

Slovenska trojica

*Moj spomin je pekoča komemoracija
na žrtve
mojih rojakov.*

*Moja duša
je krik
pobitih, ustreljenih,
doma sežganih,
v kacetih upepeljenih,
padlih za svobodo!*

*Januarja 1944
so na kraju,
kjer je v Lepeni pod Hojnikovo kmetijo
stala moja pankrtska rojstna bajta,
policijski nacistični krvniki
pobili mojega 90 let starega pradedu
Florijana Polanška,
mojega starega strica Johana Polanška,
mojo staro teto Angelo Polanškovo
in jih sežgali!*

*Aprila 1945
so tukaj pri Peršmanu
pobili nacistični krvniki
med starci in dojenčki
mojega brata in mojo sestro, nedolžna otroka!*

*V pretekli vojni
so pokončali v kacetu Dachau
mojega očeta!*

*V pretekli vojni
so v kacetu Ravensbrück
pokončali Marijo Polanškovo!*

*V pretekli vojni
je padel kot partizan
Joži Polanšek!*

*Strašna je zgodovinska trojica
nas koroških Slovencev:
K r i — O g e n j — P e p e l !*

*Sveta kri naših prednikov,
ki se pretaka v naših srcih,
kri ljubezni, življenja, bodočnosti!*

*Svet je ogenj naših žrtev,
ki podžiga našo besedo,
našo slovensko materinščino
v ljubezni, v življenju za bodočnost!*

*Svet je pepel naših sežganih,
izkrvavelih, strohnelih rojakov,
svetlih borcev, ki jasni našo pamet,
ki krepi našo vest — našo zavest:
D a b o m o d o s m r t i S l o v e n c i ,
k o t s m o b i l i r o j e n i S l o v e n c i !
Slovenska trojica
krvi — ognja — pepela.
S l o v e n s k e s m r t i n i ,
ker skozi pepel naše trpke zgodovine,
skozi ogenj tujega nasilja
naša slovenska kri
v slovensko bodočnost
še vedno živi,
živi,
ž i v i !*

Maks Burgar

Kurirske relejne postaje na Štajerskem

Edvard Golc-Švigelj, komandant štajerskega relejnega sektorja

Kljub temu, da je bilo že mnogo povedanega o razvoju kurirskih zvez na Štajerskem, še marsikaj ni bilo do danes napisanega, kajti kurirji niso samo raznašali pošto in širili literaturo, temveč so sovražniku zadajali tudi težke udarce in velike izgube. Ko v tem letu na Štajerskem kurirji in vezisti NOV praznujejo 30-letnico osvoboditve je prav, da se naši ljudje, predvsem pa mladina, spozna z razvojem

kurirskih zvez na Štajerskem, z njihovim delom, junaškimi dejanji in ljubeznijo do domovine, za kar bo tudi enota ob 30-letnici osvoboditve prejela visoko odlikovanje.

Začetki kurirske zveze so bili pravzaprav že leta 1941. Slovenija je bila z okupacijo razdeljena na tri dele: na tako imenovano Ljubljansko pokrajino, na nemški del Slovenije, kamor sta spadali Gorenjska in štajerska ter na madžarski del. S tem razkosanjem so se organizaciji službe za zvezo postavile hude prepreke, ker je bila zveza čez državno mejo med tema dvema pokrajinama zelo otežkočena. Organizacija kurirskih zvez na Štajerskem, ki se je pričela že leta 1942, je bila kasneje podrejena štabu IV. operativne cone.

Zaradi naglega razvoja narodnoosvobodilnega gibanja se je pokazala potreba, da Dolenjska, ki je imela precej osvobojenega ozemlja, kjer je bilo tudi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, vzpostavi čim boljšo in čim zanesljivejšo zvezo s štajersko. Tam narodnoosvobodilno gibanje še ni bilo v takem razvoju kot v drugih pokrajinah zasedene domovine. Dotlej so vojaške enote in politični aktivisti vzdrževali medsebojne kurirske zveze, vendar te niso imele značaja stalnih zvez. Res je, da je bila vzdrževana bolj ali manj stalna zveza partizanskih enot na Štajerskem z Glavnim poveljstvom slovenskih partizanskih čet oziroma kasnejšim Glavnim štabom NOV in POS, vendar te zveze niso bile stalno določene. Težave so bile predvsem zaradi močno zastražene in minirane italijansko-nemške meje in železniške postaje Laze, ki je bila obmejna in utrjena postojanka nemške vojske in žandarmerije. Pozimi 1943—1944 pa so se jim pridružile še domobranske postojanke. Poleg tega je bila velika ovira pri prehodu reka Sava. Nemci so vedeli za partizanske prehode čez Savo, zaradi tega so okrepili patroljno službo, zastražili vse prehode in uničili čolne. Toda kurirji so kljub temu vzdrževali stalno in zanesljivo zvezo med Dolenjsko in Štajersko.

Prvotno omrežje kurirskih zvez na Štajerskem ni pokrivalo celotnega ozemlja ampak le predele, kjer so se zadrževale partizanske enote in kjer je bilo narodnoosvobodilno gibanje močnejše.

S prihodom 14. divizije na štajersko, z naglim razvojem narodnoosvobodilnega gibanja v tem delu Slovenije, so se kurirske zveze znatno razširile. Tudi okupator je čutil porast narodnoosvobodilnega gibanja na štajerskem. Zaradi tega je hotel na vsak način onemogočiti povezavo štajerskih in dolenjskih partizanskih enot. Da bi dosegel svoj namen je v Senožečah, pri Miklavžu v šoli utrdil policijsko postojanko, ki je štela 40 mož, le-ta je imela nalog stražiti vse prehode čez Savo. Uspehov pri svojem delu pa niso imeli, zakaj kurirji so se prebijali čez reko samo ponoči. Nekajkrat je sovražniku uspelo, da je uničil čolne, ki so jih kurirji uporabljali za prevoz čez Savo, kurirji pa so si sproti izdelovali nove čolne.

Najvažnejšo vlogo pri prehodu čez Savo pa sta odigrali kurirski postaji TV 3 in TV 29 saj sta prepeljali čez Savo nad 10.000 borcev. Ni bil redek primer, ko so kurirji morali prebroditi Savo tudi desetkrat v eni noči. Isto vlogo je igrala tudi postaja TV 21. Prve kurirske postaje je organiziral in postavil Franc Godler-Blisk (TV 22 na Dobrovljah, TV 26 pri Lenartu, TV 24 pri Zabukovici, TV 25 pri Rimskih Toplicah, TV 27 pod Bohorjem, TV 28 v okolici Pisec na Bizeljskem, TV 21 na Menini planini, TV 29 v Kresnicah, TV 23 v Mozirju, TV 30 v Bistri, TV 31 v Koprivni, TV 33 v bližini Šoštanja in TV 32 na Konjiški gori). Le-te je kasneje razširil Stane Cuznar-Jure in zatem Edvard Golc-Švigelj s Francem Plankarjem-Čičkom.

Štab 4. operativne cone, katerega operativno področje sta bili štajerska in Koroška, je odredil cel bataljon 14. divizije, večinoma starih borcev za kurirje in komandirje kurirskih postaj, ki so bile urejene od Pohorja čez Savinjsko in Moravško dolino do Save, na drugi strani pa do Drave čez Koroško, Savinjsko in Kozjansko tja

Partizanski kurirji s postaje S-5, ki so jih Nemci oktobra 1944 nad Radečami pri Zidanem mostu presenetili in so v boju vsi padli

do Sotle. Ko so bile temeljito organizirane kurirske postaje, je štab cone pričel organizirati še bolnišnice. Prek kurirskih zvez čez Savo ali pa s koroške strani so bolnišnice dobivale sanitetne potrebščine.

Aprila 1944 je bilo ustanovljeno Poveljstvo III. relejnega sektorja za Štajersko in Koroško, toda že poleti 1944 je bil za Koroško ustanovljen poseben V. relejni sektor.

Kurirske zveze, ki so do tedaj organizacijsko spadale pod 4. operativno cono, so se priključile novoustanovljenemu štajerskemu relejnemu sektorju. S poveljstvom, ki je bilo poslano z Dolenjskega na Štajersko, je prišlo tudi 24 izkušenih starih borcev. To so bili: Stane Cuznar-Jure, Stane Naglič-Doli, Tone Pristav-Gusar, Milan Podlogar, Anton Ferlež-Jelen, Albin Barle-Zoran, Danilo Slamnjak-Lado, Drago Blauštainer, Alojz Lisac-Moro, Franc Kump-Boter, Franc Mele, Alojz Šprogar-Lugi in drugi, katerih imena je težko ugotoviti, veliko pa jih je na Štajerskem tudi padlo. Ti tovariši so kasneje delovali kot komandanti ali komisarji sektorjev in linij oziroma komandanti postaj ter odigrali važno vlogo v razvoju kurirskih zvez na Štajerskem in Koroškem.

Tretji relejni sektor je tedaj imel pet linij (moravško, pohorsko, kozjansko, ptujsko in prekmursko) s približno 400 kurirji. Pod Moravško linijo (I. linija) so pripadale postaje: 29 na levem bregu Save nad Kresnicami, postaja 21 med Vačami in Moravčami, postaja 21 a na levem bregu Save, severovzhodno od Litiije, postaja 22 na Dobrovljah, postaja 20 nad Motnikom, postaja 26 nad Sv. Lenartom pri Trbovljah, postaja 23 nad Rečico v Zgornji Savinjski dolini, postaja 32 med Gorenjem

in Velenjem, postaja 34 nad Šoštanjem in postaja 31 nad Dolšami. Ustanovitev postaj 24, 25, 27 in 28 ter 6, ki je bila jeseni 1944 izdana in popolnoma uničena, je bila zaradi povečanega prometa na tem sektorju organizirana postaja 25 a, ki je imela pglavitno nalogo, da vzdržuje zvezo čez Savo oziroma Savinjo. V aprilu 1944. leta je bila ustanovljena tudi postaja 5, ki je vzdrževala zvezo na področju Lisca—Razgor in čez Savo na Dolenjsko. Ta zveza je potekala med železniškima postajama Loka pri Zidanem mostu in Bregom čez Savo mimo vasi Vrховo in proti takratni italijanski meji.

Zveza čez Savinjo na Kozjanski liniji je potekala razmeroma dobro in je kurirjem pri izvrševanju službe mnogo koristil leseni most pri Rimskih Toplicah, katerega pa je sovražnik kmalu zastražil in obdal z bodečo žico.

Pokazala se je potreba, da se vzpostavi zveza iz postaje 27 preko Šmarja in Boča na Makole in prek Ptujске gore v Ptuj ter dalje v Prekmurje. Zato sta odšla v polletju 1944 takratni komandant tega sektorja Stane Cuznar in inšpektor Ivan Mogu na teren, kjer sta ustanovila novo IV. ptujsko linijo.

V prej navedeno kozjansko linijo so spadale postaje 24 nad Laškim, na desnem bregu Savinje, 6 nad Rimskimi Toplicami na levem bregu Savinje, 5 med Radečami na levem bregu Save, 25 nad Jurkloštrom, 27 nad Brestanico in 28 pri Pišličah na Bizeljskem. Ta postaja je vzdrževala zvezo slovenskih enot s hrvaškimi enotami onkraj Sotle. Postaja 1, ki je delovala na Rudnici nad Šmarjem pri Jelšah je spadala še h kozjanski liniji in je vzdrževala zvezo s postajo 2 nad Poljčanami, ki pa je pripadala ptujski liniji. Ker je bil v teh predelih sovražnik še bolj na preži in močnejši, je vsaka nova ustanovljena postaja imela še več kurirjev kot ostale, nekatere tudi do 20 borcev.

Komanda III. relejnega sektorja je v začetku 1944 ustanovila postajo 8, ki je delovala na območju Boča, pozneje pa se je premaknila v osrčje Haloz in je pripadala 4. relejni liniji. Glavna naloga te postaje je bilo vzdrževanje zvez z že obstoječo postajo 13, ki se je nahajala v bližini Frama pod Pohorjem in je spadala v pohorsko linijo. Druga zveza postaje 8 pa je bila postaja 4 na Boču in nekoliko kasneje ustanovljena postaja 8 a in 14. Postaja 8 a se je nahajala na spodnjem delu Haloz, postaja 14 pa na območju Ptujskega polja. Marca 1944 pa je bila ustanovljena kurirska postaja 33 v Stranicah pri Vitanju in je vzdrževala zvezo s 30, 7 in 10, pripadala pa je 4. relejni liniji.

V spomladanskih mesecih 1944. leta so se ustanovile še postaje 15 za področje Ormož—Ljutomer, 15 a in 16 pa za vzdrževanje s političnimi organizacijami v Prekmurju in zaledjem partizanskega gibanja. Tedaj je bila ustanovljena postaja 17, ki je bila pri Vurbergu, in 18 pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu. Zadnja kurirska postaja v smeri proti Koroški pa je bila 19. Vse te zadnje navedene postaje so kasneje že pripadale V. prekmurski liniji.

Pod prekmursko linijo so pripadale tudi postaje: 16, ki je bila severovzhodno od Maribora, 17 pri Sv. Barbari, 14, ki je bila severovzhodno od Ptuja, 15, ki je bila jugozahodno od Ljutomera in 15 a pri Štigovi. V pohorsko linijo (II. linija) pa so bile vključene, postaja 9 nad Ribnico na Pohorju, 11 pri Lovrencu na Pohorju, 12, ki je bila južno od Ruš in 10, ki je bila v Kotu pri Oplotnici. V drugo linijo je pripadala tudi postaja 2 a v Ličenci pri Slov. Konjicah, ki pa je bila ustanovljena naknadno za povezavo med drugo in četrto kurirsko linijo, oziroma zaradi prevelike razdalje med kurirskima postajama 10 v Kotu in 2 v Sladki gori.

Vsaka novo ustanovljena postaja je imela najmanj dve ali največ štiri linijske zveze s političnimi in vojaškimi organizacijami, katere je vzdrževala redno dvakrat tedensko, po potrebi pa celo večkrat. Najbolj izpostavljeni napadom nemškega okupatorja sta bili postaji 8 in 14, ki sta imeli najnevarnejši zvezi, in sicer skozi Ptuj,

prek prog, glavnih cest, ki so bile močno zastražene in prek največje ovire, Drave. Ko so Nemci zastražili reko Dravo, so kurirji, preoblečeni v nemške uniforme, hodili kar čez most mimo orožnikov in v središču Ptuja vzpostavili zvezo. V Ptuju so sicer naleteli na nemško patrolo, ki jo je vodil nemški orožnik Kropf, ki je od kurirjev zahteval dokumente. Kurirji so se legitimirali z brzostrelko in nadaljevali pot, po opravljeni nalogi pa so se zopet vrnili nazaj na svojo postajo.

Nemci iz Ptuja in deloma iz Rogatca so hoteli na vsak način uničiti kurirsko postajo v Halozah. Zato so 27. septembra 1944 pripravili napad na položaje kurirske postaje 8, ki je bila takrat pri Sv. Duhu v Halozah. Pri tem napadu je sodelovalo kakih 500 Nemcev. Boj ni trajal dolgo, vendar so Nemci pustili na bojišču 46 mrtvih.

V tem boju je padlo tudi pet najboljših kurirjev. Nemci so kasneje še trikrat napadli kurirsko postajo, toda vedno zaman. Tudi postaja 14, ki je bila severo-vzhodno od Ptuja je bila v začetku leta 1945 napadena. Nemci so hišo zažgali, računali so, da se bodo kurirji predali, toda kurirji so se borili do zadnjega naboja. Padlo je več Nemcev; padli so ali pa bili zajeti vsi kurirji, med njimi tudi komandant ptujske linije Anton Ferlež-Jelen, ki je tudi jurišal na Nemce.

Tudi postaja 4, ki je taborila na Boču, je doživela več napadov, vendar je bil najhujši februarja 1945, ko so se umikali ustaši in četniki. Uničena je bila celotna postaja, med njimi je padel tudi komandir Branko Praprotnik. Junaško dejanje so kurirji napravili, ko so napadli železniško postajo Ptuj, kjer so pretrgali telefonske in brzozavne zveze. V Št. Vidu pri Ptuj pa so uničili pošto in razbili telefonsko centralo, nemška patrola pa je morala bežati v Ptuj. Mnoge postaje so bile izdane in uničene, toda zveza je brez prekinitve delovala dalje. Od ustanovitve kurirskih zvez pa do konca vojne so imeli kurirji velike izgube: več kot 500 padlih, mnogo ranjenih, okoli 70 zajetih, ki so večinoma padli kot talci ali umrli v taboriščih. Veliko jih je padlo, za katere ne vemo niti pravega imena; po vsem tem kar je nam znano pa lahko trdimo, da so kurirji relejnih TV postaj svojo nalogo častno izpolnili.

Dana Jerše

Spomin

*Zvoki klavirja padajo v dušo
kot bleščeči dragulji
v kristalno skodelo.*

*Nagnem se čez njen rob
in vidim mlad obraz,
ves nežen in bel.
Kot da ni minilo že trideset let,
kri iz njenega čela polzi
in se nabira na dnu,
kot da tam izvira
z neusahljivo močjo.*

*Bil je čas pred poslednjo nočjo,
ko jo je krogla zadela.*

*Zvoki klavirja padajo v dušo
kot žareči dragulji,
mešajo se s curkom njene krvi
in padajo v kristalno skodelo spomina.*

Maks Zadnik

Mladi junaki, obešeni v Podgradu

PODGRAD — POMEMBNA OKUPATORSKA POSTOJANKA

Podgrad je bil od 12. stoletja pomembno naselje ob cesti Reka—Trst z izhodiščem poti za Brkine in Čičarijo. Po statistiki iz leta 1948 je tam živelo 530 prebivalcev. Pred prvo svetovno vojno je bil Podgrad pomembno upravno središče s sodiščem in občino. Med vojno je bila tam najprej pomembna italijanska, nato pa nemška policijska in vojaška postojanka. Okupatorja sta jo uporabljala kot izhodišče za protipartizanske akcije v Brkine, Čičarijo in Istro, včasih pa tudi v Podgoro in na Pivko. Nemci so v Podgradu skoraj stalno zadrževali postojanko v moči nepopolnega bataljona s štabom. Tako je bil tam od 14. avgusta 1944 do začetka aprila 1945 štab bataljona »Heine« iz 139. polka 188. rezervne divizije gorskih lovcev z dvema četama, tri čete pa so bile razporejene po ena v Hrpeljah, Materiji in v Šapjanah. Zaradi prehodnosti kraja pa so se tam pogosto ustavljale prehodne nemške enote.¹

V Podgradu je bila vsaj od srede novembra 1943 do 24. januarja 1945 tudi nemška esesovska policijska skupina od 12 do 20 mož iz posebnega odreda »Einsatzkommando Reinhardt«. Tej je poveljeval zloglasni sturmführer SS Arthur Paul Walter, ki je bil strah in trepet mnogih prebivalcev Brkinov in Čičarije. Sedaj pa svobodno živi v Hamburgu. Z Nemci so v Podgradu ves čas tesno sodelovali tudi italijanski fašisti in financarji, do srede 1944 pa tudi karabinjerji.² V tem kraju so okupatorji mučili in pobili mnoge zavedne Slovence in Hrvate, pristaše NOB. Nekateri pa so brez sledu skrivnostno izginili. Tako je npr. decembra 1943 izginil tajnik rajonskega odbora OF za Brkine Avgust Bubnič iz Pregarja. Do sedaj je bila okupatorska dejavnost proti NOB iz tega središča premalo raziskana in pojasnjena. Vendar si pri pisanju tega sestavka ne zastavljam za nalogo, da bi jo širše pojasnjeval, ker tako delo zahteva širšo raziskavo, pač pa želim le z opisom enega izmed hudih okupatorskih zločinov opozoriti na takšno potrebo, hkrati pa ugotoviti, da je živih še nekaj ljudi, ki so med vojno tako ali drugače doživljali okupatorsko nasilje. Prav gotovo pa so kje shranjeni tudi kakšni dokumenti. Zato je morda poslednji ugodni čas, da se iztrga pozabi pomembne zgodovinske podatke ne le iz časa NOB, temveč tudi iz odpora proti italijanskemu raznarodovanju. Potreben bi bil le zavzet raziskovalec in družbena podpora, da se takšno delo opravi.

¹ Krajevni leksikon SRS, Lj. 1968, stran 85 in 95.

Poročila obv. centra štaba Istrskega odreda od septembra 1944 do aprila 1945, A IZDG F 299/III in 301/III.

² Franc Stanič, Senčna pot 28, Portorož, ustni vir.

BREZOBZIREN TEROR PROTI PREBIVALSTVU IN ZLOČINI PROTI UJETIM BORCEM NOV

Zaradi lastne slabosti in samoutvarnih domnev, da so med veliko jesensko ofenzivo 1943 prizadejali narodnoosvobodilnemu gibanju tako hude udarce, da se ne bo več toliko opomoglo, da bi jim postalo nevarno, Nemci niso od konca novembra 1943 do konca februarja 1944 izvajali na brkinskem in Čičarijskem območju večjih vojaških in policijskih akcij.

Z nastopajočo pomladjo 1944 so mnogi svobodoljubni ljudje, ki jih je mučil nacizem v Evropi, upali na njegov skorajšen vojaški in politični zlom. Zločinski nacistični režim pa je čedalje bolj surovo zatiral notranji odpor svojih nasprotnikov in se še vedno zagrizeno upiral na frontah. Čeprav je bila odločilna vojaška zmaga protihitlerjevskih zaveznikov na frontah že davno dosežena, se nemški nacisti in militaristi ter njihovi kolaboracionisti raznih narodnosti še niso bili pripravljeni sprijazniti s porazom. Primorska z Istro in Trstom je postajala pomladi 1944 za nemško vrhovno vojaško poveljstvo zaradi pričakovane angloameriške ofenzive in bojazni pred morebitnim izkrcanjem zavezniških čet v Istri vedno bolj občutljiva. Predvsem se je nemško poveljstvo balo, da bi izkrcane zavezniške čete s pomočjo partizanov in prebivalcev pretrgale strateško najpomembnejše prometne zveze med nemško fronto v Italiji, jugoslovansko v Dalmaciji in Bosni ter vzhodno, ki se je po 9. maju, ko so sovjetske čete prešle čez reko Dnjester, hitro premikala iz Ukrajine proti Madžarski, Romuniji in Jugoslaviji.³ Zaradi kritičnega položaja na frontah in rastoče partizanske aktivnosti ob prometnih zvezah na Primorskem je, kot nam pričajo tedanji nemški dokumenti, hitro rasla zaskrbljenost nemških štabov. Tako je polkovnik Nagel, načelnik armadne skupine von Zangen v severovzhodni Italiji, v obveščevalnem poročilu za obdobje od 11. do 25. maja 1944 med drugim zapisal:

»Posebno pozornost je treba posvetiti vsakodnevnim partizanskim napadom na redke s severa na jug vodeče proge in ceste, potrebne za oskrbovanje in premeščanje enot. Nikakor ne smemo podcenjevati ... delovanja sovražnika v zaledju.«⁴

Ker je Nemcem pomladi 1944 zelo primanjkovalo vojaških in policijskih sil za zatiranje partizanske dejavnosti, so se njihovi odgovorni poveljniki na Primorskem (Jadranski operativni con) general Ludwig von Kübler, komandant 97. armadnega korpusa, gruppenführer SS Odilo Globocnik, višji vodja SS in poveljnik policije, ter drugi odločili, da z brezobzirnim terorjem nad prebivalstvom in zločini nad ujetimi borci ter sodelavci NOV onemogočijo nadaljnje širjenje partizanstva. V uporabi terorističnih metod v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju Slovencev, Hrvatov in Italijanov je vsekakor igral najpomembnejšo vlogo Odilo Globocnik, ki je v aprilu 1944 najprej odgovoril na partizanske akcije v Trstu in okolici z množičnim streljanjem in obežanjem talcev.⁵ Medtem je tudi organiziral in od 26. aprila do 6. maja vodil obsežno ofenzivo, imenovano »Braunschweig« proti partizanom v Čičariji, Brkinih, Kastavščini, Podgori in na Pivki. Pri tem je uporabil tri esesovske bataljone, neopolne tri bataljone iz 278. pehotne in en bataljon 188. rezervne divizije gorskih lovcev, nekatere prehodne nemške enote, oddelke italijanskih fašistov in posebne esesovske policijske odrede. Med ofenzivo so Nemci in italijanski fašisti samo v Lipi na Hrvaškem pobili 30. aprila 263 prebivalcev, požgali 5 vasi v Podgori pri

³ Kronologija osvobodilnega boja jug. narodov 1941–45, Beograd 1964, str. 748. W. Churchill, Druga svetovna vojna, Ljubljana 1964, str. 869–870.

⁴ Vojni dnevnik armadne skupine von Zangen, NAW, filmoteka VZI v Beogradu, Serija T-312, film 1640, posnetek 0010011.

⁵ Albin Bubnič, Trupla talcev ... so nato sežgali v Rižarni, Primorski dnevnik 7. 4. 1974. Ob 30-letnici obežanja talcev v ulici Ghega v Trstu, Prim. dnevnik 23. 4. 1974.

Franc Dujc

Ilirski Bistrici, in kot so sami priznali, zaprli in odgnali v taborišča 770 ljudi.⁶ Množični brezobzirni teror pa so nadaljevali tudi pozneje in zagrešili še mnogo množičnih in posameznih zločinov nad prebivalci in ujetimi pripadniki NOV. Eden izmed takih krutih zločinov je bilo tudi obešenje treh ujetih borcev Komande istrskega vojnega področja v Podgradu.

SAMI NA VESALA

V začetku maja 1944 je bujna zelena spomlad razprostrla svoje čare in izžarevala svoje prelesti tudi po Gornji Pivki in snežniških gozdovih. Povsod po travnikih, vrtovih in gozdovih je opajal ozračje topli dih pomladnega cvetja in mladega rasti. Prebujeni utrip narave in zavezniške zmage na frontah so vzpodbujale primorske ljudi in njihove borce, hrepeneče po svobodi, miru in napredku, k novim še večjim bojnim naporom, da bi čimprej izbojevali zmago nad sovražnikom.

Prežeti z opojnostjo nastopajoče pomladi, ki se je razrasla in se spojila v nedeljivo bit z njihovim mladostnim srčnim utripom, so 6. maja zvečer borci Franc Dujc, Viktor Frank in Rudolf Šiškovič poslednjič mirno, tiho in svobodno korakali iz temnih snežniških gozdov proti Gornji Pivki in Brkinom, da opravijo zaupane jim dolžnosti. Poveljstvo komande istrskega vojnega področja jih je po svojem umiku z Brkinov na Pivko v noči na 5. maj poslalo, da ugotovijo, kakšne razmere so tam in se čimprej vrnejo.⁷

Ko so se med pohodom, nič hudega sluteči, približali robu gozda nad Juriščami, so jih v zasedi prežeči sovražniki presenetili in jih žive ujeli, s čimer se je začela njihova mučeniška pot zlostavljanja in pretepanja na zasliševanjih, ki se je končala z junaško smrtjo na vešalih. S Pivke so jih kot ujetnike pripeljali v Ilirsko Bistrico, kjer so jih zadržali 2 dni, nato pa so jih odpeljali v Podgrad, kjer so jih še huje mučili, ne da bi od njih kaj zvedeli in jih končno 11. maja okoli 16. ure javno obesili na trgu.⁸

⁶ Poročilo armadne skupine von Zangen 13. 5. 1944, isti vir posnetka 001002 in 001003.

⁷ Obveščevalno poročilo Komande istrskega vojnega področja 7. 5. 1944, arhiv odbora IO v Kopru.

⁸ Jože Moravec-Makar, Padli so trije junaki, Brkinski borec št. 1. — Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani — fond partizanski tisk.

Kdo so bili obešenci?

Žrtve okupatorskega vojnega zločina so postali:

1. Franc Dujc, rojen 1915. v Škoflah v Vremski dolini, trgovski pomočnik, brat Albina Dujca, znanega predvojnega primorskega komunista. Za narodnoosvobodilno gibanje je začel delati po kapitulaciji Italije kot terenski obveščevalec v domačem kraju. Sodeloval je tudi pri reševanju brata Albina iz taborišča v Italiji, zavoljo česar je potoval v Castelfranco v Italijo. Pozneje pa je vstopil v NOV.⁹

2. Viktor Frank, rojen 1924. na Orehku pri Materiji v zavedni slovenski kmečki družini, po domače Biževi. Za narodnoosvobodilno gibanje je začel organizirano delati oktobra 1941. leta, ko so se vanj vključili tudi drugi člani družine. Že 1942. leta je bil zaradi suma, da sodeluje s partizani, 4 dni zaprt v Materiji. Okoli 20. decembra 1942 je skupaj z večino vaščanov na vaškem sestanku, ki ga je sklical tedanji organizator NOB v Brkinih Rudi Mahnič-Brkinc, prisegel zvestobo Osvobodilni fronti slovenskega naroda in NOB. Dvajsetega januarja 1943 pa so ga zaradi izdaje vrnjenega italijanskega policijskega vohuna Cvetka Grilanca-Nedeljka italijanski fašisti aretirali skupaj z očetom, materjo, dvema bratoma in nekaterimi drugimi vaščani. Potem je bil okoli dva meseca zaprt v Trstu v zaporih v ulici Coroneo, od tam so jih prepeljali na otok blizu Benetk in končno v Forli. Zaradi njegove neomajne upornosti in odločnega zanikanja vseh obtožb so ga fašisti izmed vseh najbolj zverinskih pretepali, vendar je vsa mučenja preстал, ne da bi jim karkoli priznal. Italijansko kapitulacijo je dočakal v Forliju, potem pa mu je uspelo po zvezah pobegniti in se vrniti domov, kjer se je vključil kot kurir v Komando istrskega vojnega področja.¹⁰

3. Rudolf Šiškovič je bil rojen 1926. leta kot kmečki sin v Slivju pri Materiji, po domače Vencajev. Bil je najmlajši med ujetimi in obešenimi, saj tedaj še ni bil dopolnil 18 let, v NOV pa je bil šele od 1. maja.¹¹

Vest o javni usmrtitvi treh ujetih partizanov v Podgradu se je kljub tedanjim množičnim okupatorskim zločinom zaradi pogumnega zadržanja žrtev kot blisk razširila po okolici in močno odjeknila tako med ljudstvom kot v partizanskih enotah. Ni pa bil in še sedaj ni zanesljivo pojasnjen ne temeljni konkretni namen, zaradi katerega so se pristojni nemški oficirji odločili za javno in eksemplarično obešanje jetnikov po petih dneh jetništva. Vsekakor sodi tudi ta eksemplarična usmrtitev ujetnikov kot poseben akt v sistem Globocnikovega množičnega zastraševalnega terorja, ki naj predvsem prestraši ljudstvo in ga odvrne od NOB. Prav tega namena pa Nemci zaradi junaškega zadržanja jetnikov niso dosegli. Toda ta splošni namen nikakor ne izključuje posebnih konkretnih sovražnikovih nagibov, ki so odločujoče nemške dejavnike navedli na prav takšno odločitev. Nekatere okoliščine, kot npr. dejstvo, da so Nemci pustili obešence viseti kljub vročini v strah ljudstvu 3 dni in pa dejstvo, da je bil ujet tedaj še eden izmed borcev, ki so mu Nemci prizanesli in je po vojni napravil samomor iz nepojasnjenih razlogov — utegnejo kazati na to, da je bilo v vzročni zvezi s splošnim zastraševalnim namenom še maščevanje zaradi neuspešnih posebnih namenov — pristopa k domobranstvu ali morda celo poskusa vrivanja v enote NOV.

Cepprav ni na voljo ne izvirnih nemških in tudi ne partizanskih dokumentov, s katerimi bi takšen sovražnikov namen nesporno potrdili, nam trditev Jožeta Moravca-Makarja, povzeta iz poročil obveščevalcev in objavljena v glasilu Istrskega odreda »Brkinski borec«, da so Nemci odločili, da ujetnike eksemplarično obesijo šele tedaj, ko so ti odločno odklonili, da bi se vključili v narodnoizdajalsko domobran-

⁹ Ivko Dujc, Loka pri Zavrhu, ustni vir.

¹⁰ Avgust in Franc Frank, Izola oziroma Orehek, ustna vira.

¹¹ Marija Šiškovič-Vencajeva, Slivje, ustni vir.

Viktor Frank

sko vojaško formacijo (Slovenski narodni varnostni zbor), vendarle dovolj določno kaže tudi na konkretni razlog za takšno odločitev.

Sicer pa prepustimo besedo Moravcu:

»...Hoteli so (Nemci op. pisca) zvedeti od njih o gibanju partizanskih enot in njihovi moči, imena komisarjev, komandantov idr. Spraševali so jih o pošti, ki sta jo prenašala (Frank in Šiškovič — op. pisca). V začetku so postopali z njimi lepo, ko pa so ugotovili, da ne morejo od njih ničesar zvedeti, so jim začeli groziti in jih mučiti. Vendar je bil njihov odgovor le: »Ne vem in ne poznam.«

Domobranci so besneli in jim grozili (najverjetneje je to bilo na zaslišanjih v Ilirski Bistrici — op. pisca) s strašnimi mukami in smrtjo. Vendar jih (partizanov — op. pisca) ni mogla nobena grožnja ukloniti. Zato so spremenili taktiko in jih začeli nagovarjati, naj bi stopili k domobrancem, kjer bodo imeli lepo obleko, dovolj hrane in spali da bodo na toplem. Tedaj pa se je tovariš Viktor (Frank — op. pisca) ponosno dvignil in odločno izjavil:

»Mi smo hrabri partizani! Raje gremo v smrt kot k vam, izdajalci!«

Sovražnike je odgovor presenetil in jih prizadel. Zato so jetnike takoj obsodili na smrt z obešenjem. Ti pa so obsodbo sprejeli brez besed. Nihče ni ne s kretnjo in ne z besedo pokazal, da se boji...¹²

O surovem mučenju ujetnikov so piscu izpričali tudi sorodniki Rudija Šiškoviča in Viktorja Franka, vendar pa ni znano, kakšne oblike mučenja so vse uporabljali in kaj so jetnike vse spraševali. Dejstvo, da so Nemci štel za potrebno, da jetnike javno obesijo (to so storili izjemoma) zaradi zastraševanja ljudstva, samo po sebi priča, kako živo je bilo tedaj zasidrano NOG med tamkajšnjim ljudstvom, hkrati pa kaže sovražnikovo nemoč v boju z njim.

¹² Jože Moravec, isti vir.

Še bolj pogumno kot med mučnim zasliševanjem so se jetniki vedli neposredno pred obešenjem. O tem je Moravec-Makar zapisal v že omenjenem članku:

»...Peljali so jih na trg... k lipam (pisec se moti, jetnika Frank in Šiškovič sta bila obešena na kostanj, Dujc pa na akacijo — op. pisca)... Najprej so vodili k določenemu drevesu tovariša Viktorja (Franka — op. pisca). Ko so mu hoteli natakniti zanko (za vrat — op. pisca), jo je sam zgrabil (nemškemu rablju iz rok — op. pisca) in dejal:

»Sem partizan in se ne bojim smrti. Dokazal vam bom s tem, da se bom sam obesil.«

Nato si je nadel zanko za vrat (obesili so jih na izolirano telefonsko žico — op. pisca), se ponosno dvignil, prezirno pogledal sovražnike in še rekel:

»Umrli bom, vedite pa, da smo že zmagali! Vsi boste dobili plačilo za svoja dejanja in tudi jaz bom maščevan.«¹³

Za Viktorjem Frankom je prišel na vrsto Rudi Šiškovič, ki so ga obesili poleg Franka na kostanj ob Ivanovičevi hiši nasproti občinske stavbe, pred katero je bila zbrana vsa okupatorska vojska s poveljniškim kadrom. Zbranih pa je bilo tudi nekaj domačinov in kolaboracionistov.

Zadnjega so nameravali obesiti Franca Dujca na akacijo pred hlevom na vzhodni strani občinskega poslopja oziroma dvorišča. Toda, Dujc jim je, ko so ga name-ravali obesiti, kot se spominja njegova sestra — Dujčeva mama iz Loke pri Zavrhku, zabrusil v obraz:

»Vi nas obešate, toda obešeni boste tudi vi!«¹⁴

Nato pa si je nadel zanko okoli vratu in se sam obesil. Junaški nastopi na smrt obsojenih so napravili na nekatere nemške oficirje in vojake porazen vtis.¹⁵ Zato so tisti, ki so še ohranili trohico človeškega dostojanstva, ko so videli, kako neustrašno umirajo partizani, osramočeni sklonili glave in se obrnili stran, nekaj oficirjev pa je celo odšlo s prizorišča. Tam so ostali njihovi brezvestni rablji, italijanski kolaboracionisti in domači izdajalci, da so do konca opravili umazani posel.¹⁶

KDO JE BIL ODGOVOREN ZA ZLOČINSKO OBEŠANJE UJETNIKOV

Od konca marca do okoli 20. maja (torej medtem, ko je bil storjen opisan zločin) so bile, sodeč po nemških virih v Podgradu in drugod razmeščene enote 278. nemške pehotne divizije, na območje Reke pa je bil že prispel 138. polk 188. nemške divi-zije, saj so te enote sodelovale v Globocnikovi ofenzivi »Braunschweig.«¹⁷

Po podatkih obveščevalnega centra Istrskega odreda je bilo 28. aprila 1944 v Podgradu 450 sovražnih vojakov — med njimi je bilo tudi 50 italijanskih financarjev, 25 karabinjerjev in 10 fašistov.¹⁸ Torej nepopoln bataljon redne nemške vojske in že omenjena esesovska skupina iz »Einsatzkommande Reinhardt« pod Walterjevim poveljstvom. Odredovo obveščevalno poročilo sicer ne opredeljuje nemških enot po divizijski pripadnosti, vendar je iz poznejših partizanskih in tudi nemških virov zanesljivo znano, da so enote 188. nemške divizije zamenjale na tistem območju čete 278. pehotne divizije šele okoli 15—25. maja. Zato lahko z veliko verjetnostjo dom-nevamo, da so bile takrat v Podgradu enote 278. nemške pehotne divizije. In prav zato so za zločin odgovorni poleg pristojnih esesovskih in kolaboracionističnih ofi-cirjev prav oficirji iz enot te divizije.

¹³ Jože Moravec, isti vir.

¹⁴ Ivko Dujc in njegova mati, Loka pri Zavrhku, ustni vir.

¹⁵ Srečko Vičič in njegova žena, Izola, ustni vir.

¹⁶ Jože Moravec, isti vir.

¹⁷ Poročilo armadne skupine von Zangen 13. 5. 1944, isti vir.

¹⁸ Poročilo obv. centra IO 28. 4. 1944 — kopija v arhivu odbora IO v Kopru.

Rudolf Šiškovič

Za ta zločin odgovornega nemškega oficirja so odgovorni partizanski štabi in oblasti ter politični organi iskali že med vojno. Žal pa so bile njihove ugotovitve tako pomanjkljive, da so le nakazovale domnevnega krivca. Obveščevalni oddelek okrožne izpostave za notranje zadeve tedanjega brkinskega okrožja je poročal 22. maja 1944 glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, da je ukazal obesiti tiste tri ujete partizane nemški major Koser in bil osebno navzoč, dokler niso izdihnili. Zato je GŠS 27. maja naročil štabu Istrskega odreda, naj zbere točne podatke o okoliščinah, v katerih je bilo dejanje izvedeno in popolne ter točne podatke o odgovornem zločincu — Koserju.¹⁹ Obveščevalnemu centru Istrskega odreda ni uspelo dobiti Koserjevih podatkov, pri čemer sta najverjetneje odigrala odločilno vlogo dva vzroka:

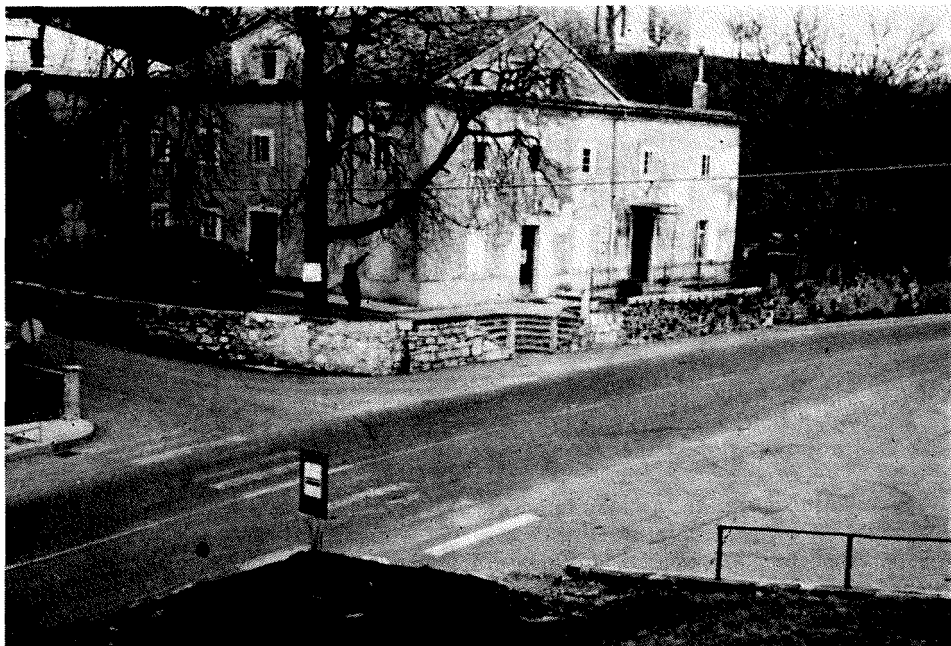
1. enote nemške 278. divizije so bile med 15. in 25. majem premeščene na fronto v Italijo. In če jim je Koser pripadal, je z njimi odpotoval;

2. najverjetneje pa je bilo usodno za uspešno ugotovitev Koserjeve istovetnosti dejstvo, da so obveščevalci iz nepojasnjenih vzrokov (morda gre za sovražnikovo dezinformacijo, nezadostno poznavanje razmer, morebitno prikrivanje oficirja z lažnim imenom ali površnost v iskanju?) zabredli v zmoto, ker so »ugotovili«, da je nemški major Koser padel 26. maja ob napadu 1. odredovega bataljona na nemški osebni avtomobil pri Nasircu, čeprav je dejansko tedaj padel, kot je sedaj zanesljivo ugotovljeno, esesovski major Christian Wirth, prvi komandant posebnega esesovskega policijskega odreda »Einsatzkommando Reinhardt.«²⁰ Zato je štab odreda odgovoril 18. junija GŠS, da ne morejo dobiti Koserjevih podatkov, ker je ta padel, kot so že poročali 27. maja 1944.²¹

¹⁹ Dopis GŠS štabu Istrskega odreda 27. 5. 1944, A IZDG F 76/V.

²⁰ Tone Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt, Borec št. 5. in 6-7/74.

²¹ Dopis štaba IO v arhivu IZDG F 76/V.

Trg v Podgradu z Ivanovičevo hišo. Na krivo vejo ob vogalu hiše so Nemci obesili 11. maja 1944 ujeta partizana Viktorja Franka iz Orehka, starega 20 let, in Rudolfa Šiškoviča iz Slivja, starega 18 let

Z negativnim odgovorom odredovega štaba GŠS je bilo med vojno iskanje Koserjevih podatkov prekinjeno. Po vojni pa ni nihče resno nadaljeval preiskave na tem področju. Tudi med sojenjem Rainerju, Küblerju in drugim julija 1947 v Ljubljani je bil ta zločin izrecno omenjen in ni prišel v poštev kot predmet obtožbe zločincev.²²

Toda, ne glede na omenjene sumnje je zelo dvomljivo in nelogično, da bi bil major Koser kot vojaški oficir nemške vojske glavni naredbodajalec in s tem krivec za ta zločin, pač pa je utegnila biti Koserju le naložena dolžnost višjega poveljstva, da sodbo izvrši. Na takšen sklep nas navaja nekaj dejstev:

1. Obešeni so bili ujeti med Globocnikovo ofenzivno akcijo »Braunschweig« in je zato najbolj verjetno, da je o njihovi usodi enako kot o usodi drugih, pobitih med to akcijo, odločal sam Globocnik ali pa njegov pooblaščenec, ki je utegnil biti prav SS major Christian Wirth glede na to, da je bil, kot navaja Tone Ferenc v članku Satan, njegovo delo in smrt, v prvi polovici maja 1944, posebni Globocnikov komandant za zavarovanje ceste Reka—Trst.²³

2. Kot nam dokazujejo nekateri ustni viri, ki niso povsem zanesljivi, vendar jih ne moremo izključiti, sta odločala o usodi ujetnikov in njihovi eksemplarični usmrnitvi ter bila pri obešanju osebno navzoča tudi poveljnik posebne esesovske policijske skupine, že omenjeni sturmführer Arthur Paul Walter in njegov sodelavec italijanski karabinjerski brigadir, ki je bil že pred italijansko kapitulacijo poznan med prebivalstvom pod nazivom »Brbuc«, ker je nosil brado (menda pa je bil njegov

²² Proces proti Rainerju, Küblerju idr. — Obtožnica v A IZDG F 924/I.

²³ Tone Ferenc, isti vir.

priimek Buchhacker?), sicer pa je bil v odnosih do slovenskega prebivalstva in pristašev NOV izredno surov, hkrati pa vnet iskalec partizanskih pristašev in je na tem položaju zagrešil mnoge zločine proti ženskam in otrokom.²⁴

3. Glede na to, da je utegnil Wirth uporabljati tudi izmišljeno ime in ker se je takrat pogosto mudil v Podgradu, že omenjeno poročilo Istrskega odreda z 18. junija 1944 pa dejansko zamenjuje Koserja z Wirthom, ne moremo izključiti Wirthovega odločilnega sodelovanja pri odločanju o usodi ujetnikov. Vendar o njegovem dejanskem sodelovanju nimamo zanesljivih podatkov.

Razen že omenjenega članka Jožeta Moravca-Makarja noben drugi vir ne omenja sodelovanja pripadnikov tako imenovanega Slovenskega narodnega varnostnega zbora pri odločanju o usodi ujetnikov. Res je tudi, da so si Nemci posebno pomladi 1944 vneto prizadevali, da pridobijo ujete mlade partizane za vstop v domobranske izdajalske formacije, vendar je kljub temu zelo dvomljivo, da bi bili domobranski predstavniki iz Ilirske Bistrice pri tem odločilno sodelovali, saj se je o tem odločalo v Podgradu, kamor Nemci med vojno niso puščali domobrancev, ker so temu menda nasprotovali italijanski fašisti. Sicer pa je bil do tedaj in tudi pozneje vpliv domobrancev na tistem območju skoraj neznaten, saj so imeli po podatkih obveščevalnega centra Istrskega odreda 28. aprila 1944 v Ilirski Bistrici le 18 članov.²⁵

Ne glede na to ali bo mogoče kdaj nesporno in dovolj podrobno razkriti krivce za ta in druge zločine v Podgradu in okolici, kjer so jih Nemci zagrešili še več, tako je npr. 10. novembra 1944 ukazal komandir ene izmed čet bataljona Heine (139. polk 188 RDGL) pri Hrušici ob cesti Reka—Trst ustreliti ujeta borca Istrskega odreda Aleksandra Grizoniča in Slavka Prutkija, Walterjevi esesovci pa so ob cesti Podgrad—Ilirska Bistrica ubili Ivančiča-Lenčajevega iz Malih Loč — pa zasluži junaška smrt Franca Dujca, Viktorja Franka in Rudolfa Šiškoviča vsaj to, da jim postavimo skromno spominsko obeležje na kraju, kjer so bili obešeni.

²⁴ Franc Stanič, isti vir — Pavlina in Ivan Gustinčič, Rjavče, ustna vira.

²⁵ Poročilo obveščevalnega centra Istrskega odreda, isti vir.

Franci Lakovič

Vprašanje

*Ce res na križ si bil razpet,
da bi odrešil grešni svet,
umrl, Kristus, si zaman,
zaman je slednja tvojih ran.*

*Vsak dan že več kot tisoč let
kak Kristus je na križ razpet
in dokler svet se bo vrтел,
bo rod človeški krvavel.*

*Zato, glej, Kristus, tvoj obraz
ni več simbol za zdanji čas;
zdaj Kristus vsak je, ki mu kri
za rodni dom na tla polzi.*

S Francetom Bevkom v goriških zaporih

Vasja Ocvirk, napisal po pripovedovanju
Alojza Pintarja

Sedel sem v domačnostni kojščanski gostilnici Stanka Matjaca, po domače »pri Francelnovih«, v Goriških Brdih. Bilo je dopoldne, ura »marende«, v kateri je nekaj domačinov nekaj malega použilo in popilo, potem pa so spet odšli na delo. Vmes kratki pogovori, kot mimogrede, o prekletem vremenu, ki ne dà soncu moči, da bi grozdje dozorelo, o letošnji dvomljivi letini, o zadnjih vaških dogodkih, malce zbadanja med starimi znanci, ki se navadno konča s splošnim krohotom.

Okoli desetih je prišel v gostilno visok, nekoliko upognjen, svetlolas petdesetletnik, ki se je usedel k mizi zraven vrat. Bežno je pogledal okoli sebe, naročil brizganec in položil zavitek z malico na mizo. Ko me je zagledal, mi je z roko namignil v pozdrav. Poznal sem ga. Že pred pol leta mi je bil enkrat omenil, da mi lahko pove, kako ga je leta 1942 v goriških zaporih učil pisati in brati pisatelj France Bevk. Držal se je strogo resno, nezainteresiran za okolico, njegove sive oči pa so razodevale, da so v življenju veliko videle in pretrpele. Zdelo se mi je, da je bil tisti dan pripravljen povedati kaj več o Bevku. Prisedel sem k njemu, čemur se ni uprl, in ga podrobno opazoval. Zdel se mi je pri volji, četudi je to samo rahlo nakazal. Poteze na njegovem obrazu so se poglobile, čelo se je za hip nagubalo:

Predstavil se je: Alojz Pintar, ilegalno ime Djidji, mesarski mojster v Kojskem.

Pozorno sem ga pogledal. Moj sobesednik je nekaj malega založil, spil požirek brizganca, in začel pripovedovati:

»Pri nas v Brestju pri Kojskem smo imeli že zelo zgodaj sedež mladinske organizacije. Ustanovili smo jo 26. maja 1942 v naši hiši, ki ima številko 1. Prvi mladinski organizator v Brdih je bil Adrijan Kumar iz Huma, z ilegalnim imenom Borivoj. V moji domači hiši smo imeli prve mladinske sestanke in pri nas je Adrijan Kumar sprejel mladince v SKOJ. Takrat sem imel komaj štirinajst let. Mi mladi ljudje smo navdušeno sodelovali v organizaciji, zato smo začeli delati preglavice Italijanom, ki niso bili vajeni kakšnih hujših nasprotovanj. Jaz sem dobil obveščevalno delo, redno sem vabil ljudi na sestanke in opravljal druge važne naloge. Med znanci, ki se

jih spominjam, da so bili v naši organizaciji, so bili: Minč Furlan in Boderc iz Kojškega ter Franc Bevčič, ki je bil glavni organizator za Kojško.»

Moj sobesednik se je za hip ozrl skozi okno, srknil požirek brizganca, se odhrkal ter se grenko nasmehnil, kakor da bi se ga dotaknil neprijeten spomin. Z malce napetim glasom je nadaljeval:

»Potem pa je kot z jasnega treščilo med nas. V enem dnevu so aretirali štirinajst ljudi. Nihče ni ušel aretaciji, zakaj vso organizacijo iz Brestja so pozaprlji. Nič ni čudno, da se je to zgodilo, saj nismo delali dovolj konspirativno. Skoraj vsi vaščani so vedeli za nas in naše delo, med njimi tudi taki, ki bi jim morala biti naša dejavnost še kako skrita. Nam so bili že od začetka sumljivi nekateri tipi, med njimi zlasti Alojz Vuga in Stanko Pušpan. Slednji se je leta 1942 vključil v partizansko enoto, kmalu dezertiral in se prijavil karabinjerjem. Nato je začel izdajati in so ga na goriški kvesturi večkrat soočili z menoj in z mojim očetom, ki so ga tudi zaprli.«

Alojz Pintar-Djidji je nato nastopil tisto bolečo pot, ki jo je pred njim in za njim nastopila množica zavednih primorskih Slovencev. Dolga pot, na kateri je bilo veliko zasliševanj in ponižanj, duševnega in telesnega mučenja. Ko so ga 10. oktobra 1942 prijeli, so ga pripeljali najprej na kvesturo v Gorici. Tam so ga začeli zasliševati. Ker je bil star komaj štirinajst let, se je črnolasi brigadir z jeklenim bičem v roki, zadrhl vanj:

»Govori, smrkavec!«

Djidji, ki je komaj prišel iz celice, v kateri so ga pretepali in mu zabijali igle v hrbet in v kolena, da je kar vriskal od bolečine, se je utrujeno ozrl v fašista:

»Kaj naj govorim? Ničesar nimam povedati.«

Brigadir ga je oplazil z bičem, da se je opotekel v steno. Zadrhl se je vanj:

»Kako, da nič ne veš, farabuto? Zakaj pa drugi vedo o tebi toliko zanimivih stvari? Kaj nisi hodil po domači vasi okoli in vabil tebi podobne na sestanke? Se upiraš naši oblasti, kajne, smrkavec? Drugi obtoženci zvračajo krivdo nate...«

Djidji je iz pripovedovanj ostalih jetnikov vedel za tako policijsko zvijačo. Nekam živčno je odgovoril:

»O tem ničesar ne vem. Kdo to pravi? Pripeljite ga, da ponovi pred menoj!«

Brigadirju se je povetil bič. Namignil je karabinjerju:

»Odpeljite ga!« Za Djidijem pa je siknil: »Nismo ga še dovolj zmehčali.«

Tako so delali z njim osemnajst dni. Kar naprej so ga zasliševali, vmes pretepali, zbadali ga z iglami v hrbet, v kolena in v druge dele telesa. Sem in tja so ga »konfrontirali« s Stankom Pušpanom, ki je trdil vedno isto, saj si vsakič vendar ni mogel izmisliti drugo štorijo. Zvečer, 28. oktobra 1942, okoli polnoči, so ga odpeljali v goriške zapore. Na hodniku je srečal svojega očeta, ki so ga ravno pripeljali iz zasliševanja. Nista govorila, izmenjala sta si dolg, zaskrbljiv pogled. Kvesturini so rekli, da bodo sina izpustili, očeta pa odvedli v zapor. Djidjija so kar s hodnika odpeljali na kamion, ki je na dvorišču čakal na ljudi...

Alojz Pintar se je s časom razživel. Začel je živahneje pripovedovati. Tu in tam se mu je vmes prikradel prešeren nasmeh. Govoril je:

»Okoli enih ponoči sem se znašel v goriških zaporih. Peljali so me v drugo nadstropje, v celico št. 16. Tam sem se počutil kot jagnje, ki so ga nenadoma odstavili od matere, saj sem bil skoraj še otrok. Pokazali so mi prostor v celici, ki je bila tako natrpana, da smo ležali na »štramacih« drug poleg drugega. V tisti celici so bili: France Bevk iz Gorice, Tomasi iz Solkana (mi smo mu rekli »Fanči«), Avgust Kancler in Poberaj iz Solkana, Vojko Jančič iz Snežatnega ter Alojz Lasič iz Vrtojbe. V to, že tako natlačeno celico, so čez čas vtaknili še advokata Pavliča iz Gorice in dr. Kemperleta...«

Ob vstopu Italije v vojno junija 1940, so Franceta Bevka zaprli, nato internirali v Pisticciju pri Tarantu, nato so ga premestili v Colfiorito v Umbriji, pozneje pa še v Isernio v Campobasso

Pisateljja Franceta Bevka so v začetku oktobra 1942 aretirali v Gorici. Tam so v tistem času začeli snovati Mestni odbor Osvobodilne fronte. Pobuda za to je prišla iz Ljubljane, Bevku jo je prinesel neki znanec iz Cerknega. Toda še preden se je odbor prvič sestal, so se začele aretacije. Sprožilo se je bilo nekeje v goriški okolici in zavzemalo vedno večji obseg. Kmalu je doseglo tudi mesto. Zaprli so prve Bevkove znance, s katerimi je bil v ožjih stikih. Krog se je ožil in mu prihajal vedno bliže. Bil je vznemirjen, vendar ne preplašen. Tolažilo ga je prepričanje, da aretiranci ne bodo govorili. Bevkovi ožji znanci so molčali, »peli« pa so drugi, ki so se v zadnjih mesecih idejno oddaljili od osvobodilnega gibanja. Na dan so prišle neke stare, že na pol pozabljene stvari. Lepega sončnega jesenskega dne je pozvonilo na Bevkovih vratih. Vstopila sta šempetrski in renški brigadir v civilni obleki. Povabila sta ga, naj gre z njima, češ da bi rad z njim govoril karabinjerski poročnik. Obnašala sta se izbrano vladno in mirno, kakor da ga vabita na vrček piva. Odpeljali so ga v goriške zapore...

Ko se Alojz Pintar danes spominja družčine, v kateri se je takrat znašel, se mu obraz razpotegne od nasmeha. Spomini so bodrejši in veselejši:

»Bevk je bil že v celici, ko so nas pripeljali v sobo. Ko so nas razmestili po ležiščih, nas je Bevk nekaj trenutkov prepadeno gledal. Gotovo si je mislil: ‚Kaj smo že tako daleč, da zapirajo že otroke?‘ Franceta Bevka sem že poznal po imenu, saj so mi mati večkrat na glas brali njegove zgodbe. Rad sem poslušal njegove povesti, ki so mi zvenele tako domače in ki so govorile o naših ljudeh. Takrat sem ravno končal italijansko šolo in nisem znal ne brati in ne pisati slovensko. Bevka sem si v domišljiji zamišljal drugačnega, kakor je bil v resnici. Vsekakor sem si predstavljal, da je starejši, saj sem smatral, da kdor toliko piše in tako preprosto, mora biti potemtakem že v letih, ali vsaj v častitljivi starosti. Ko sem ga zagledal v celici, sem debelo pogledal. Mladostno prešeren je sedel oziroma slonel na zidu,

s širokokrajnim klobukom na glavi, v sivi, malce preslegani obleki, in nas mladince radovedno opazoval. Začel nas je spraševati, kaj in kako, zakaj smo zaprti in koliko imamo let. Previdno smo mu odgovarjali, zakaj vedeli smo, da so v celici konfidenti. Vsi smo poznali Bevka, njega se nismo bali, saj smo vedeli, da nam ni nevaren.«

Bevk je govoril s sojetniki ves čas slovenski. Le s karabinjerjem, ki je sem in tja pokukal skozi okence v vratih, je spregovoril, če je bilo treba, italijanski. Bil je originalen, živahen in vedro dobrodušen. Vedel se je, kakor da je vse skupaj »hec« in vsako stvar je znal obrniti na šaljivo stran. S takim vedenjem je optimistično vplival na sojetnike. Neki dan se je usedel na Djidjijevo ležišče in mu položil roko na ramo. Nežno ga je pogledal in temne oči so se mu zasvetile:

Vprašal ga je:

»Odkod si doma?«

Djidji je od presenečenja komaj izjecljal: »Iz Brestja.«

Bevk je bil v zadregi. »Kje pa je to?« je želel vedeti.

»V Goriških Brdih.«

»V Goriških Brdih?«

»Ja... petsto metrov od Kojskega.«

Bevk se je udaril po čelu in v zadregi pokimal: »A, Kojsko v Brdih? To vasico poznam... dobro poznam.«

Nasmehnil se je, ko je gledal pred seboj smrkavega Brica. Kazalo je, da pozna Brda, saj jih je v marsikateri povesti opisal. Potem je hotel vedeti:

»Zakaj si tukaj?«

»Bil sem z drugimi vred v mladinski organizaciji in so nas neki dan štirinajst zaprli.«

»Vas je kdo izdal?«

»Najbrž... in tudi sumimo kdo, pa ne smemo povedati, ker nismo o tem gotovi.«

Bevk ga je nekaj časa s sočutjem gledal, se ozrl po sojetnikih, ki so poležavali na svojih žimnicah, in vprašal:

»Znaš brati in pisati?«

»Ne, hodil sem v italijanske šole, in slovenščine ne znam ne brati in ne pisati.«

Bevk se je nagnil nad uho mladega zapornika in mu skoraj šepetal: »Dobro bi bilo, če bi prosti čas v zaporu porabil za to, da se naučiš. Vsak Primorec se mora naučiti brati in pisati... Jaz ti bom pomagal.«

Stopil je k svojemu ležišču in izpod vzglavja potegnil neko razcefrano knjigo. Djidji pravi, da je bila stara Goriška pratika. Bevk jo je na slepo odprl in s prstom pokazal na neki odstavek. Pri tem se je smehljajal:

»Ponavljaj za menoj!« Začel je brati, počasi, skoraj črkoval je in ga hudomušno gledal. »Redilnost mesa«... Stežka je ponovil za njim, jezik mu je kot odrevenel. Bevk se je šalil. »Vem, da ti gre to težko iz ust. Saj mesa v zaporu sploh ne boš videl. Pa vseeno poskusi, morda bo kljub temu šlo. Redilnost mesa je različna...« Djidji je buljil v pratiko in ponavljal za učiteljem. »Ako jo izmerimo v odstotkih, tedaj vsebuje teletina okrog 23 odstotkov redilnih snovi, govedina 24 ½, kuretina 26 ½, svinjina 27 ½, meso domačih zajcev pa 32 ½. Slednje je tedaj najbolj redilno...« Zdaj pa poskušaj še ti prebrati. Začel je in Bevk ga je potrpežljivo poslušal, Djidji pa je potil skoraj krvavi pot do konca odstavka. Najbolj se mu je zapletal jezik pri sičnikih in šumnikih.«

Potem je odšel Bevk po prazen papir. Nanj je napisal ves odstavek. Pisal je počasi, po otroško, Djidji je opazil, da se Bevk strašansko muči. Bevk je bil potrpežljiv učitelj, vse skupaj je vzel kot šalo in zabavo. Ko je končal, je rekel

učencu: »Tale odstavek o mesu večkrat prepisi, mogoče boš od tega sit in naučil se boš pisati po slovensko.«

Cez nekaj dni pa, ko sem še vedno z Bevkovo pomočjo desetkrat napisal odstavek o mesu, je Bevk hudomušno pripomnil: »No, danes pa bova nekaj drugega. Da se ti ne bodo tako sline cedile, bova vzela kakšno brezmesno jed.« Nasmehnil se je pod brki in spet pobrskal po pratiki. Poiskal je stara vremenska prerokovanja: »Poslušaj! Ako sveti Jurij, oglasi na drevju žaba, pričuje, da ne omladi več nobena stara baba...‘ Tudi to se nauči na pamet in čim večkrat prepisi!«

Alojz Pinter-Djidji se dandanes spominja na svoje bivanje v goriškem zaporu, in pravi:

»Štiriindvajsetega decembra 1942 sem dopolnil v ječi 15 let. Med prvimi mi je čestital France Bevk in pri čuvaju dosegel, da sem dobil mleko. Sam mi je stisnil roko in mi voščil preprosto: ‚Vse najboljše in želim ti, da bi bil v življenju kot hrast krepak, kljub sedanjim težavam.‘ Vsak dan je šlo celo naše nadstropje za dvajset minut na zrak na dvorišče. Hodili smo v krogu drug za drugim, pogovarjati se nismo smeli med seboj, morda le s pogledi. Navadno je bil na čelu Alojz Lasič s klobukom. Za njim je stopical Bevk, ki je tudi nosil širokokrajen klobuk. Lasič mu ga je mimogrede potegnil z glave, si ga posadil vrh svojega klobuka in vsi smo po taktu stopicali okoli dvorišča, oponašajoč lokomotivo z železniško kompozicijo. Bevku, ki se je neprestano smejal, so obesili na hrbet košček kartona, na katerem je pisalo, da je kurjač ali sprevodnik. Vmes pa je Alojz Lasič na čelu kolone, to je vlaka, v taktu brundal s svojim basom: ‚Tuf-tuf-tuf!‘

Konec leta, 27. decembra 1942, so odšli Bevk, Pavlič in Kemperle v plačano celico. Dobivali so od doma hrano in cigarete, imeli so celico odprto in so se lahko sprehajali po hodniku. Bevk je vedno izrabil priložnost, da je pokukal v našo celico in vpraševal nas mlade: ‚No, kako je, mladi uporniki? Ste zdravi? Se dobro počutite?‘ Mene pa je posebej vprašal: ‚Si dobil danes mleko? Včeraj mi je nekaj malega ostalo od kosila. So ti prinesli?‘ Prijazni italijanski jetniški paznik, ime mu je bilo Dellabiancha, je dovolil Bevku takšno domačnost. Tudi sam je katerikrat sunkovito odprl okence v vratih, da smo se od presenečenja kar zdrznili. Nato je nagajivo vprašal: ‚Ste se ustrašili, kaj? Kokoš... jajca, kaj?‘ To so bile edine slovenske besede, ki jih je znal. Sicer pa nas ni gnjavil in velikokrat zamižal na obe očesi.«

Alojz Pinter-Djidji je »pomarendal«, spil do konca svoj brizganec in si prižgal cigareto. Zaključil je:

»Iz zavora so me izpustili 4. marca 1943, nato sem se vrnil domov, postal spet kurir in delal v organizaciji, dokler nisem 16. avgusta 1943. odšel v partizane. Bevk je še ostal v zaporu. Kot sem zvedel, so se mu jetniška vrata odprla, ko so Italijani kapitulirali. Tudi on je šel potem v partizane. Po vojni sem Franceta Bevka še dvakrat videl. Prvič v Ajdovščini, drugič pa na partizanskem taboru 1970 v Vrhovlju. Obakrat je bilo srečanje tako kratko, da nisva utegnila obujati spominov na goriški zapor. Na zapor, v katerem me je slovenski pisatelj učil brati in pisati.«

Andrej Rant

Žalostinka

*Za góro sonce tone,
in prst iz jame letí,
življenje pred smrtjo klone,
gre in se ne ponovi.*

*Zemlja.
Zemlja slovenska.
Črna, črna kot kri.
Tvoje srce je črno
in polno črne krvi...*

*Umr! je.
Sonce, zastrí si obraz!
Veter, divjaj prek poljane,
čez gmajne, čez Kras!*

*Zašlo je sonce.
Temni že gora in nebo...
Tu tovariš te pustimo,
svoji smrti naproti gremo!*

Linka Ksela

Iz Auschwitza po cesti smrti

Razgiban povojni čas, ki se je raztegnil v tri desetletja, polna delovnega poleta, grmada novih vtisov in spoznanj — vse to je odrinilo v globoke tolmune spomina strahote nacističnega kombinata smrti, imenovanega KL AUSCHWITZ.

AUSCHWITZ — poimenovan po manjšem poljskem mestu OSWIECIM, je bil v letih 1940—1945 največje koncentracijsko taborišče nacistične Nemčije, ki obsega 40 km² močvirne zemlje, je grobišče več kot štirih milijonov brezimnih sužnjev okupirane Evrope.

»Tu se je smrt utrudila do smrti
in uresničil biblijski pekel.
Tu je zločin dobil sloves obrti
in milijone duš premlel v pepel...«

(L. Krakar)

Danes so tu le še razvaline petih krematorijev in plinskih celic, vrsta mučilnih naprav, zbirke otroških igrač, čevljev, oblačil, protez in drugih osebnih predmetov, ki pričajo današnjim generacijam o najbolj temni in okrutni ideologiji dvajsetega stoletja. To so neovrgljivi dokumenti časa o množičnih nacističnih zločinih, kakršnih doslej še ni pisala zgodovina.

Zares, to je danes zgodovina. Toda jaz ne mislim pisati zgodovine. V meni živijo jasni in zvesti spremljevalci teh časov — spomini. Vžgali so se v tkivo moje zavesti in če jih še tako odrivam v globine svoje biti, priplavajo na površje. V velikanskem mozaiku so tudi ti drobni kamenčki, odsev zgodovine.

Eden izmed spominov se je utrnil v teh dneh. To je spomin na cesto smrti, ki se je vijugala ob robu življenja in je vodila iz smrti v svobodo. *Evakuacija*.

18. januar 1945.

Oddaljeno grmenje topov naznanja bližajočo fronto — znanilko svobode za taboriščnike, strah za nacistične zločince, ki mrzlično in s prusko pedantnostjo pripravljajo poslednje dejanje. V tem trenutku je treba zabrisati sledove množičnih zločinov, ki bi svetu odkrili njih pravo podobo. Ugasnili so krematoriji, ki so leta pred tem noč in dan bruhali ogenj in dim sežganih trupel. Pepel je potonil v koritu Visle in v njenih rokavih, na neskončnih močvirjih, ki obdajajo taborišče. Veter je raznesel

dim, ostal pa je dušeč smrad po človeških ožganinah. Rušijo se zidovi krematorijev, pred komandaturo požirajo plameni grmade statistik o ljudeh-številkah, analiz o medicinskih eksperimentih, o posebnih akcijah zaplinjevanja ljudi v plinskih celicah.

Udrte oči in misli taboriščnikov, ki smo preživeli, so uprte na vzhod, kjer se je ob topovskih salvah svetlikala zarja svobode. Čeprav je nad taboriščem lebdela senca grožnje, da nas bodo vse uničili kot zadnje priče grozodejstev, vendar smo se z vso strastjo oklepali želje: preživeti. In vizija svobode je žarela kot luč pred nami. Izžete mišice so se krčile za poslednje napore. Zgnetene v barakah smo ždele na pogradih in prisluškovale hrupu zunaj vrat. Poziv na apel je presekalo dolge trenutke negotovosti. Kaj bo z nami? S Pavlo sva se spogledali in obotavljaje obsedeli na pogradu. Baraka se je praznila. Nato pa sva brez pomisleka zlezli na vrhnji pograd in se prilepili k deskam. Ne vem, koliko časa sva prebili v tem položaju, ko zaslišiva korake ob pogradu in neznana roka me je zagrabila za noge in že so padali udarci. Imeli sva srečo, da naju je odkrila le blokova, ker bi naju esesovka gotovo pobila.

Po vsem taborišču so stali taboriščniki na zadnjem apelu. Kam nas vodijo sedaj, ko je Rdeča armada že skoraj na pragu taborišča? Obkoljene od esesovcev so nas v dolgi koloni pognali skozi vrata, nad katerimi je visel napis: »Arbeit macht frei«.

Bila je huda zima, sneg je segal do kolena. Lesene cokle so drsele po snegu, taboriščna uniforma je bila slabo kritje pred mrazom. Nepregledna kolona taboriščnikov je bila stisnjena k boku umikajoče se nemške vojske, da si je z živo barikado zavarovala umik z vzhodne fronte.

Ropot tankov, tovarnjakov in motorjev je glušil stokanje izčrpanih in smrtno krike ustreljenih, ki so omagali. Nagon po samoohranitvi nas je vlekel naprej — toda, kje bo konec te poti, nihče ni slutil. Smrt, ki se nam je kot senca prilepila na hrbet v podobi podivjanih esesovcev, se nam je rožala v tem pošastnem begu, kajti oni, ki smo jih pričakovali, so bili tik za nami. Z vsakim kilometrom so se v obcestnih jarkih množila trupla ustreljenih, ki so omagali na tej cesti smrti, cesti, ki je peljala skozi šlezjske ravnine, vasi, samotne zaselke, mimo revnih kmečkih domačij, ki so ždele v zasneženem polju.

Že ves dan se opotekamo po tej cesti in noge, ki so že otopele, se samogibno premikajo v hitrem koraku, ob spremljavi strojničnih rafalov, topih udarcev in surovega vpitja: los, los, Menč! Da bi v sebi preglušila vrtajočo bolečino v nogah in izčrpanost, sem z vso močjo svojih čustev priklicala v spomin čudovito lepoto rodnega kraja pod Pohorjem, kjer sem bosopeta tekala po gmajnah, kjer smo kurili ognje, pekli krompir in koruzo, se igrali igre, ki jih poznajo le otroci, ki živijo v razkošju narave. In zopet sem se znašla na Pohorju v koloni soborcev, na čelu katere sta Gropa in Rajko, kjer sem si ob bistrjih potokih gasila žejo in ob tabornem ognju grela prezeblu telo. Tako sem podoživljala vse tisto, kar mi je v tem trenutku pomagalo, da sem se odmaknila od krute resnice okoli sebe.

V peteroredu stopajo ob meni Mimica, Ela in Jerica, katero sta menjaje podpirali. V zadnjem hipu je zapustila bolniški blok in se nam pridružila na dolgo pot. Čeprav slabotna, s piskajočo astmo, je trgala iz sebe poslednje moči, da je ne bi pokosili streli esesovcev. Globoko vdrti oči so bile vročične, ožgane ustnice so šepetale ime edinega sina, ki jo pričakuje nekje v Savinjski dolini. S to edino željo, da ga prižme v svoje naročje, je premagovala nadčloveške napore. Njena želja se je uresničila.

Na neznane pokrajine se je razlila noč. Kolona se je ustavila. Del kolone so oddvojili in nas pognali v bližnji senik. Kot snopje smo popadali v dišeče seno. Pod krovjem senika je zavladovala tišina. Le Jeričino težko in sunkovito sopenje mi je udarjalo v uho.

Vode, vode — je prosila. Nihče od nas je ni premogel, usta so bila izsušena. Kako priti vsaj do požirka vode? Z očmi sem tipala okrog sebe v gluho temo, pridrževala dih, da bi slišala, kje so esesovke, ki so nas vodile do sem. Skozi stenske špranje senika se je svetlikala zimska noč. Tipaje sem se odplazila do vrat in jih previdno odrinila. Komaj streljaj od senika sem zagledala ogenj in sence ljudi. Ne da bi pomislila na nevarnost, sem se po trebuhu odplazila po mehkem snegu proti plamenčku, ki mi je svetil kot svetilnik. Brez besed in osupli so strmeli neznani ljudje v mene, ko sem se pojavila pred njimi.

Vode, prosim, vode za bolnika! sem proseče izdahnila iz sebe v polomljeni poljščini. Bili so dobri domačini in mi v čutarico natočili še toplega žganja. Nisem pomislila, da bi v tem trenutku lahko ostala pri njih. Srknila sem ponudeni požirek in se odplazila po gazi nazaj v senik z občutkom zmagoslavja, da se je avantura srečno končala. Žganje nas je pogrelo in pogreznili smo se v globok spanec.

Naslednje jutro so nas uvrstili v kolono, ki se je valila nepretrgano dalje proti zahodu. Stražarji so bili vse bolj nestrpni in nas divje priganjali. Trupla ob cesti so se množila in v belino snežne odeje se je v curkih iztekala kri umirajočih.

Kolona se je ustavila. LOSLAW — kraj, oddaljen od Oswiecima približno 80 km. Natovorili so nas na vagone za premog, tesno kot sardine. Izčrpani, lačni in žejni smo se naslanjali drug na drugega, nekaj se jih je sesedlo na dno, pokrito s snegom. Iz vagonov s tem človeškim tovorom so odmevali slabotni kriki: vode, vode!

Kolesje pod nami se je premaknilo, cvilile so zavore in drveli smo v noč in dan — z nekaj kratkimi postanki — v neznane kraje. Skozi špranje sten sem videla ljudi, ki so stali in začudeno strmeli v to skrivnostno kompozicijo.

Na končni postaji so se z ropotom odprli zapahi vagonov, iz katerih smo se vsule, opotekajoče druga čez drugo. Sprejel nas je kordon esesovcev s psi, mnogi taboriščniki pa so negibno obležali na dnu vagonov med človeškim blatom.

Znašli smo se v novem koncentracijskem taborišču RAWENSBRÜCK — daleč na severu Nemčije. Taborišče je bilo že natrpano s taboriščniki, ki so jih sem pripeljali iz drugih taborišč. Jugoslovanske interniranke tega taborišča so poskrbele za prvo pomoč s požirki čaja in po kapljicah se nam je vračalo življenje. Medtem pa je Rdeča armada dne 27. januarja 1945 osvobodila taborišče Auschwitz, v katerem je še ostalo okrog 4800 jetnikov, od tega 108 Jugoslovanov.

Mi pa smo na ta trenutek še čakali polne tri mesece.

Pomladno sonce in vse pogostejši preleti eskadrilj težkih zavezniških bombnikov, ki so rušili zadnje trdnjave nacizma, nam je vlivalo upanja na skorajšnjo osvoboditev. V tem času so v enem izmed blokov Jugoslovanke priredile predstavo s parti-zanskimi recitacijami. Pesem »Konjuh planino« je bila tedaj enkratno doživetje.

Dne 28. aprila so nas postrojili v peterorede in zopet smo bili na široki cesti, po kateri so se umikali ostanki nekdanj zmagovite nemške soldateske in z njo civilni begunci — iz strahu pred Rdečo armado. Za nami so ostajale ruševine objektov, mostov.

Nizko nad kolono preletavajo zavezniška izvidniška letala. Po nekaj preletih zaropota nad glavami mitraljez in kolona se razsuje na obe strani ceste in vsakdo si išče kritje kot ve in zna. Ko se brnenje letalskih motorjev oddalji, so nas zopet zbežali nazaj v kolono.

Sedaj ali nikoli! je v meni dozorel sklep. Pobegniti ob prvi priložnosti! Pomikali smo se skozi mecklenburško pokrajino. Levo in desno ob cesti se razprostirajo travniki in gozdovi. Zopet so se približala letala in mitraljez je kosil po koloni. Z Elo sva se vrgli pod voz, ki je peljal ob boku, nato pa v splošni zmedi stekli čez travnik proti gozdu, vsaka na svojo stran. Pristala sem v jarku, ne da bi me ustavilo žvižganje

krogel. Zavlekla sem se v grmičevje, ki je preraščalo jarek in se pritajila, ko so esesovci zopet iskali jetnike. Ob vsakem šumu in korakih sem pridržala dih. Polagoma je okrog mene vse utihnilo. Brnenje motorjev, vpitje stražarjev, topotanje korakov na cesti. Premagala me je utrujenost in le nekaj časa sem se še upirala spancu.

Bila je že noč, ko sem se prebudila otrpla od mraza. Izmotala sem se izpod grmičevja na rob jarka in prisluškovala v gluho temo.

»Kje sem in kod naj grem? Nekje daleč pred menoj je zateglo odmevalo grmenje topov. Zleknila sem se na rosno travo in se zastrmela v zvezdnato nebo. Polagoma se mi je v zavest prebilo spoznanje, da za petami ni več stražarjev in njihovih psov, da me več ne obdaja tisoče stebrov med bodečo žico, nabito z električnim tokom, da ni več stražarskih stolpov, iz katerih prežijo sence stražarjev s slepečimi reflektorji. Ni več grmad trupel, ne apelov, ne grozljivih prizorov izpred plinskih celic in krematorijev.

Ali je to mogoče, da sem vse to preživila? Ali pa je bil samo grozljiv sen?

Krenila sem v zavetje gozda. Bila sem nepopisno srečna, ko sem se znašla z drugimi internirankami, še posebej z Maro, Manico, Kristo, Piko in drugimi. Iz vej smo si spletle bivak nedaleč od jezera Mirov in po treh dneh in nočeh, ko so se nad glavami križale topovske granate, smo dočakale sovjetske izvidnike. Ko smo povedale, da smo jugoslovanske interniranke, so po hrapavem licu osivelega vojaka polzele solze, ko nas je stisnil v svoj objem. Ob pogledu nanj sem se spomnila na očeta, na najino slovo v dunajskih zaporih, preden so nas odpeljali vsakega v drugo taborišče. Od tedaj o njem nisem ničesar več slišala. Spomnila sem se na mater, ki je ostala v mariborskih zaporih; na sestro, s katero sva dva meseca delili prvo grozo taborišča, pa njen pepel samotni veje po poljski zemlji; na brata — komaj štirinajst let mu je bilo, ko so ga iz zaporov odvedli neznano kam.

Tu sredi mecklenburških gozdov sem začutila toploto domačega ognjišča, vonj po pomladnem cvetju in silno domotožje me je vleklo proti domu. Z lahkotnim korakom sem se podala na tisoče kilometrov dolgo pot preko razdejane Evrope v domovino.

Preživeli smo doživljali osvoboditev kot novo rojstvo. Doživetje svobode nam je odkrilo široki smisel življenja: odkrili smo veličino in lepoto obupne, neenake štiriletne borbe za svobodo, globoko verjeli, da so vse žrtve, vse trpljenje poroštvo za nov, lepši svet, svet humanizma, ki bo vgrajen v temelje našega življenja in ga nihče ne bo mogel več razvrednotiti.

Zato se nikdar ne neham spraševati: kdo so častilci brezna, ki danes znova begajo človeštvo s svojim pošastnim kanibalskim obrazom?

Lado Ambrožič ml.

Osrednji slovenski partizanski tisk

NASTANEK IN RAZVOJ »SLOVENSKEGA PARTIZANA« IN »NAŠE VOJSKE«

Izredno pomembno orožje vodstva narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti v začetnem obdobju, je bil tisk, civilni in vojaški — prvega so izdajale politične organizacije in ustanove ljudske oblasti, drugega pa vojaške enote.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je že takoj v začetku NOB spoznalo, da mora za krepitev zavesti svojih partizanskih čet izdajati list, ki bo s svojo vsebino učil in gradil borca za svobodo, borca, ki bo s svojo politično zrelostjo in razgledanostjo, s svojo ljubeznijo do domovine ter s posebnim — partizanskim načinom bojevanja kos tehnično in številčno mnogo močnejšemu sovražniku.¹

Glavno poveljstvo, ki je bilo do pomladi 1942 v Ljubljani, je tako že oktobra 1941 začelo izdajati svoje glasilo — SLOVENSKI PARTIZAN, organ poveljstva slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet. Datum izida te, edine številke v letu 1941, je bržkone 29. oktober.² List so na pobudo dr. Aleša Beblerja uredili člani glavnega poveljstva³ (po razširitvi glavnega poveljstva, 29. junija na seji vodstva OF, so poveljstvo sestavljali: Franc Leskovšek-Luka — komandant, Boris Kidrič — politkomisar, dr. Aleš Bebler — namestnik komandanta, ter člani: Stane Žagar, Oskar Kovačič, Miloš Zidanšek, Dušan Podgornik, dr. Marijan Breclj).⁴

List je potem izhajal ves čas NOB, do konca 1943 kot priložnostnik, nato devet mesecev kot mesečnik, potem pa se je (oktobra 1944) preimenoval v Našo vojsko ter postal tednik in kot tak izhajal vse do osvoboditve.

Oktobrska številka Slovenskega partizana je bila tudi edina, ki je izšla v letu 1941, in več kot pol leta je potem preteklo do izida naslednje številke lista, ki pa je izšla (okrog 15. junija 1942) že izven Ljubljane — na osvobojenem ozemlju. Kajti glavno poveljstvo je skupaj z IO OF 18. maja 1942 odšlo iz Ljubljane ter se 26. maja nastanilo na Tisovcu (3,5 km jugozahodno od Ambrusa), kjer je začelo utrjevati svojo notranjo organizacijo in izpopolnjevati pomožni aparat. V juniju je začelo sistematično razvijati razne sektorje vojaške organizacije: sanitetno službo, intendantco, uredništvo Slovenskega partizana (podčrtal L. A.) itd.⁵ Uredništvo so poverili sekretarju agitpropa pri glavnem poveljstvu in pri CK KPS.⁶

Da bi zapolnilo praznino, ker naše osrednje vojaško glasilo toliko časa ni izšlo, so v prvi polovici leta 1942 začele nekatere vojaške enote same izdajati razna glasila. Namen teh je bil, da namesto Slovenskega partizana nakazujejo in tolmačijo smer-nice vojaškega in političnega dela. Ko pa je junija 1942 Slovenski partizan spet

prišel na dan, so ta glasila izgubila svoj prvoten namen in zato so nekatera od njih prenehala izhajati.⁷

Prva številka Slovenskega partizana v letu 1942 je torej izšla na Tisovcu sredi junija, dve naslednji (1942 je izšlo pet števk) pa sta nastali julija v Kočevskem Rogu, kamor se je preselilo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet.

V zanimivih okoliščinah je nastala četrta številka, ki velja za eno najpomembnejših števk Slovenskega partizana. Italijanska ofenziva, ki se je začela 16. julija 1942 na območju Krma in Mokrc, se je avgusta razširila tudi na Kočevski Rog. Glavno poveljstvo je bilo med roško fazo te velike ofenzive Italijanov skoraj štirinajst dni blokirano, zato v tem času ni imelo z nižjimi štabi nobene povezave. Toda ni bilo blokirano celotno poveljstvo. Tisti člani štaba, ki so bili izven sovražnikovega obročja, so zaradi kontinuitete poveljevanja formirali v Zaliscu pri Žužemberku začasno, pomožno poveljstvo glavnega poveljstva, v katerem je vlogo komandanta opravljal dr. Aleš Bebler, Viktor Stopar pa je bil politični komisar.⁸ Ko se je ta štab, omenja jo ga kot Beblerjev štab, zaradi italijanskih akcij premaknil v okolico Sel pri Šumberku, je začel pripravljati novo številko Slovenskega partizana in sicer zato, ker je bilo treba sporočiti partizanskim enotam razne važne vesti in navodila, ki so bila povezana z veliko italijansko ofenzivo ter s prizadevanji partizanske vojske, da bi s čim manjšimi izgubami prebrodila vse težave, ki jih je povzročila ofenziva. Številko so pripravili: dr. Aleš Bebler, dr. Jože Brilej, Edo Mihevc, Lado Ambrožič in Viktor Stopar, ki so svoje prispevke napisali kar na prostem. Rokopise so odnesli v tehniko na Primskovem.⁹ Glasilo je imelo v tistem trenutku izreden pomen in vpliv, kajti pokazalo je vsem, da partizani niso uničeni, da glavno poveljstvo še deluje; utrdilo je moralo ter preprečevalo panično vzdušje v partizanskih vrstah (belogardistična propaganda je razširjala vesti, da partizanske vojske ni več, prav tako pa ni več tudi glavnega poveljstva). Na vse to so računali avtorji tiste številke Slovenskega partizana, ko so pripravljali list, in so se zato pod svoje prispevke podpisovali kot člani glavnega poveljstva...¹⁰

Do izida naslednje, pete — zadnje številke lista v letu 1942 so minili kar trije meseci. Izšla je spet drugje in sicer v Polhograjskih Dolomitih, v drugi polovici novembra. V Dolomite se je po oktobru namreč preselilo jedro vodstva osvobodilnega gibanja. Kakšno vlogo je imel tistikrat Slovenski partizan, izpričuje že Kidričevo pismo Kardelju v Ljubljano (26. novembra 1942), v katerem je med drugim rečeno: »Pri četah je še vedno precejšnja neaktivnost. Mislim, da bodo naši obiski, »Partizan«, okrožnice in bilten (Bilten političnega komisariata slovenske partizanske vojske), ki sem ga začel izdajati kot redno okrožnico za politkomisarje, predvsem pa nove vesele vesti, sedaj izzval preokret.«¹¹

Tudi v letu 1943 je Slovenski partizan izšel petkrat. Podnaslovi so bili, tako kot v vseh številkah letnika 1942, od številke do številke različni. Poglejmo, kako so glasilo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet podnaslavljali v prvih treh letnikih izhajanja. Prva številka lista (oktober 1941) ima podnaslov Organ poveljstva slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet. Leto 1942: št. 1 — Glasilo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, št. 2 — Glasilo glavnega poveljstva slovenske narodnoosvobodilne partizanske vojske, št. 3 — Glasilo glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske, št. 4 — Izdaja glavni štab slovenske partizanske vojske, št. 5 — Glasilo slovenske partizanske vojske. Leta 1943 so bili podnaslovi spet neenaki: št. 1 — Glasilo slovenske partizanske vojske, št. 2 — brez podnaslova, št. 3 — Glasilo NOV in PO Slovenije, št. 4 in 5 imata enaka podnaslova — Izdaja glavni štab NOV in POS.

Označba letnikov izhajanja na ovitkih glasila je pravilna le do vključno 3. številke leta 1943, v četrti številki pa je v podnaslovu označba »leto II«, kar pa ne drži,

Naslovna stran uvodne številke Slovenskega partizana, ki jo je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet izdalo konec oktobra 1941 v Ljubljani

saj je Slovenski partizan izhajal tedaj dejansko že tretje leto. Napačno označbo letnikov lahko potem v listu sledimo vse do konca izhajanja.

Prva številka v letu 1943 je izšla sredi januarja v Dolomitih. Tedaj je v glavnem poveljstvu že deloval propagandni odsek, ki je imel na skrbi urejanje Slovenskega partizana.

Sredi aprila 1943 so se člani CK KPS, IO OF ter glavnega poveljstva spet preselili na Kočevski Rog — v svojo novo bazo nad kočevsko vasjo Rampoha v vzhodnem delu Kočevskega Roga nad dolino Starih žag (baza 20 in 21). Od 28. do 30. aprila so se v požgani vasi Pugled zbrali aktivisti OF, ki so tedaj podpisali znano dolomitsko izjavo. In ob tej priložnosti je nastala druga, prvomajska številka Slovenskega partizana.¹² Tudi tretjo številko (tako kot vrsto naslednjih) so izdali v Kočevskem Rogu in sicer sredi junija 1943.

Po italijanski kapitulaciji, ko sta do konca leta 1943 izšli še dve številki lista, je opaziti v vsebinskem in tehničnem izgledu Slovenskega partizana precejšen razvoj. Vsebina je postala pestrejša, smotrno urejena, velik doprinos h kakovosti pa je prispevala tudi nova zvrst v programski podobi lista — partizanska reportaža. Do tedaj so namreč na straneh glasila glavnega poveljstva oziroma glavnega štaba prevladovali direktivni članki, poročila in komentarji z domačega in tujih bojišč.

Kvalitativen skok Slovenskega partizana pa je očiten z letom 1944. List je tedaj dobil zares dovršeno podobo. V prvo številko tega letnika so ga namreč pričeli tiskati in izdajati mesečno, krog njegovih sodelavcev se je neprestano širil, večala pa se je tudi naklada.

Od januarja 1944, ko je izšla prva številka IV. letnika, do oktobra je glavni štab izdal devet števil. Podnaslovi so bili na vseh številkah enaki: »Izdaja glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije«. Uredništvo lista, ki se je spomladi 1944 preselilo s Kočevskega Roga v Belo krajino, kjer je ostalo vse do konca, je bilo dolgo časa sestavljeno iz članov propagandnega oddelka glav-

nega štaba — načelnik oddelka je bil praviloma tudi urednik Slovenskega partizana. Jeseni 1944 pa so s tako prakso prenehali: uredništvo je še naprej delovalo v sklopu propagandnega odseka, vlogi načelnika oddelka in urednika lista pa sta bili odtlej ločeni. Delu uredništva oziroma vsebini in kakovosti glasila je bila namenjena vse večja skrb. Tako je moral Slovenski partizan pred »odhodom« v tiskarno v roke novoustanovljene tiskovne sekcije¹³ propagandnega odseka glavnega štaba, največkrat pa še v roke politkomisarja glavnega štaba, kar je bilo v navadi tudi že v prvih letih izhajanja lista. Nikakor namreč ne gre prezreti, da je bil Slovenski partizan že od vsega začetka pravzaprav glasilo politkomisariata glavnega štaba.

Septembra 1944 so stekle priprave za tedensko izdajanje glasila glavnega štaba. V skladu s strategijo in taktiko slovenske partizanske vojske (težnja k regularni armadi, za kar je bila z vojaškega stališča situacija že dozorela) se je politkomisariat glavnega štaba odločil, da osrednjemu vojaškemu glasilu NOV in POS spremeni naslov. Tako se je list odtlej imenoval *Naša vojska*. Toda zaradi premajhnih zmogljivosti partizanskih tiskarn bi načrt o tedniku Naša vojska skorajda spodletel,¹⁴ vendar se je le vse uredilo in 27. oktobra 1944 je prva oziroma 12. številka Naše vojske le izšla (nadaljevalo se je kar oštevilčenje iz Slovenskega partizana). Vsebinsko se list v prvih številkah ni bistveno ločil od Slovenskega partizana (v tehničnem pogledu je največja razlika v številu strani; Slovenski partizan je leta 1944 izhajal na osmih, Naša vojska pa ves čas na štirih straneh), novost je predstavljalo le geslo na desni strani glave lista. Geslo se je potem pojavljalo (seveda vsakokrat drugačno) v vseh številkah. Vsebina teh gesel je bila običajno v skladu z važnejšimi dogodki v tistem času, s stopnjo razvoja boja jugoslovanskih in sovjetskih ter drugih narodov: izražala je naše tedanje težnje in želje, govorila o naši oblasti, velikokrat je prinašala misli naših in sovjetskih voditeljev itd. Obseg, ki so ga gesla zavzemala, je bil od treh do dvanajstih vrstic na prostoru dveh kolon.

Podnaslov v glavi tednika Naša vojska je ostal do 15. številke enak enemu iz Slovenskega partizana, nato pa se je do vključno 10. številke leta 1945 imenoval: »Glasilo NOV in PO Slovenije«.

Uredništvo lista se je vse bolj širilo, hkrati pa je postalo samostojnejše. Naša vojska je bila od številke do številke boljša, na njenih straneh so se pojavljali odlični notranjepolitični in zunanjepolitični prispevki, vse več je bilo dobrih reportaž in podlistkov, katerim so v listu namenili dobršen del prostora. Naša vojska si je organizirala lastne vojne dopisnike, katere je uredništvo nenehno vzpodbujalo in vzgajalo. V list so uvedli vrsto novih rubrik, objavili so veliko prevodov člankov iz tujih, pa tudi iz beograjskih časnikov. Spretno so uporabljali vse informacijske vire (TANJUG, ROF), kar smo sicer zasledili že v Slovenskem partizanu, vendar ne v taki meri. Naša vojska je postala najpriljubljenejši list v naših partizanskih enotah (vsaj po takratnih anketah sodeč), hkrati pa je bila tudi zelo razširjena, saj so dosegle nekatere številke naklado tudi po 10.000 izvodov.

Do konca leta 1944 je izšlo deset, naslednje leto pa še sedemnajst števil Naše vojske. Z enajsto številko 1945 se je spremenil podnaslov lista — poslej se je glasil: »Izdaja glavni štab za Slovenijo Jugoslovanske armade«.

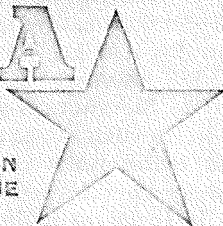
V zadnjih treh številkah glasila, natisnjenih v Zadru oziroma Trstu, so se pojavile tudi fotografije, ki smo jih v listu vseskozi pogrešali (tudi drugi slovenski osrednji listi so izhajali brez fotografij); fotografska sekcija propagandnega oddelka glavnega štaba je sicer izdelala vrsto dobrih fotografij, vendar za objavljanje teh fotografij ni bilo tehničnih možnosti.

Zadnja številka Naše vojske je izšla prvega maja 1945. Razlog, da je prenehala izhajati, je bila razpustitev glavnega štaba Slovenije oziroma razformiranje slovenske narodnoosvobodilne vojske.

NAŠA VOJSKA

IZDAJA GLAVNI ŠTAB
NARODNO OSVOBODILNE VOJSKE IN
PARTIZANSKIH ODREDOV SLOVENIJE

LETO III. ŠTEV.
12. OKTOBRA 1941

Čepce
v
celi
javali
s
paznari
stran
in
pašini
iz
noteti
z
ovisti
p
anah
re
živni
in
naravnih

NAŠA VOJSKA

Na spreminjanje naslov glasila NOB in PO Slovenije, moramo opozoriti na veliki zgodovinski pomen, ki ga je dobil "Slovenski partizan", ko smo morali oporeči na pomoč tistih, ki so temu glasilu spreminjanje naslovov.

Dva dvoma je bilo, ali je partizanski del pri čem, ki je taksonomija jugoslovanske vojske, predstavljajo edino in edino možno obliko, ki je oborožena armada našega časa. Kakor je

30.000 Slovencev in Hrvat še vedno na Sardiniji

Znano je, da se na Sardiniji, ki je zdaj v rokah zaveznikov nahaja 30.000 Slovencev in Hrvatov s Primorske in Istre, ki jih je bil fašistični režim mobiliziral na našem ozemlju, leta 1918. krivično priključnem Italiji.

Iz vseh delov Primorske, in Istre, iz vojske in iz ljudstva, prihajajo na Glavni štab Slovenije resolucije, ki zahtevajo, da se v smislu slovesne izjave o samoodločbi narodov, podane v Atlantski deklaraciji, kakor tudi izjave o samoodločbi

naše vojske, ki je bila prva, ki je bila izdana. Za to je izjava vsega ljudstva in toplote, ki je bila bolj prepričani, da

Naslovna stran uvodne številke Naše vojske, naslednice Slovenskega partizana

KJE SO SLOVENSKEGA PARTIZANA IN NAŠO VOJSKO TISKALI

Od leta 1941 do konca NOB je izšlo 47 (sedeminštirideset) številk Slovenskega partizana oziroma Naše vojske. Od tega je bilo prvih enajst števil v ciklostilu, druge pa so bile tiskane. Partizanske ciklostilne tehnike in tiskarne, ki so glasilo glavnega štaba razmnoževale in tiskale, so opravile res veliko delo.

Ciklostilne tehnike

Za razmnoževanje prepotrebne literature oziroma časopisov in listov so se v začetnem obdobju NOB posebno močno razvile ciklostilne tehnike, ki so lahko v kratkem času in v razmeroma številnih izvodih izdelale in razmnožile številne tiske. Tehnike so bile pod vodstvom KPS.

Središče vsega slovenskega osvobodilnega tiska v prvem obdobju NOB je bila Ljubljana, kjer je ciklostilski sektor centralne tehnike od aprila 1941 dalje razmnoževal vse publikacije CK KPS, IOOF ter glavnega poveljstva. V Ljubljani je bilo v tem obdobju šest tajnih grafičnih tiskarn in kakih dvajset ciklostilnih tehnik.¹⁵

Tako so tudi prvo številko Slovenskega partizana izdelali v Ljubljani, v ciklostilskem obratu Čemažarjeve litografije v Igriški ulici 6. Tehnika je začela delovati šele septembra 1941, bila pa je brez dvoma ena najmočnejših in najbolj organiziranih ciklostilnih tehnik v Ljubljani.¹⁶ Slovenski partizan iz Čemažarjeve tehnike je izdelan v kvartnem formatu (34 × 21 cm) na desetih straneh, nima posebnega ovitka (kot vrsta naslednjih števil), ampak se tekst prične že na prvi strani, takoj pod preprosto glavo. Naklada prve številke: 2000 izvodov.¹⁷ Zanimivo je, da je okupatorjeva propagandna služba za svoje potrebe to številko Slovenskega partizana (en izvod so nekje zaplenili) prevedla v nemščino ter jo razmnožila na ciklostil na 18 straneh v enakem formatu kot je original.¹⁸

Ljubljanska ciklostilna tehnika je imela vodilno vlogo tja do pozne pomladi 1942, ko se je vodstvo osvobodilnega gibanja preselilo iz Ljubljane na Tisovec in pozneje v Kočevski Rog. Z njim je odšel tudi centralni tisk.

CT (centralna tehnika) KPS je na Tisovcu organizirala tehniko glavnega poveljstva, katero je vodil Albert Zornada. Ta tehnika je v poldrugem mesecu sciklostirala kar tri številke Slovenskega partizana v skupni nakladi približno 5000 izvodov. Izdelala je prvo številko — sredi junija na Tisovcu — v približno 1500 izvodi, ¹⁹ obsega 20 strani, ovitek zanjo pa je izdelal oziroma ilustriral Tone Fajfar. ²⁰ Naslednji dve številki je tehnika razmnožila na Jelenici v Kočevskem Rogu: št. 2 (začetek julija) ima 16 strani, avtor ilustracije na naslovni strani glasila je neznan, številko so izdali v 2000 izvodi, ²¹ tudi tretja številka (24. julij) obsega 16 strani — zadnja stran je sicer oštevilčena z 20, kar pa je strojepisna napaka; ovitek je enak onemu iz prve številke, ki ga je ilustriral Tone Fajfar, število izvodov pa je znašalo približno 1500. ²² Vse tri številke glasila glavnega poveljstva so narejene v oktavskem formatu 21 × 17 cm. Kot rečeno imajo vse tri številke posebne, ilustrirane ovitke, kar opazamo tudi pri vrsti naslednjih števil — vse do predzadnje številke lista v letu 1943.

Cetrto številko Slovenskega partizana — med roško fazo velike italijanske ofenzive — je 24. avgusta 1942 sciklostirala stiška okrožna tehnika (vodja inž. Lojze Rojc) v Rojčevi zidnici na Debelem hribu pod Primskovim. Stiška tehnika se je razvila v eno najpomembnejših na osvobojenem ozemlju. Po ofenzivi Italijanov je vodstvo tehnike prevzela Danica Marinček-Urška in po njej se je začel imenovati najprej ciklostilski obrat, kasneje pa tiskarna »Urška 14« na Rogu, ki je bila od spomladi 1943 spet v tesni zvezi z razmnoževanjem in tiskanjem Slovenskega partizana. ²³ Cetrta številka lista, ki jo je izdelala Stiška tehnika, ima prav tako oktavski format (21 × 17 cm), število izvodov pa znaša približno 800. ²⁴ Števila strani te številke se ne da ugotoviti, ker so vse strani — razen prve ter naslovne — zlepljene, in jih v Inštitutu za sodobno zgodovino v Beogradu, kjer je ohranjen edini izvod te številke v državi, doslej niso mogli usposobiti oziroma popraviti. ²⁵

Zadnjo številko Slovenskega partizana v letu 1942 (št. 5, 26. november) je izdelala Dolomitska tehnika oziroma tehnika glavnega poveljstva. Kajti jeseni 1942 je prišlo na področje Dolomitov skoraj celotno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, z njim pa seveda tudi tehnika.

Dolomitska tehnika je bila organizirana že aprila 1942, jeseni pa se je selila na Hruševo, kjer je postala tehnika glavnega poveljstva, ki je delovala do pomladi 1943, ko se je vodstvo osvobodilnega gibanja spet preselilo v Kočevski Rog. Papir, stroje, barve, matrice in drugo je Dolomitska tehnika dobivala iz ljubljanske centralne tehnike. ²⁶

Dolomitska tehnika je izdelala razen številnih drugih listov tudi dve številki Slovenskega partizana v pičli skupni nakladi približno 1600 kosov. Številko 5 (november 1942) je razmnožila v oktavskem formatu na dvajsetih straneh v približno 800 izvodi. ²⁷ Ovitek je ilustriral Miloš Brelih, ki je bil tedaj v Dolomitih načelnik radijske službe pri CK KPS. ²⁸ Naslednjo, januarsko številko (št. 1, 1943, leto III) so sciklostirali sredi januarja v formatu 21 × 15,5 cm na 56 straneh ter z dvema prilogama — zemljevidoma bojišča NOV Jugoslavije ter vzhodnega bojišča. Naklada: približno 800 izvodov. ²⁹

Spomladi 1943 se je vodstvo osvobodilnega gibanja preselilo spet v Kočevski Rog. Tam je tedaj začela na Kraljevem kamnu obratovati tehnika Urška 14, ki je kmalu postala osrednja tehnika. Razmnoževala je vse osrednje osvobodilne tiske in literaturo za Dolenjsko in Notranjsko ter za druge slovenske pokrajine (da so jo tam razmnoževali za svoja področja). ³⁰

V Urški je tako nastajal tudi Slovenski partizan, ki je dobil z 2. številko v letu 1943 pestrejšo obliko — zaradi številnih ilustracij Iveta Šubica, kasneje pa tudi Nikolaja Pirnata. Urška je ciklostirala štiri številke »Partizana« v skupni nakladi 8472 izvodov.

Prvomajsko številko glasila (št. 2, 1943) je tehnika izdelala nad Pugledom v 3000 izvodih³¹ na 51 straneh oktavskega formata, ovitek kot tudi vse ilustracije med tekstom je narisal Ive Šubic. Šubic je ilustriral tudi naslednjo, tretjo številko Slovenskega partizana (začetek junija 1943), pomagal pa mu je Ivan Melik-Gojmir, ki je med drugim izdelal naslovni napis.³² Tretja številka obsega 34 strani oktavskega formata, izdali pa so jo v približno 2000 izvodih.³³

Po italijanski kapitulaciji je centralna tehnika dobila nove možnosti, da prične tiskati osvobodilni tisk spet v pravih tiskarnah, kajti do kapitulacije je, potem ko je padla zadnja ilegalna tiskarna v Ljubljani, partizanski tisk izhajal le ciklostiran.

Kljub temu, da so se nenadoma odprle nove možnosti za tiskanje osrednjih glasil (tiskati so začeli Ljudsko pravico in Slovenskega poročevalca), pa je Slovenski partizan tudi po kapitulaciji ostal ciklostiran, in sicer v dveh številkah, kolikorkrat je do konca 1943 še izšel. Obe številki je razmnožila Urška — obe v večjem, kvartnem formatu 30 × 24 cm. Četrta številka (konec septembra 1943) je izšla na 18 straneh v nakladi okrog 2000 izvodov.³⁴ List nima več ilustrirane celotne naslovne strani, temveč, podobno kot uvodna številka Slovenskega partizana v oktobru 1941, ima preprosto glavo, takoj pod njo pa je tekst. Zadnjo številko Slovenskega partizana v letu 1943, ki je bila hkrati tudi zadnja ciklostirana, so izdelali v začetku decembra na 20 straneh v enakem formatu kot prejšnjo in s prav tako glavo. Izdelali so jo v komaj 1472 izvodih.³⁵ To, peto številko letnika 1943 je ponatisnila na ciklostil primorska tehnika Nanos, ki je kasneje ponatisnila tudi št. 2 v letu 1944.³⁶ Pri tem velja omeniti, da so razne številke Slovenskega partizana v obdobju 1942—43 razmnoževale razne okrožne in pokrajinske tehnike (novomeška, Porezen itd.).

Tiskarne

Še pred nemško ofenzivo so partizanski tiskarji prenesli iz tiskarn v Kočevju in Novem mestu v kočevske gozdove tiskarske stroje, kar je omogočilo razvoj dveh velikih tiskarskih baz, od katerih je imela vsaka po en velik brzotiskalni stroj ter manjši — tigel. Ti dve tiskarski bazi sta bili tiskarna Triglav na Gote-niškem Snežniku in Partizanska tiskarna na Rogu.³⁷ Tiskarna Triglav je nastala avgusta 1944 po združitvi grafik 11 A in 12 A, Partizanska tiskarna pa se je razvila iz grafike 13 A. Tiskarni sta glasilo glavnega štaba tiskali od januarja 1944 do sredine aprila 1945, seveda pa je treba poudariti, da je večino številk natisnila *Partizanska tiskarna*.

CK KPS se je konec leta 1943 odločil, da bodo z novim letom začeli *tiskati* vse osrednje liste in sicer: Slovenskega poročevalca enkrat tedensko, Ljudsko pravico trikrat mesečno, dvakrat mesečno Kmečki glas in Mladino, enkrat na mesec pa Slovenskega partizana, Mlado pest, Našo ženo in Slovenskega pionirja.³⁸

Uredništvo Slovenskega partizana oziroma propagandni odsek glavnega štaba je rokopise za prvo — tiskano številko lista poslalo v delo tehniki Urški, 9. januarja 1944, skupaj z dopisom in navodili.³⁹ Dva dni kasneje so iz Tehnike Urška 14 (ki se je takrat iz konspirativnih razlogov preimenovala v grafično tehniko »13 A«) odgovorili, da Slovenskega partizana ne bo tiskala »13 A«, ker je preobremenjena, zato da so rokopis za prvo številko Slovenskega partizana poslali grafiki »11 A«, ki da bo tiskala glasilo tudi v prihodnje.⁴⁰ Tako se je tudi zgodilo; list so natisnili v

Grafiki 11 A na Goteniškem Snežniku, v kvartnem formatu ($29,5 \times 23,5$ cm) na šestih straneh, risarji pa so pred tem za glasilo izdelali novo naslovno glavo.⁴¹ Številko so stiskali na ročni tiskalnici, ki jo je izdelal Andrej Žagar-Maj.⁴²

14. februarja 1944 je uredništvo poslalo grafični tehniki 13 A gradivo za drugo številko Slovenskega partizana, ki je z letom 1944 postal mesečnik, skupaj z navodili, kjer je bilo med drugim rečeno, naj list tiskajo v petitu in sicer na osmih in ne na šestih straneh kot je bilo sprva določeno.⁴³ Toda grafika 13 A lista tudi tokrat ni natisnila; spet ga je poslala na 11 A, vendar ga tudi ta grafika ni tiskala. Številko je izdelal »Ladopunkt« na malem tiskarskem stroju v enakem formatu kot je bila prva številka, vendar na osmih straneh.⁴⁴ Ladopunkt ali zvezni punkt Lado je deloval v sklopu grafike 11 A samostojno, na voljo je imel mali tiskarski stroj; obrat je bil izredno zakonspiriran, postavljen pa v neposredni bližini tehnike 11 A. Tehnično gradivo in vso preskrbo so dobivali na Ladopunkt iz grafike 11 A.⁴⁵ Na prvi strani lista so natisnili linorez — portret komandanta NOV in POS Franca Rozmana-Staneta — Nikolaja Pirnata.

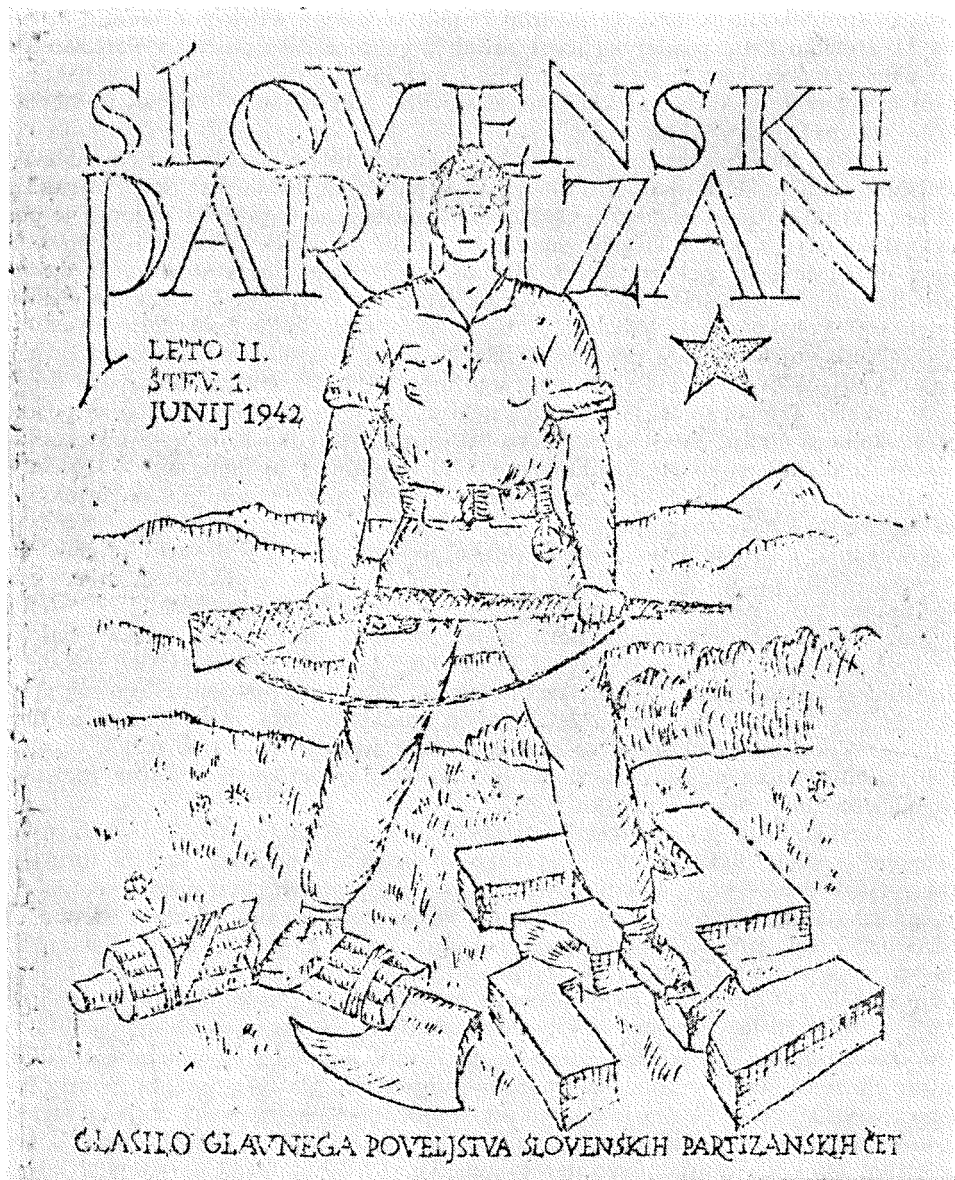
Tretjo številko letnika 1944 so spet natisnili drugje — v tiskarni 12 A v Dolenji Brigi. Tiskarna je nastala iz grafike 11 A (Goteniški Snežnik), v njej so postavili brzotiskalni stroj na bencinski pogon (iz Krajčeve tiskarne v Novem mestu), kar je rešilo vprašanje hitrega tiskanja osrednjih listov. Po sklepu CK KPS marca 1944 je grafika 12 A v Dolenji Brigi prevzela tiskanje strogo terminiranih glasil (Poročevalec, Pravica, Kmečki glas, Slovenski partizan), medtem ko je imel neterminirane liste na skrbi Ladopunkt.⁴⁶ Tiskarna je tretjo, marčno številko glasila glavnega štaba izdelala v nekoliko večjem formatu kot sta bili prvi ($34,5 \times 24,5$ cm) in na osmih straneh. Obseg strani se potem ni spremenil vse do št. 10.

Četrto, aprilsko številko lista so natisnili v tiskarni »13 A« na Kraljevem kamnu v Kočevskem Rogu (bivša Urška 14). Tiskarna je imela na voljo mali tiskarski stroj tigel iz novomeške tiskarne.⁴⁷ Številko so izdelali spet v formatu prvih dveh tiskanih števil. Na tretji strani so natisnili jedkanico Božidarja Jakca — portret načelnika glavnega štaba Dušana Kvedra-Tomaža. V tiskarni »13 A« so stiskali tudi naslednjo, majsko številko Slovenskega partizana, v enakem formatu kot prejšnjo.⁴⁸

Naslednji dve številki, šesto in sedmo, so natisnili spet drugje. V tiskarni 11 A na Goteniškem Snežniku. Zaradi izdajstva so grafiko sredi maja 1944 iz Dolenje Brige (12 A) preselili na Goteniški Snežnik in sicer na 11 G. Grafika je dobila svojo prejšnjo oznako — 11 A;⁴⁹ iz Dolenje Brige so pripeljali tudi brzotiskalni stroj, na katerem so izdelali šesto številko Slovenskega partizana. Spet so ga natisnili v večjem formatu ($34,5 \times 24,5$ cm), na boljšem belem papirju z naslovno glavo v rdeči barvi.⁵⁰ Sedmo številko lista so izdelali v enakem formatu, tokrat na malem stroju. Zaradi pomanjkanja časopisnega papirja so natisnili le 2000 izvodov.⁵¹

Na tehnični konferenci 12. julija 1944 vodstva CT KPS s predstavniki osrednjih in pokrajinskih tehnik so sklenili, da bodo zaradi boljšega sporazumevanja in jasnosti v kolportaži poimenovali vse tiskarne z imeni namesto šifer, ki so jih dotedaj uporabljale tiskarne.⁵² Grafika 11 A na Goteniškem Snežniku se je poslej imenovala tiskarna »Triglave«, grafika 13 A na Kočevskem Rogu pa »Partizanska tiskarna«. Obe sta konec avgusta začeli svoje »izdelke« tudi označevati s svojima imenoma na zadnji strani listov.⁵³

Propagandni oddelek glavnega štaba je 12. avgusta 1944 sporočil grafičnemu ateljeju, da bo Slovenski partizan odslej izhajal v enakem formatu kot Ljudska pravica in Slovenski poročevalec. Ob tej priložnosti da nameravajo spremeniti tudi glavo lista — da so bolj estetska, skladnejša in da bo zavzela manj prostora. V sporočilu grafičnemu ateljeju je bilo tudi vabilo, naj njegovi člani sodelujejo z osnut-

Ovitek 1. številke Slovenskega partizana 1942; številko je ciklostirala Tehnika poveljsva na Tisovcu, ovitek pa je ilustriral Tone Fajfar

ki za novo glavo glasila.⁵⁴ Toda avtor nove glave ni bil nihče drug kot novi urednik Slovenskega partizana inž. Marjan Tepina.⁵⁵

Tiskarna Triglav je natisnila tudi osmo, avgustovsko številko Slovenskega partizana, ki je pomotoma numerirana s številko 10 (napačno oštevilčenje se potem vleče do konca leta 1944). Povečal se je format — na 44×32 cm, število strani pa

se je z osmih skrčilo na šest. V tiskarno Triglav so prejeli v delo tudi deveto oziroma 11. številko lista, vendar so tekst zaradi preobilice dela poslali v Partizansko tiskarno na Kočevskem Rogu. Tam je že od konca julija obratoval veliki brzotiskalni stroj iz kočevske tiskarne, na katerem so številko tudi stiskali.⁵⁶ Format in število strani sta enaka kot v št. 10.

Uredništvo Slovenskega partizana je že 2. oktobra 1944 obvestilo grafični oddelek centralne tehnike, da bo namesto Slovenskega partizana izhajal list Naša vojska in da bodo kljub novemu naslovu tekle številke napretrgano naprej. 13. oktobra je poslalo uredništvo tiskarni Triglav rokopis in zrcalo za stavek z navodili za linorez glave lista (glavo je spet izdelal inž. Marjan Tepina⁵⁷) ter obvestilo tiskarni, da bo po odločitvi glavnega štaba in v dogovoru z grafičnim oddelkom CT izhajalo glasilo tedensko.⁵⁸ Politkomisarja glavnega štaba pa je uredništvo že 7. oktobra obvestilo, da bo Našo vojsko tiskala tiskarna Triglav, s katero da bo uredništvo vzdrževalo zvezo, kajti če bi jo držalo prek centralne tehnike, bi izgubili najmanj dva dni.⁵⁹

V tiskarni Triglav so, zaradi drugega dela in ker je zmanjkalo bencina za pogon brzotiskalnega stroja, začeli staviti prvo oziroma 12. številko Naše vojske nekoliko kasneje, natisnili pa so jo 27. oktobra v 3770 izvodih na formatu $43,5 \times 31,5$ cm.⁶⁰ Številka je izšla na štirih straneh, v takem obsegu pa je potem glasilo prihajalo na dan vse do konca izhajanja.

Naslednja, trinajsta številka Naše vojske, je spet nastala v tiskarni Triglav. Ta številka je bila zadnji izdelek lista v tej tiskarni. Poslej so namreč Našo vojsko vse do sredine aprila 1945 tiskali v Partizanski tiskarni v Kočevskem Rogu.

Politkomisar glavnega štaba Boris Kidrič je hotel, da bi Naša vojska izhajala dvakrat tedensko. Zato je vodstvo CT odločilo, da bodo glasilo odslej tiskali v Partizanski tiskarni, ker bi sicer izgubili preveč časa s pošiljanjem rokopisov v tiskarno Triglav. Ta je bila preveč oddaljena od uredništva lista, razen tega pa so bile s tiskarno pozimi zaradi snega večkrat zelo slabe zveze. Toda zaradi težkih razmer v Partizanski tiskarni oziroma zaradi premajhnih zmogljivosti tiskarne je Naša vojska izhajala le enkrat tedensko.⁶¹

14. številko lista je natisnila Partizanska tiskarna na brzotiskalnem stroju v rekordni nakladi 10.000 izvodov.⁶² Številko so izdelali v nekoliko večjem formatu kot prejšnji dve — $49 \times 34,5$ cm, takšen format pa je potem ostal nespremenjen do konca izhajanja. Glavo lista so natisnili z veliko peterokrako zvezdo v sredini, v rdeči barvi (dvojen tisk). Tako zvezdo zasledimo tudi v naslednji številki lista, nato pa so velikost zvezde zmanjšali. Podnaslov v naslednji številki: »Izdaja glavni štab NOV in PO Slovenije« so v dogovoru z uredništvom skrajšali in od te številke dalje se je glasil le: »Glasilo NOV in PO Slovenije« (do vključno 13. marca 1945).⁶³

V naslednji, 16. številki lista je prišlo do zanimive grafične spremembe. Politkomisar glavnega štaba je hotel, da imata notranji strani glasila v pregibu še eno kolono (na vsaki strani glasila je bilo po pet kolon), tako da sta poslej notranji strani lista vsebovali skupno 11 kolon.⁶⁴ V novi koloni, ki je bila od drugih ločena z debelejšimi linijami, je uredništvo uvedlo rubriko »Naši junaki«. V tej številki lahko tudi opazimo, da je bila cela prva stran glasila tiskana s širokim črnim robom, ki je obkrožal osmrtnico tragično preminulemu komandantu glavnega štaba NOV in POS Francu Rozmanu-Stanetu, njegov življenjepis in Kidričev govor ob Stanetovi krsti.

Da bi uredništvo Naše vojske ne pošiljalo v tiskarno preveč rokopisa za posamezno številko, je dobilo od CT direktivo, da tekst ne sme presegati 1850 tipkanih vrstic, kolikor so jih lahko v stavnici postavili na štiri strani lista. Enaki navodili sta dobili tudi uredništvi Slovenskega poročevalca in Ljudske pravice.⁶⁵

Naslednje številke Naše vojske so v Partizanski tiskarni natisnili brez posebnih tehničnih sprememb. Zaradi občasnega pomanjkanja ustreznega časopisnega pa-

pirja je naklada nekajkrat zdrknila precej nizko, vendar je Partizanska tiskarna problem pomanjkanja papirja vselej nekako premostila.

V uredništvu Naše vojske so vseskozi želeli, da bi list prinašal tudi fotografije. V okviru propagandnega oddelka je sicer dolgo časa delovala tudi fotografska sekcija, ki je imela na voljo številne fotografije, vendar ni bilo tehničnih možnosti za izdelavo klišejev. Zato je hotelo uredništvo dobiti klišeje od propagandnega oddelka vrhovnega štaba. V ta namen mu je poslalo tudi vrsto fotografij za kliširanje, toda kljub vsem prizadevanjem v Partizanski tiskarni ni izšla nobena številka Naše vojske, ki bi bila opremljena s fotografijo.⁶⁶

11. aprila 1945 so natisnili v Partizanski tiskarni Našo vojsko št. 14, ki je zadnja številka glasila v tej tiskarni. Takrat se je namreč pričela proti našim enotam na severnih obronkih Kočevskega Roga sovražna aktivnost, ki je ogrozila obstoj tiskarne. Nadaljnje izhajanje Naše vojske je zagotovila novoustanovljena tiskarna baze glavnega štaba Slovenije v Dalmaciji, ki so jo organizirali slovenski partizanski tiskarji iz obeh naših osrednjih tiskarn — Triglava in Partizanske tiskarne. Tiskarna v Zadru, imenovali so jo »Tiskarna Toneta Tomšiča«, je imela na voljo dva tigla ter večji tiskarski stroj formata 50 × 70 cm.⁶⁷

V Zadru so izšle tri številke Naše vojske, vse v nakladi po 6000 izvodov⁶⁸ Format in obseg strani lista sta ostala enaka, malenkostno se je zmanjšala le zvezda v sredini glave lista, zvezda tudi ni več bila v rdeči barvi, temveč spet v črni. Bistveno spremembo v tehnični podobi glasila pa so predstavljale fotografije, ki so se pojavile v vseh treh zadrskih številkah. Prikazovale so naše zmagovite enote, borce, naše orožje, vzdušje tik pred osvoboditvijo, naša že osvobojena mesta, poraženo nemško vojsko...

Zadnja, sedemnajsta številka Naše vojske je bila tiskana v dveh tiskarnah. Kot rečeno v Zadru, razen tega pa še v Trstu. Iz uredništva so poslali dva rokopisa.

(Nadaljevanje prihodnjič)

Opombe

¹ Jože Krall: Prvi vojaški listi partizanskih enot; Ljudska pravica — 13. IX. 1952, št. 37.

² Kartoteka AIZDG (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani), P/397—398.

³ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, Ljubljana 1965; dokument št. 42: opomba pod črto.

⁴ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1 (druga izdaja, Ljubljana 1965), dokument št. 5, stran 43.

⁵ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 3, dokument št. 4, stran 17.

⁶ Dr. Jože Brilej, ustno.

⁷ Jože Krall: Prvi vojaški listi partizanskih enot, Ljudska pravica — 13. IX. 1952, št. 37.

⁸ Radko Polič: Čudežna pomlad, I. del, stran 141; Založba Borec — Lado Ambrožič-Novljan — ustno.

⁹ Dr. Jože Brilej, ustno. — Lado Ambrožič-Novljan, ustno. — Arhiv CK ZKS, Dopis Arhiva za delavsko gibanje Beograd z dne 27. julija 1973.

¹⁰ Arhiv CK ZKS, Dopis Arhiva za delavsko gibanje Beograd z dne 27. julija 1973. — Dr. Jože Brilej, ustno.

¹¹ Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča — Jesen 1942 — Izdal IZDG v Ljubljani, 1963; dokument 176, str. 448.

¹² Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem, Osrednje tiskarne, Knjižnica NOV in POS 40/1, Ljubljana 1972, str. 56.

¹³ Dnevni raport politkomisarju glavnega štaba, 13. oktobra 1944, AIZDG, F 87/I — 5. — Poročilo ocenjevalni komisiji pri GSS, 24. oktobra 1944; AIZDG, F 87/III — 1.

¹⁴ Pismo politkomisarja GSS (glavnega štaba Slovenije) tov. Janeza (B. Kraigherja) Centralnemu komiteju KPS z dne 29. 9. 1944; Arhiv CK ZKS, dok. 6728.

¹⁵ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, Ljubljana 1965, stran 525—526. — Kliče glavni štab, CQ DGA, Ljubljana 1972, Zbornik prispevkov o slovenskih partizanskih zvezdah, stran 11.

¹⁶ Adolf Arigler: Prve ciklostilne tehnike; Ljubljana v ilegali, stran 268; Državna založba Slovenije, Ljubljana 1959.

- ¹⁷ Podatek, da so list razmnožili v Čemažarjevi litografiji, je dal vodja tehnike Albert Zornada, ustno. — Podatek o nakladi: Zbornik dokumentov in podatkov NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dokument št. 42.
- ¹⁸ Kartoteka AIZDG v Ljubljani, P 397—398, dodatek kartoteki.
- ¹⁹ Podatek, da so številko ciklostirali na Tisovcu, so dali Albert Zornada, dr. Jože Brilej in Tone Fajfar, vsi ustno. — Podatek o nakladi: Albert Zornada, ustno.
- ²⁰ Albert Zornada in Tone Fajfar, ustno.
- ²¹ Albert Zornada, ustno. — Kartoteka AIZDG v Ljubljani, P 397—398.
- ²² Albert Zornada, ustno.
- ²³ Radko Polić: Čudežna pomlad, I. del, strani 20 in 135; Založba Borec. — Danica Marinček-Urška, ustno.
- ²⁴ Danica Marinček-Urška, ustno.
- ²⁵ Dopis Arhiva za delavsko gibanje Beograd z dne 27. julija 1973 Arhivu CK ZKS v Ljubljani. — Dopis Arhiva za delavsko gibanje Beograd avtorju te naloge z dne 29. junija 1973; št. dopisa 215/2.
- ²⁶ Rokopis Milana Škerlavaja-Petrača, napisan 20. XII. 1967; Knjižnica v Muzeju NOB v Ljubljani, str. 3—5; označba dokumenta 949.712 Ljubljana, SKE »1941«.
- ²⁷ Pavle Zibelnik-Pajo, vodja tehnike, ustno.
- ²⁸ Pavle Zibelnik, ustno. — Miloš Brelj, ustno.
- ²⁹ Pavle Zibelnik, ustno.
- ³⁰ Jože Krall: Delež grafičnih delavcev pri razvoju slovenskih ilegalnih in partizanskih tiskarn v letih 1940—45; Stoletnica grafične organizacije na Slovenskem, stran 55; Ljubljana 1968.
- ³¹ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Knjižnica NOV in POS, Ljubljana 1972, Stran 56.
- ³² Danica Marinček-Urška, ustno. — Tone Marinček, ustno.
- ³³ Danica Marinček-Urška, ustno. — Jože Udovič: Pregled slovenskega narodnoosvobodilnega tiska in tehnik ter tiskarn v dobi NOB; rokopis v Arhivu CK ZKS v Ljubljani, fascikl 20.
- ³⁴ Danica Marinček, ustno. — Jože Udovič: Pregled slovenskega narodnoosvobodilnega tiska in tehnik ter tiskarn v dobi NOB.
- ³⁵ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 92.
- ³⁶ Kartoteka AIZDG v Ljubljani, P 397—398. — Bibliografija izdanja u NOR 1941—1945, Beograd 1964, str. 278.
- ³⁷ Jože Krall: Rast slovenskega narodnoosvobodilnega tiska v letih 1941—1945; Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1966, 1—2, str. 337—352.
- ³⁸ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 93.
- ³⁹ Dopis odseka za propagando pri glavnem štabu NOV in POS tehniki »Urška 14« z dne 9. januarja 1944; AIZDG, F 87/III — 5.
- ⁴⁰ Dopis tehnike »13 A« oddelku za propagando pri glavnem štabu NOV in POS z dne 11. 1. 1944; AIZDG, F 87/III — 6.
- ⁴¹ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 98.
- ⁴² Prav tam, stran 99.
- ⁴³ Dopis propagandnega oddelka glavnega štaba NOV in POS tehniki »13 A« z dne 14. II. 1944; AIZDG, F 87/III — 5.
- ⁴⁴ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 104.
- ⁴⁵ Prav tam, stran 96.
- ⁴⁶ Prav tam, stran 108—113, 118.
- ⁴⁷ Prav tam, stran 96—97, 139—140.
- ⁴⁸ Prav tam, stran 153.
- ⁴⁹ Prav tam, stran 143—145, 164, 177.
- ⁵⁰ Prav tam, stran 164.
- ⁵¹ Prav tam, stran 177.
- ⁵² Prav tam, stran 172.
- ⁵³ Prav tam, stran 190.
- ⁵⁴ Dopis propagandnega oddelka pri glavnem štabu NOV in POS grafičnemu ateljeju z dne 12. avgusta 1944; AIZDG, F 87/III — 5.
- ⁵⁵ Inž. Marjan Tepina, ustno.
- ⁵⁶ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Strani 204, 207, 230.
- ⁵⁷ Milan Merčun, ustno. — Inž. Marjan Tepina, ustno.
- ⁵⁸ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 226.
- ⁵⁹ Dnevni raport politkomisarju glavnega štaba dne 7. X. 1944; AIZDG, F 87/I — 5.
- ⁶⁰ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Stran 226.
- ⁶¹ Prav tam, strani 242, 243.
- ⁶² Prav tam, stran 244.
- ⁶³ Prav tam, stran 245.
- ⁶⁴ Prav tam, stran 246.
- ⁶⁵ Prav tam, stran 255.
- ⁶⁶ Poročilo propagandnega oddelka glavnega štaba NOV in POS propagandnemu oddelku vrhovnega štaba za december 1944 s 1. I. 1945; AIZDG, F 88/I — 2.
- ⁶⁷ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. Osrednje tiskarne. Strani 309, 320.
- ⁶⁸ Dopis vodje tehnike v štabu baze GS Slovenije oziroma vodje tiskarne Toneta Tomšiča Ivana Štreklja kolportažnemu oddelku pri centralni tehniki z dne 7. maja 1945; AIZDG, F 93/II — 1. — Milan Merčun, ustno.

Emil Cesar

Norveška književnost v boju proti okupatorju

*Pričujoči prispevek objavljamo glede na to,
ker je veliko Jugoslovanov trpelo v nacističnem
taborišču na Norveškem.*

Pota, po katerih se je gibala norveška književnost v letih vojne, so bila v veliki meri začrtana v predvojnih tridesetih letih. Družbeni razvoj označujejo predvsem krize v revolucionarnem gibanju. Resne posledice gospodarske krize je najbolj občutil delavec z nezaposlenostjo, mali kmetje in ribiči pa so se zadolževali. Vse določnejši razcep v delavskem gibanju na levo in desno so kazali na različne načine, kako so si zamišljali rešitev iz gospodarskih težav. Revolucionarno gibanje ni bilo dovolj močno, podani pa niso bili niti pogoji za njeno revolucionarno rešitev. Socialni demokrati so gradili na programu Johna Maynarda Keynesa, ideologa socialnodemokratskega reformizma. V svojem pojmovanju vojne so se postopoma premikali od drobnoburžoaznega pacifizma k sprejemanju oboroženega boja, pri čemer pa ne vidijo njegovega razrednega pomena. V istem času je krepila svoje pozicije tudi buržoazija, ki je v začetku 30 let izdala vrsto zakonov, naperjenih proti delavcem, med njimi je bil najkarakterističnejši zakon o legalizaciji stavkokazov. Njeni najreakcionarnejši deli pa so organizirali razna desničarska združenja, tako Domovinsko zvezo, Pomoč v stiski in druga, vodili so polvojaške strelske klube in imeli privilegiran položaj v vojski, v policiji in v vladi.

Tudi rast nacizma v Evropi ni ostala brez vpliva na norveško politično življenje, kjer je imel nacizem podporo in zagovornike v najzaostalejšem delu buržoazije. Ker se poskus, da bi ustanovili nacistično stranko ni posrečil, je Quislingovo nacistično Nacionalno združenje (Nasjonal Samling) životarilo do vojne.

Nenehni napadi socialnih demokratov na komuniste in buržoazna propaganda so bili krivi, da je velik del norveškega ljudstva v tem času verjel, da bo ostala Norveška v morebitnem vojnem spopadu — nevtralna, po drugi strani pa je buržoazija pripravljala obrambo pred morebitnim napadom s strani — Sovjetske zveze. Vlada socialnih demokratov tega sicer ni podpirala, prav tako pa temu tudi ni nasprotovala. Tako je uspela zavesti del mladih, da so začeli pod pritiskom političnega zavrajanja, verjeti v »komunistično nevarnost«, s tem pa so nudili podporo nacistični Nemčiji, ki si je zastavila za cilj združiti okrog sebe, v svoj program boja »proti boljševizmu«, vse reakcionarne sile. Niti tako pomembni dogodki kot so bili državljanska vojna v Španiji ali poznejše Münchenski sporazum in delitev Češkoslovaške, niso vplivali na spremembo kurza norveške zunanje politike. Na sploh so časopisi v tem času dokaj slabo obveščali o svetovnih političnih dogodkih. Meščanska politika se je intenzivneje ukvarjala s takimi vprašanji kot je cenzura tiska, pod pretvezo, da lahko napadi tiska na posamezne države, pri tem so mislili predvsem

Hitlerjevo Nemčijo, vplivajo na dobre odnose z Norveško. Po tej zaslugi je bilo objavljenih mnogo propagandnih člankov o Nemčiji in nacionalizmu, deloma tudi o Italiji, kar drugače ne bi moglo iziti. Krivdo za prvo svetovno vojno so iskali, z določenim namenom, takí pisci, predvsem v Angležih, Nemčijo pa so prikazovali kot žrtev. Hvalili so njen družbeni red, delo in nemško kulturo. Rekli bi, da je načrtno zavajala in zaposlovala domačo javnost z vprašanji drugotnega pomena, in namerno dopuščala pronemško propagando, ki si je prizadevala pripraviti čim ugodnejša tla za nemško okupacijo in dobiti čim več simpatizerjev ter zagovornikov nacionalnega socializma. Taki so bili vzroki, ki so vplivali na to, da je velik del norveškega prebivalstva, izvzeti so bili le kraji, ki so bili pod vplivom komunistov, pričakal vojno politično nepripravljen.

Nič drugače niso bile razdeljene politične sile v norveški književnosti. Desne skrajneže, ki so soglašali s fašistično teorijo o nadčloveku in odobravalí ureditev nove Evrope v smislu Hitlerjevih blodnih zamisli, je podpiralo le nekaj književnikov, še ti pa so bili po svojih ustvarjalnih zmožnostih dokaj povprečni, zato tudi pozneje niso mogli s svojim odkritim zavzemanjem za nacizem, osiromašiti norveške književnosti. Zaradi tako omejene lastne moči in vpliva, niso mogli vplivati na rast Quislingovega gibanja. Omembe vredni so bili Firm Halvorsen in Sven Elvestad, le dva med njimi pa sta bila znana v kulturnem svetu. Bila sta to Nils Kjaer in Knut Hamsun. Esejist Nils Kjaer je vse od prihoda Mussolinija na oblast javno izražal svoje simpatije do fašizma, pozneje, po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji, pa tudi do nacizma. Najpogostejše se je to kazalo ob njegovih napadih Angležev in njihove politike.

Zato pa je združevalo levo krilo v tem času pravzaprav vse, kar je bilo pomembno v norveški književnosti in zato ni potrebno posebej poudarjati, da je bil idejni sestav te skupine močno heterogen. Družilo jih je skupno odklanjanje fašizma, vzroki zakaj, pa so bili različni, zaradi česar je bila tudi idejna skala privržencev, dokaj široka. V njenih vrstah so bili književniki od religioznega humanističnega prepričanja, sem sodi Sigrid Undset, — do zavestno komunističnega pri Nordahlu Griegu. Večino od njih pa bi mogli uvrstiti med obe opisani skrajnosti. Eden najvidnejših književnikov je bil tudi Arnulf Overland, znan že v tridesetih letih po pesmi »Evropa gori«. Nek njegov verz bi mogli postaviti za geslo ne le književnim gibanjem, ki so spremljali politično življenje na Norveškem. Še bolj bi ustrezal in sodil za moto na začetek literarnega odpora kot pomembna pomoč oboroženi akciji, katere rezultati bi bili izmerljivi po ponovni osvoboditvi 1945. leta in se glasi: »Ne smeš spati!« — Prvi resnejši spor med obema skupinama sproži 1935. leta Hamsun, ko je v konservativnem listu »Aftenposten« napadel nemškega pacifista Carla von Ossietzkega in njegovo kandidaturo za dobitnika Nobelove nagrade za mir. Na napad je odgovoril Helge Krog, med podpisniki odgovora, vseh je bilo triintrideset, pa je bilo tudi nekaj imen, ki so imela ceno v norveški književnosti. V polemiki, ki je sledila odgovoru in je bila v prvi vrsti naperjena proti podpisnikom odgovora, so se začele resneje kazati črte, ki so pozneje vplivale na ostro politično delitev — na zagovornike nacizma in na poznejše zagovornike odpora. Podoben diferenciacijski proces je zajel tudi slikarje, igralce in glasbenike.

9. aprila 1940 je Hitler napadel Norveško in to po skrbno pripravljenem načrtu, imenovanem »Manevri ob Veseri«. Tega dne je izplulo iz Kiela in Bremna močno nemško ladjeve, okrepljeno s kopensko vojsko. Da pa ne bi prevzeli odgovornosti za napad, ki je bil sicer že dolgo pripravljen, sta bila navidezna povoda za akcijo angleški napad na nemško ladjo »Altmark« v norveških teritorialnih vodah, na njej je bilo tristo britanskih mornarjev, ter britanska namera, da zavarujejo norveško obalo z morskimi minami. Slednja namera bi prizadela nemško gospodarstvo in vojaške interese. Norveško pristanišče Narvik je bilo izvozna luka za železno rudo, ki so jo dobivali Nemci iz Švedske.

Nacisti so usmerili svoj napad proti Oslu, hoteč z nenadnim prodorom zajeti norveškega kralja in njegovo družino, s čimer so želeli paralizirati odpor norveške vojske. Kljub vsemu pa vojne operacije niso potekale tako, kot so si jih zamislili nacistični vojaški strokovnjaki: v fjordu pred Oslom so norveške vojaške enote potopile eno izmed najmodernejših nemških križark, križarko »Blücher«, norveškemu kralju, njegovi družini in vladi pa se je posrečilo, da so se umaknili iz Osla in se zatekli v Elverum. Tu je tudi obiskal kralja Hitlerjev odposlanec Bräuer, da bi pregovoril kralja Haakona in priznal Nemce za norveške zaščitnike toliko časa, dokler bi trajala vojna. Ker je kralj ponudbo odklonil, pri čemer ga je podprla tudi

Reidar Aulie: 9. april, olje. Tega dne leta 1940 je nemška vojska napadla Norveško

vlada, so se na severu dežele boji z Nemci nadaljevali, najsrdečiji so bili boji ob podpori britanskih in francoskih čet v okolici Narvika, medtem ko so se na jugu dežele predajale nacistični soldateski posamezne odrezane enote norveške vojske. Odpor vojske je trajal dvainšestdeset dni. 7. junija 1940 so se kralj, njegova družina, vlada in vodilni vojaški oficirji vkrcali na britansko vojno ladjo »Devonshire« in se odpeljali v Veliko Britanijo. S seboj so odnesli tudi celotno državno premoženje. Tak norveški odpor je popolnoma zmedel načrte Hitlerjevih vojnih operacij. V teh bojih je izgubila nemška vojska 5000 do 6000 mož, hude izgube pa so imeli tudi Norvežani, predvsem zaradi bombnih napadov na številna norveška mesta.

Oblast je v prvem trenutku po napadu na Norveško prevzel Quisling, kateremu je pripadel žalostni privilegij žrtvovati svoje ime za psevdonim besedi izdajalec, in to v skladu z njegovimi razgovori s Hitlerjem v Berlinu, še pred napadom na Norveško. Kmalu nato pa jo je prevzel rajhovski komisar Terboven. Šele februarja 1942 je uspelo Quislingu pod okriljem Terbovena, sestaviti profašistično norveško marionetno vlado.

Kljub temu pa je moralo postati Nemcem kmalu očito, da si v norveškem ljudstvu ne bodo pridobili naklonjenega prijatelja. Odpor pa se kaže na več načinov, najpomembnejša pa sta bila dva: v številnih demonstrativnih in stavkovnih akcijah, ki pa so v zvezi s političnim prepričanjem. Zaradi njihovega izredno širokega obsega, zlasti pri nekaterih takih nastopih, ki jih bomo navedli, pa moremo domnevati, da ne morejo biti brez globlje povezave z vojaškim odporom; in kot drugo, kar je bilo še bolj ефекtno, učinkovit bojovniški odpor. Med demonstrativnimi nastopi so najvažnejši: Decembra 1940 so sodniki vrhovnega sodišča demonstrativno zaprli svoje pisarne. Njegovemu zgledu so sledili vodilni možje protestantske cerkve, ki so

februarja 1941 s pastirskim pismom, prebrali so ga po vseh cerkvah, obsodili nacistično vmešavanje v cerkvene zadeve. 17. maja 1941 so poslali vodstva gospodarske zbornice in dvainštirideset množičnih organizacij protestno pismo državnemu namestniku Terbovenu proti nasilju njegovih enot (Hird), proti tisku in uradništvu. Kot odgovor nacistov je sledil takojšen razpust triinštirideset organizacij, imenovali zanje prisilne komisarje, vodilne ljudi v teh nacionalnih organizacijah pa so zaprli. Propadel je tudi poskus nacistov prisiliti učitelje, da bi sodelovali pri prevzgoji norveške mladine. Od 14.000 norveških učiteljev jih je 12.000 pismeno protestiralo proti takim ukrepom in kljub grožnjam, da bodo odpušteni, svojega protesta niso preklicali. Nasprotno, ker jih je pri tem — spet pismeno — podprlo še 200.000 staršev, si nacisti svoje grožnje niso upali izvesti, pač pa so vse šole februarja 1942 nastopile »zaradi mraza« zimske počitnice. Proti nacističnim akcijam se je pridružila tudi protestantska cerkev, ki se je na veliko noč 5. aprila 1942 javno izrekla zoper »demonično moč« nacistov. Vsi škofje in 645 protestantskih pastorjev je zaprlo svoje urade. Mnoge od njih in 1100 učiteljev so odgnali v koncentracijsko taborišče Grini pri Oslu. Približno 500 pa poslali na sever, kjer so jih internirali na majhnem obalnem parniku »Skjerstad«, naposled pa so jih odgnali v taborišče Kirkenes.

10. septembra 1941 je Terboven razglasil v Oslu izredno stanje in policijsko uro. Ta ukrep so izzvali nemiri po podjetjih zaradi uvedbe racionalizirane porabe mleka. Zaradi tega je začelo v Oslu stavkati 25.000 delavcev. Prve žrtve izrednega stanja so bili voditelji sindikalnega gibanja; pravni svetnik zveze sindikatov Wiggo Hansteen in predsednik sindikalne organizacije v kovinski industriji Rolf Wickström sta bila na mestu ustreljena, mnogo drugih pa so odgnali v zapor. Stavka je terjala še smrt 27 Norvežanov. Avgusta 1943 se je začela velika akcija norveške policije. Načelnik mestne policije v Oslu Gunnar Eilifsen ni hotel izpolniti nacističnega ukaza in poslati nacistom za prisilno delo nekaj mladoletnikov. Bil je ustreljen, 500 policistov pa so poslali v nemška koncentracijska taborišča. — In končno, januarja 1944 je vodstvo norveškega odporniškega gibanja dobilo obvestilo, da nameravajo Nemci najmanj pet letnikov mladih Norvežanov, pod pretvezo, da bodo služili v Arbeitsdienstu, poslati v Hitlerwermacht. Zato so začeli s premišljenimi sabotažnimi akcijami uničevati arhive in kartoteke Arbeitsdienta. Del tako rešene mladine se je priključil odporu. Z njimi se pozneje srečamo v naslednjih večjih sabotažnih akcijah: Tako pri Norsk Hydru v Rjukanu, pri miniranju upravnega poslopja norveških železnic v Oslu, pri uničenju 25 letalcev-lovcev in 150 lovskih letal prav tako v Oslu, v Kongsbergu pa so ustavili delo v tovarni orožja.

10. junija 1940 so se morali zavezniki pred pritiskom nacistov evakuirati. Z njimi se je borilo tudi pet manjših enot Svobodnih čet, ki so bile jedro kasnejših gverilcev, katerih vodja je bil polkovnik Colin Gubbins, poznejši šef SOE oziroma SIS. V Veliko Britanijo so se umaknili tudi kralj Haakon VII., njegova družina in vlada. Medtem ko so se v Veliki Britaniji ustanavljale manjše kopenske enote (brigadna pehota), letalske eskadrilje in manjša vojna mornarica, je dala Norveška zaveznikom svojo močno in tedaj silno dragoceno trgovsko mornarico, tretjo na svetu. V bojih za oceane je izgubila Norveška 4647 trgovskih ladij. Obilni dohodki trgovske mornarice, ki so bili izročeni v uporabo norveški vladi, so ji prav zaradi tega dajali posebno mesto med vladami v izgnanstvu. To jih je delalo resnično neodvisne nasproti velikim zaveznikom.

Že ob begu kralja in vlade je bil sprejet sklep, da se organizira v domovini odpor, katerega bi vodili iz Londona. Skupaj z vrhom norveškega kapitala, predvsem so bili to ladjarji (le-ti so imeli srečo, večino norveškega ladjevja je bilo ob nacističnem napadu zunaj norveških voda), so organizirali, s skupinami v domovini, vodstvo norveškega odpora (Hemmerfronten) in njegove bojne oddelke (Milorg). Poglavitna naloga predvidenega odpora je bilo obveščanje in šele potem so sledile sabotaže. Tako obliko odpora so propagirali vsi ilegalni časopisi. Borbenost so izražala samo glasila komunistov. Njihovi napori, da se začne z resničnim bojem in z oblikovanjem Posveta svobode — nekakšnim izvršilnim organom v domovini, so sprejeli politični nasprotniki z odporom in ju preprečevali.

Predno se lotimo samega orisa norveškega oboroženega odpora, najprej nekaj splošnih ugotovitev, ki pa so bistvene za razumevanje njihovega odpora:

Položaj Norveške se je bistveno razlikoval od položaja drugih okupiranih držav v Evropi. Značilno zanjo je obsežno ozemlje in majhna naseljenost. Obala je razčlenjena s številnimi fjordi, ki se zajedajo globoko v notranjost. To je pokrajina gora, snega, slapov, kotlinastih dolin, kamor si Nemci niso upali in ki so prav

zaradi tega nudili zavetje partizanskim borcev. Za odpor je bila pomembna tudi dolga meja z nevtralno Švedsko, katere prav zaradi razvlečenosti sovražnik ni mogel povsem kontrolirati.

Podrobna primerjava odpora z drugimi srednjeevropskimi narodi pa kaže, da so bili vsestranska bojna aktivnost, pa tudi trpljenje, manj ostri, čim bolj gremo proti severu. Manj kontrastno ni bilo samo sovraštvo med odporniki in sodelavci okupatorja, temveč tudi med samimi odporniki. Pojav odpora je mnogo manj brutalen. Podkrepimo trditve z nekaj dokazi: v Belgiji se je borilo za svobodo več skupin, ki pa so se med seboj razlikovale po svojih političnih ciljih. Takih političnih opozicij v odporiškem gibanju na Danskem in na Norveškem ni bilo. Po sodbi zgodovinarjev so za tako stanje naslednji vzroki: da so severnjaki drugačnega temperamenta kot na primer mediteranci in drugič, da je bila skandinavska zakonodaja vedno pred zakonodajo drugih evropskih držav, manj je bila opazna neenakost med razredi, nasploh je za norveško družbo značilno, da razen nekaj norveških ladjarjev ni bilo pred vojno niti velikega bogastva niti izrazite revščine. Severnjaški karakter manj teži k odcepom kot karakter srednjeevropejca. Če je v Belgiji med vojno petnajst vidnejših gibanj oboroženega odpora, so samo trije na Nizozemskem in le dvoje na Norveškem, še ta dva pa služita istemu osvobodilnemu cilju. Vendar tudi med tema dvema gibanjima ni ideoloških razlik, razhajali sta se predvsem v nekaterih podrobnostih v zvezi z bojevanjem. Prvo skupino med somišljeniki odpora, pobudila jih je SOE, je zahtevala takojšen prehod na sabotažne akcije, zaradi tega so ustanovili v Veliki Britaniji posebno skupino, ki jo je vodil norveški kapitan Martin Linge, drugo taktično inачico pa je predstavljala Vojaška organizacija (Milorg), ki postavlja pred vse organizacijo političnih somišljenikov, vendar takih, ki so bili pristaši preciznega taktičnega postopka v bojevanstvu, šele nato bi sledilo urjenje in oborožitev, da bi lahko začeli z bojno akcijo v pravem trenutku. Slednjo bojovniško skupino je vodil bivši komandant redne vojske Otto Ruge. Gibanje Milorg je razdelilo deželo na pet sektorjev. V svojem sestavu je imelo tudi obveščevalno službo, ki je preko SIS (Special Intelligence Service, Velika Britanija), na Švedskem, posredovala poročila v London.

Prve sabotaže so bile torej delo skupin, ki so bile v sestavu SOE. Vzppostavljena je bila stalna zveza med Shetlandom in norveškimi otoki. Nje so se posluževali agenti in po njej so dovažali material, po isti poti pa so se vračali iz Velike Britanije Norvežani, kjer so služili v norveških oboroženih enotah. Zveza je še danes znana kot »Shetland Bus«. Junija 1940 so poslali dvanajst Norvežanov, da bi razdejali železnico in porušili mostove v pokrajini Bergen. Maja istega leta je mladi oficir, radiotelegrafist v mornarici Odd Starheim sporočil v London pomembno novico, da je nemška križarka »Bismarck« ujeta v fjordu Bergen. Starheimova je tudi zasluga za veliko zračno operacijo. Prvi napad, namenjen Lofotskemu otočju, vodili so ga britanski in norveški komandosi, člani SOE in ga zaključili 3. in 4. marca 1941 z velikim uspehom. Potopili so 19.000 ton nemškega ladjevja, uničili osemnajst tovarn ribjega olja, ujetih pa je bilo 225 Nemcev in kvinslingov. Prav tako uspešno se je zaključil drugi letalski napad pri Vaagsö 26., 27. in 28. decembra istega leta. Med slednjo operacijo je bil ubit vodja prve odporiške skupine Martin Linge. Zaradi napada komandosov na Lofote, so sledile hude nemške represalije. Milorg in kralj Haakon takih sabotažnih akcij nista odobravala, zaradi česar je prišlo do spora med norveško vlado in Britanci. Le z obzirnostjo šefa norveške SOE polkovnika J. S. Wilsona in dobre volje norveških oblasti, so 1943. leta izgladili spor in dosegli spravo. Komite anglo-norveškega sodelovanja (ANCC), katerega prvi predsednik je bil Gubbins, je urejal vse probleme v zvezi z odporom. Poslej se SOE ni lotila nobene akcije, če ni dobila za njo privoljenje Milorga, ki je poslej edini odgovorjal za sabotaže in urjenje ilegalne armade. — Take sabotažne akcije pa so povzročile, da so morali Nemci okrepiti svojo vojaško moč od prvotnih 100.000 mož na 250.000 vojakov. Na vse te akcije pa so odgovorili nemški okupatorji z obsednim stanjem in streljanjem talcev v Trondheimu. Novembra 1942 so začeli zapirati norveške Žide. Kako dosledni so bili nacisti v izvajanju svojih zločinov govori dejstvo, da se je po vojni vrnilo od njih na Norveško iz nemških taborišč smrti — samo še dvaindvajset.

Naslednja večja sabotažna akcija se je začela marca 1942, ko je član norveškega odpora Einer Skinnarland, pripadnik SOE, prišel z obalnim čolnom, odvzetim Nemcem, v Aberdeen ter prinesel dragocene podatke o tovarni težke vode Norsk Hydro v vasi Vemork, oddaljene tri kilometre zahodno od Rjukana, 160 km zahodno od Osla. Delo te tovarne je bilo nujno potrebno za atomske zamisli Hitlerjevega rajha.

(Nemci so imeli težko vodo za edini možni regulator nevtronov v atomskem naboju in so jo zato nameravali izkoristiti pri svojih načrtih o izdelavi atomske bombe. — Mimogrede, Angloameričani so bili v teh raziskavah mnogo pred Nemci.) Skinnarland se je z letalom vrnil na Norveško teden dni po svojem prihodu na Škotsko, z natančnimi navodili, da naj raziše in posreduje Londonu vse podatke v zvezi s tovarno. Oktobra 1942 je po navodilih SOE odskočila s padali na Norveško skupina »Grouse«, ki so jo sestavljali štirje civilisti, izbrani diverzanti, z nalogo, da skupaj s Skinnarlandom pripravijo vse za akcijo, ki naj bi jo pozneje izvedla skupina šestintridesetih oficirjev in vojakov SAS (Special Air Service). Vendar pa se je akcija tragično končala. Letala so bila zrušena, preživeli prostovoljci so bili ranjeni, pozneje pa so jih Nemci ustrelili. SOE je postalo jasno, da bi mogla onemogočiti delo v tovarni le sabotažna skupina. Zato so februarja 1943 poslali Britanci z letalom skupino petih Norvežanov, skupino »Gunnarside« in jo spustili z nalogo, da bi se združila s skupino »Grouse«. Kljub temu, da je tovarna Norsk Hydro v Vemorku na dnu globoke doline, da je obkrožena z gorami, da so njena zelo strma pobočja pokrita z globokimi gozdovi in da so bile napeljave v tovarno vojaško zelo dobro zaštrane, pa je bilo v nemškem obrambnem sistemu le nekaj pomanjkljivosti, ki niso ostale skrite ljudem SOE. Ponoči 28. februarja 1943 je devetim Norvežanom, članom omenjenih skupin, po nečloveškem naporu, drzno in z neverjetno hladnokrvnostjo uspelo uničiti napeljave v Vemorku. Učinek najprepričljiveje ponazori podatek, da so Nemci za odpravo okvar, ki jih je povzročila diverzija, potrebovali polnih pet mesecev. 16. novembra 1943 je za dne napadlo tovarno 158 ameriških bombnikov, vendar učinek ni opravičil pričakovanj. Čeprav je bombni napad zelo hitro razdejal električno centralo, pa niso mogli prizadejati škode procesu izdelovanja strateške težke vode. Dvorana z njo je bila pod sedmimi nadstropji armiranega betona. Vendar se je ponudila še ena možnost za uničenje strateške surovine. Konec januarja 1944 je SOE izvedela, da bodo nacisti težko vodo, pridobljeno v Norsk Hydro, prepeljali v Nemčijo. Ob podpori inženirjev v tovarni, je uspelo sabotažni skupini, ki jo je vodil stotnik Knut Haukelid, eden izmed devetih, ki so sodelovali 28. februarja 1943 v že omenjeni diverzantski akciji na tovarniški naprave, potopiti v jezero Tinnsjoe trajekt s težko vodo, s katero so tedaj Nemci razpolagali. Akcija je bila izvedena 20. II. 1944, s tem je bil zadan končni udarec nemškim atomskim poskusom.

Do poletja 1944 je že omenjeni »Shetland Bus« prepeljal na Norveško 190 diverzantov in 400 ton eksploziva, hkrati pa je tudi britansko letalstvo v 717 uspehlih poletih od 1241 načrtovanih poskusov, prepeljalo 208 diverzantov in 12.000 zabojev orožja. S temi pošiljkami so lahko oborožili 35.000 bojevnikov. Gibanje Milorg ga je dobilo na predvečer zaveznškega izkrcanja v Normandiji.

Od 1944. leta dalje je delovalo na Norveškem 110 radiotelegrafistov, ki so odposlali v London 8720 sporočil, od tam pa dobili prav toliko navodil. Sabotažne skupine so izvajale svoje akcije v tovarnah, rudnikih in pristaniščih. Z rastjo norveškega odpora so se množili tudi trdi povračilni ukrepi nacističnih okupatorjev. Med večje sodijo po kronološkem redu povračilni ukrepi za Lofotske otoke, februarja 1942 so ustrelili 43 Norvežanov, presenetili so jih v trenutku, ko so se vkrcavali na ladjo za odhod v Veliko Britanijo, aprila istega leta so blizu Telavaaga požgali 300 hiš, prebivalce pa izselili zaradi tega, ker se je tam zadrževala skupina anglo-norveških borcev. Decembra je bilo ustreljenih 50 sodelavcev odporniškega gibanja Milorg. Leta 1943 so aretirali 1100 norveških oficirjev, 1200 študentov in trideset univerzitetnih profesorjev, vendar je geografski položaj dežele omogočil, da so se izognili še večjim izgubam. Zaman so bili tudi izvidniški poleti Luftwaffe, da bi odkrili skrivališča norveških rodoljubov.

Že od samega začetka pa so se Nemci zlasti zagrizeno borili z delavskimi organizacijami, saj so poznali moč, ki je izhajala iz njihovega gibanja, zlasti, ker je v začetku pripadalo delavskim organizacijam v odporu posebno mesto. Delavsko gibanje je bilo tesno povezano s svojim članstvom. Prvi so izdajali ilegalne časopise in že jeseni 1940 jim je uspelo zgraditi po vsej deželi delujočo odporniško organizacijo. Žal pa je delala na začetku neodpustljive napake. Ker je gestapo poznal organizacijo in njen način dela — legalno je že delala 125 let, njeni delavski voditelji niso poznali ilegale. Gestapu, ki je vse to preučil, je uspelo zajeti delavske voditelje in jih s silnim mučenjem prisiliti, da so pričeli govoriti in priznavati stvari, ki bi morale ostati, v interesu gibanja, nacistom neznane. Zato niso bili redki med njimi, ki so se sami odločili za samomor in strahu, da jih ne bi nacisti zlomili, prisilili govoriti, s čimer bi škodovali tovarišem.

Od junija 1943 je odpor spremenil cilje svojih bojnih akcij. Da bi paralizirali aktivnost nemških enot, začnejo z intenzivnejšim uničevanjem cest in železnic. Zaradi tega so bile poslone iz Velike Britanije štiri diverzantske skupine, izurjene prav za tako minersko delo, tri druge pa so prišle 1944. leta. Gibanje Milorg je usmerilo, na željo britanske admiralitete, svoje bojne akcije tudi v uničevanje pogojskega goriva. Tako so pozimi 1944/45 zažgali borci odpora 1.250.000 litrov goriva, 5000 ton nafte, osemindeset cistern, v bazi Herten pa so uničili vso nemško zalogo morskih torpedov. Na zahtevo norveškega odpora, je SOE dosegla od bombnega poveljstva RAF pristanek za napad na generalni štab gestapa v Oslu. Napad je prizadejal nacistom in kvistlingom več kot sto mrtvih in je vplival na rast norveške nacionalne zavesti.

Ko je septembra 1944 Finska kapitulirala, se je s premikom čez skrajni sever tistih nemških sil, ki so bile na Finskem, povečalo število na Norveškem stacioniranih okupacijskih čet. Oktobra so prekoračile sovjetske čete na murmanski fronti norveško mejo ter z naglim napredovanjem in z zasedbo Kirkenesa preprečile nemški načrt, da bi tudi Norveško spremenili v požgano in porušeno deželo.

Da bi vezali čim več nemških sil v bojne akcije na Norveškem in s tem preprečili njihovo vključitev v odločilne boje z zavezniki na osrednjih evropskih bojiščih, je Milorg začel z razgibano sabotažno dejavnostjo na komunikacijskih objektih, le-te so se nadaljevale v leto 1945. Višek so dosegle te akcije v noči od 14. na 15. marec, ko so izvedli hkrati kar tisoč železniških sabotaj. Hkrati pa so enote Milorg začele z bojnimi akcijami za zaščito pristaniških naprav in tistih industrijskih objektov, ki so ostali še neporušeni. Prav tako pa so v težko dostopnih krajih Norveške uredili svobodna ozemlja, kamor so se zatekali tisti, ki jih je zasledoval gestapo, služili pa so tudi za vojaške baze domoljubov, kjer so se urili in usposabljali za bodoče zaključne ofenzivne operacije. Aprila 1945 sta dva spretno vodena napada iz teh baz prizadejala sovražniku resne izgube: zavezniškemu poveljstvu je uspelo zavesti sovražnika in ga prepričati o svojem izkrcaju na Norveškem; zaradi tega Nemci niso mogli poslati del svojih sil na druga zavezniška bojišča. Tako je ostalo na Norveškem do konca vojne sedemnajst nemških divizij, brez vsakršnih koristi za nacistično defenzivno bojevanje.

Konec vojne so šteje ilegalne norveške bojne formacije 40.000 mož.

Zaton nacizma sledi sedaj z neverjetno naglico: Churchillov radijski poziv ponoči 6. maja 1945 je vplival na premik čet Milorg, ki so se polastile brez boja vseh strateških položajev, kar je nacistično vojaško poveljstvo presenetilo, saj je verjelo poročilu gestapa, ki je zanikalo obstoj norveške protinacistične gverile. 8. maja so Nemci pristali na brezpogojno predajo. 9. maja so se polastile zavezniške čete letališč v državi. 10. maja je prispela v Oslo prva britanska letalska divizija, z njo pa preživeli z Arenhema, in norveški padalci. Norvežani so zajeli in razorožili 342.000 sovražnikovih vojakov in oficirjev. Zaradi takega razpleta dogodkov kot na Danskem, tudi na Norveškem ni bilo potreba razglašati vseljidske vstaje.

Ker so tudi geografski pogoji nudili odlične možnosti za gverilsko bojevanje, so bile žrtve med bojevniki izredno majhne. Vojna je v vsej dobi svojega trajanja zahtevala življenja 10.262 Norvežanov, od tega je bilo 883 žensk; v odporniškem gibanju je padlo 2091 borcev. Najtežje izgube, skoraj 4000 padlih, pa so imeli norveški mornarji v bojih za prevlado na oceanih in v sodelovanju pri izkrcaju v Normandiji.

Ko ocenjujemo vse te rezultate, moremo trditi, da so, še zlasti, ker so bili doseženi za ceno zmernega števila žrtev, izredni. Še večji pa so, če pomislimo, da zaradi svojega odmaknjenega položaja od evropskih vojnih žarišč Norveška že dvesto let ni poznala vojne. (Prihranjene so ji bile tudi grozote spopada prve svetovne vojne.) Kljub temu je v drugem, mnogo hujšem preskusu človeštva, v katerega ga je pahnil nacizem, dokazala, da so tudi njeni sedanji prebivalci vredni potomci junaških Vikingov.

Ljudstvo ni priznalo oblasti Hitlerjevega namestnika rajhovskega komisarja Terbovena, kateremu je že kmalu odreklo vrhovno sodišče pravico političnega zastopanja Norveške in nastopanja v njenem imenu. Vendar pa, v svesti si svoje moči, Terboven ni miroval niti pozneje. Ko je kralj odklonil, zaradi okupacije, vrnitev na Norveško in se je raje prostovoljno odločil za pregnanstvo, je skušal Terboven legalizirati nemško zasedbo. Sklical je parlament (Storting) ter v svesti si svoje moči postavil na dnevni red kraljevo odstavitev. Kljub temu, da je od stotridesetih poslancev glasovalo za Terbovenov predlog samo petdeset, so nemški in norveški

nacisti trdili, da je Stirling kralja odstavil. To politično vodstvo je bilo povsem odvisno od okupacijske oblasti in je hotelo deželo nacificirati. — Po nacističnem vzoru je bila ustanovljena in uniformirana formacija norveške nacistične stranke »Hird«; odpravljena je bila komunalna samouprava. Za začetek so si nacisti zamislili 300.000 člansko mladinsko športno gibanje pod okriljem Arbeitsdiensta, njihove prireditve pa je ljudstvo bojkotiralo. Ti »športni štrajki« so potem trajali vse do nemške kapitulacije.

Med prve Terbovenove ukrepe sodi uvedba cenzure in prepoved vseh predvojnih političnih strank, izvezeta je bila samo fašistična stranka. Višek pa so dosegli ti ukrepi s Himmlerjevim odlokom o uvedbi smrtne kazni. Nekaj mesecev je zado-stovalo, da je norveška inteligenca korenito spoznala lastnosti »novega reda« v praksi: predstavile so ga zaplembe knjig, predstavili zaprti književniki, učitelji in duhovniki. Samo dan po nemškem prihodu na Norveško so Nemci zaplenili prvo umsko delo, Rauschningovo knjigo »Tako je govoril Hitler«, 25. aprila pa še 500.000 primerkov knjig različne vsebine v skladišču socialdemokratske založbe Tiden, malo za tem pa še preostalih 15.000 knjig iz iste zaloge. Vse to je zahtevalo neodložljivo opredelitev. Od približno dvesto književnikov, kolikor jih je bilo na Norveškem pred vojno, je le majhen del sodeloval z okupatorji in domačimi nacisti. Najvidnejši med njimi je bil nobelovec Knut Hamsun (1859—1952). V desetletju pred vojno smo se prek Nemcev z njegovim delom seznanili tudi Slovenci. Čeprav so bile njegove simpatije do fašizma za mnoge osupljuječe, je bila taka njegova odločitev povsem logična. Že na začetku svojega literarnega delovanja, v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, je pokazal svoj prezir do vsega, kar je bilo v zvezi z »malim človekom« in demokracijo, zlasti očitno je bilo to v njegovih člankih. Maja 1940, ko se je norveška vojska umikala proti severu, je Hamsun naslovil na Norvežane naslednji poziv:

»Norvežani!

Ko so Angleži s svojim nezaslišanim divjaštvom prodrli v fjord Jässing,¹ in kršili našo nevtralnost, niste ničesar storili. Prav tako niste ničesar storili, ko so Angleži pozneje položili mine vzdolž naše obale, da bi prenesli vojno tudi na norveška tla.

Toda ko so Nemci zasedli Norveško in preprečili, da bi vojna zajela tudi našo deželo, tedaj ste nekaj storili: združili ste se z našim pobeglim kraljem in vlado ter izvedli mobilizacijo.

Brez haska ste zgrabili za puške in stojite proti Nemcem; jutri ali kdaj drugič boste zasuti z bombami.

Anglija vam ne more pomagati, razen z nekoliko majhnih skupinic, ki se oborožene potikajo po dolinah in prosijo hrane.

Norvežani! Odvrzite puške in se vrnite domov. Nemci se borijo za nas vse in v tem trenutku rušijo angleško tiranijo nad nami in nad vsemi, ki so nevtralni.«²

Tak Hamsunov poziv v času, ko so boji norveških čet z roparskim napadom nemških nacistov še trajali, je ogorčil celo najbolj konservativne časopise. Zato je večina odklonila objavo poziva, z veseljem ga je objavilo le Quislingovo nacistično glasilo »Fritt folk«. Še bolj pa je ogorčilo in razsrdilo ljudstvo, ki je bilo prej ponosno na Hamsuna in njegovo pisateljsko delo. Šele konec vojne je Hamsun ugotovil, da so dali Nemci manj, kot so obetali. Takrat se je tudi skliceval na zasluge, ki jih je imel pri ravnanju z Norvežani. Pred obsodbo ljudstva se je skliceval, da je pošiljal rajhovskemu komisarju na Norveškem Terbovenu prošnje za osvoboditev zaprtih rojakov, preprečeval izvršitev smrtnih obsodb, lastil pa si je tudi zasluge za Terbovenov odpoklic. Vsa leta okupacije je Hamsun preživel v skoraj popolni izolaciji na svojem posestvu. Po vojni so ga Norvežani predali sodišču, kjer je celo na zaslišanjih izjavil, da se ne čuti krivega, čeprav je bil vdan nacizmu do njegovega klavnega konca, in še 7. maja 1945 objavil v časopisu »Aften posten« nekrolog ob Hitlerjevi smrti. »Za mojega očeta je bil ritem življenja lastnega ljudstva tuj in zato ga je kolesje pregazilo.« S temi besedami je ocenil politično delovanje svojega očeta njegov sin Ture Hamsun. V njih je nemalo resnice. Tragedija

¹ Še v obdobju norveške nevtralnosti so Angleži napadli v fjordu Jässing nemško ladjo »Altmark« in rešili tristo angleških ujetnikov.

² Sigurd Hoel, Tanker om norsk diktining, Oslo, 1955. str. 85.

Stig Höök: Hans Blix. Karikatura, ki ponazarja Knuta Hamsuna v svoji osamljenosti, ker ga je ljudstvo zapustilo zaradi njegovega nacističnega prepričanja

Knuta Hamsuna se je začela s tem, da je stopil na pot nacionalsocializma, s čimer se je odločil za pot proti svojemu ljudstvu.

Prvi meseci življenja pod okupacijo večini norveških književnikov življenja niso bistveno spremenili, ako izvzamemo take, kot je bil Nordahl Grieg, za katerega se je začel boj z okupatorjem že prvi dan po njegovem prihodu na norveška tla.

Do jeseni 1941 so mnogi listi, v skladu s predvojno politiko, hvalili nemške uspehe v »boju proti boljševizmu«, šele pozneje, ko so s cenzuro močno poostrili pogoje za objavlanje in je bila možnost objavljanja skoraj povsem onemogočena, se je začel krepiti ilegalni tisk. S tem so odpadle prisiljene pohvale namišljenim nemškim uspehom, konec pa je bilo tudi zavitega pisanja, ki je nastajalo v želji po objektivnem obveščanju — katerega alegoričnost je ostala večini bralcev nerazumljiva. Manj oster je bil cenzurni režim po ilustriranih listih, vendar so tak tisk postopoma zatrli. Posebne težave je imel ilustrirani »Magasinet«, katerega so okupacijske oblasti prepovedale 1942. leta zaradi naslovne strani, književnici Ingeborg Refling Hagen pa so prepovedali pri njem sodelovati. Seveda je z okupacijo začela izhajati vrsta nacističnih časopisov, pri katerih pa norveški književniki niso sodelovali. Hkrati so kot protitež Združenja norveških pisateljev ustanovili nacisti svoj književni klub Skalden (staronordijski izraz za pesnika), kateri pa je že po kratkem času obstoja propadel. Nekoliko daljše življenje so imeli nacistični založniki. Kakšen pa je bil pomen njihovega dela za norveško književnost najzgovorneje izpričuje dejstvo, da so se nad kvaliteto natisnjenih del pritoževali celo sami nacisti. Avtorji teh del so bili: Kristen Gundelach, Finn Halvorsen, Aasmund Sveen, Lars Hansen, Eivind Mehle, Hallvard Tveiten, Ewald Sundberg, Karl Holter in drugi. Vendar je bilo število teh zelo majhno in ko je norveška literarna zgodovina oce-

njevala njihovo delo, je o njih sodila: »Razen Hamsuna so bili to taki pisatelji, da smo jim od vsega srca zaželeli srečno pot.«¹

Pisatelji in prevajalci so postopoma začeli bojkotirati založniška podjetja, zlasti potem, ko so vanje prišli nacistični »svetovalci«. Število izdanih knjig se je z vsakim letom manjšalo, tako da so konec vojne tiskali na Norveškem le še nacistično propagandno literaturo. Na upad prodaje del norveških književnikov je močno vplivala prepoved prodaje posameznih del norveških in drugih avtorjev. Februarja 1941 so predložili nacisti založnikom, knjigarjem in bibliotekarjem prvi spisek prepovedanih del, znano »Odredbo o zaščiti norveške književnosti«, podpisal jo je norveški nacistični minister za kulturo Gulbrand Lunde, nastala pa je z vednostjo nemškega gauleiterja in v dogovoru s policijskim ministrom. Ta odredba je prepovedovala prodajo in izposojanje del Heinricha Heineja, vrste pisateljev židovskega rodu kot so Stefan Zweig, Erich Kästner in drugih. V sredini istega leta je sledil drugi seznam, ki je vseboval že tudi dela norveških pisateljev. Prepovedana je bila predvsem politična literatura pisateljev komunistov. Nekaj mesecev pozneje je sledil tretji spisek. Tokrat so bila prepovedana vsa dela pisateljev, katerim so prej prepovedali razširjanje posameznih del. Na tem seznamu so bila tudi dela ameriške in seveda sovjetske književnosti. Sezname s prepovedanimi knjigami so se vrstili do avgusta 1944. V celoti je bilo v letih okupacije prepovedanih približno petsto knjig, od tega kar sto norveških. S tem so nacisti sicer preprečili njihovo prodajo, niso pa mogli preprečiti branja teh del, čeprav so s prepovedjo njihovo nabavo otežkočili. Tako teptanje nacionalnih svetinj v tako delikatnem času, je dobivalo pri ljudstvu poseben pomen ter nujno terjalo odpor.

Pomembno vlogo na »notranji fronti« predstavljajo književniki, ki so ostali v domovini, združeni v Zvezi norveških pisateljev. Njen predsednik je v tem obdobju postal Alex Brinchman, ki je prevzel to odgovornost po emigraciji Sigrid Undset v Združene države Amerike, kjer je vodila pomembno akcijo »Za Norveško«. Mimo Brinchmana so bili člani novega odbora še Nils Johan Rud, J. Borgen, B. Rongen, S. Kristiansen, E. Hellan, I. Krokann, P. Egge in A. Everlann. Novi odbor si je zastavil nekaj aktualnih nalog. Med drugim so želeli materialno pomagati tistim književnikom, ki že nekaj let niso natisnili nobenega svojega dela in katerih položaj je bil skrajno kritičen. Poglavitna naloga pa je bilo idejno zblížanje, kar so tudi sprejeli v svoj delovni program, po katerem »nihče ne more ostati tak, kot je bil nekoč.«² Uradno se je Zveza ukvarjala s splošnimi vprašanji kulture, o odnosu založnik—pisatelj itd., torej z dejavnostjo, ki ni imela ničesar skupnega s politiko. Poznali pa so tudi drugačno, ilegalno delo, katerega so opravljali vsak dan, do osvoboditve. Alex Brinchman (1888) se je v povojnem času spominjal teh dni: »...sredi dokumentov in spisov, ki smo jih imeli na naših pisalnih mizah, se nismo plašili kupov letakov, rokopisnih ali s strojem pisanih prispevkov »Glasu Londona«, katere smo razširjali med člani Zveze. Bili smo neprestano izpostavljeni tveganju.«³ Tudi Brinchman je sodeloval v razširjanju ilegalnega tiska, malo pred koncem vojne je bil celo aretiran in odgnan v koncentracijsko taborišče. Zveza norveških pisateljev pa se je tudi na druge načine protivila nemški kulturni hegemoniji. Na primer s tem, da je podpirala stavko gledališčnikov, pomagala ustvarjalni inteligenci pred njihovo aretacijo in končno, odkrito nastopila zoper sklep, da odstranijo iz šolskih knjig odlomke iz del, ki jih je prepovedala cenzura. Aktivni pripadniki odpora med književniki, so bili tudi pobudniki »stavke pisateljev«. Sklep o bojkotu založb so sprejeli 14. aprila 1943 in že 1944 je bil sklep v praksi uresničen. Kakor pripovedujeta Brinchman in Evensmo, je izdala založba Guldendal samo pet knjig in še avtorji teh so bili naklonjeni nacionalsocializmu. Založbi Askehong in Kapellen pa nista založili v istem času nobene knjige.⁴

Vse to trpljenje in preganjanje je nujno vodilo v odpor. Veliko norveških književnikov je umolknilo in tako z molkom dokazalo, da branijo nacionalne svetinje, ter svoja, med vojno nastala dela, objavljalo šele v povojnem obdobju. Nekateri od njih so objavljali svoja dela anonimno v tujini ali v ilegalnem tisku doma. Mnogi norveški književniki so se umaknili v tujino. Bili so na Švedskem, v Angliji in v Ameriki ter tam pisali o Norveški, seznanjali posamezne narode z bojem norveškega ljudstva in z njegovim trpljenjem in tako tudi širše in načelneje prispevali

¹ Sigurd Hoel, Norsk Litteratur under okkupasjonen, Boruriers litterara magasin 1945, str. 480.

² Alex Brinchman, Sigund Evensmo, Norske Forfattere i krigof fred, Oslo, 1948.

³ Isti vir.

⁴ Isti vir, str. 105.

k mobilizaciji javnega mnenja za boj z nemškim nacizmom in italijanskim fašizmom. Hkrati so pomagali beguncem. Tako si je pridobila veliko popularnost knjiga K. Hegela, A. Skouvena in P. Vollebeka »Za mejami Norveške«, ki je izšla na Švedskem. A. Skouven je pod psevdonimom Bern Stallare pošiljal tedensko svoje prispevke v Veliko Britanijo, od koder so jih po radiu posredovali Norvežanom. T. Elster je s švedskim pesnikom E. Junsonom izdal listič »Stisk roke«. S propagandnim pisanjem so se ukvarjali še pisatelji P. Brekke, S. Kristensen, K. Kristiansen, A. Hellan, A. Sandemuse, P. Vollebek; H. Krog je tiskal svoje pesniške zbirke na Švedskem in jih potem pošiljal čez mejo, kjer so bile močno ideološko orožje v rokah domoljubov.

Že ob samem porazu Norveške, so se mnogi norveški književniki odločili za boj. Politično aktivnost očitujemo celo pri takih, ki so pred vojno zavračali vsakršno obliko nasilja. Ronald Fangen, pesnik mistik, je začel takoj sodelovati z Nordahlom Griegom pri radijskih oddajah, s pozivi ljudstvu na odpor. Prav simbolično predstavljata v književnosti to vseljusko koalicijo pisatelja Nordahl Grieg, po prepričanju komunist, in katolik Ronald Fangen, združil ju je isti cilj — boj proti okupatorju. Oktobra 1940 je Fangen (1895—1946) objavil v reviji »Cerkev in kultura« razpravo »O veri«. V razpravi, ki je vzbudila veliko pozornost z zahtevo, naj se zaščitijo duhovne vrednote evropske kulture pred fašizmom, hkrati je zagovarjal vero v pravico in zaupanje v človeka. Ne oziraje se na humanistično-abstrakten karakter razprave, so nacisti imeli z njo v rokah zgovorne dokaze za Fangenovo preganjanje. Zaradi tega so pisatelja zaprli, iz ječe pa se je vrnil hudo bolan. Pomembni norveški pisatelj J. Borgen (1902) je bil 1941. leta aretiran in poslan v taborišče Grini (o trpljenju v njem je 1945 pripravil knjigo »Dager på Grini« — Oslo, 1945) zaradi feljtonov in črtic z namigi proti fašizmu. Borgenu se je posrečilo zbežati na Švedsko, kjer je napisal in potem izdal roman o okupirani domovini »Ni let« (1944). — Boj, ujetništvo in emigracija so bili trije poglobitni motivi in vzgib za pisanje v medvojni norveški književnosti.

Boj, v katerega sodi tudi ilegalni tisk, je nudil izjemne pogoje norveški poeziji, ki je postala svojski izraz odporništva. Pesnjenje ni bila naloga in dolžnost samo pesnikov, temveč tudi ljudi, ki so čutili potrebo, da v pesniški obliki izpovedo kaj takega, kar je bilo, po njihovem, pomembno za vse ljudstvo, ali kar jih je težilo, ljudi, ki so morda v vsem svojem življenju napisali eno samo pesem in še to v obdobju vojne. Jedratost in neposrednost v pesmi sta bolj ustrezala pogojem ilegalnega tiska kot analitično širše zastavljeni romani. Ta književnost je bila navadno usmerjena na potrebnost in je bila najpogostejše vezana na pomembne dogodke. Ilegalni tisk je nastal že v prvih mesecih okupacije kot protiutež fašistični propagandi. Skraja je prihajal ta tisk med ljudi kaj neredno. Njegov glavni namen je bila skrb za širjenje resničnih informacij o položaju na bojiščih. S svojimi pravimi imeni so začeli v teh časopisih tiskati pesmi Everlanna, Nordahla Griega in G. Rejsssa-Andersona. Ilegalna periodika se je močno povečala po odvzemu radijskih sprejemnikov. Za razmnoževanje so se posluževali vseh mogočih oblik, od rotoprinta do pisalnega stroja. Naklada je bila sicer majhna, kljub temu pa je predstavljal tak tisk izredno močno in udarno silo odpora. Tako so po današnjih presojah v Oslo razmnožili do 40.000 izvodov različne ilegalne periodike, vsak izvod pa je prebralo najmanj pet ljudi. In na koncu vsake številke pristavljena opomba, značilna za ilegalni tisk: »Daj drugemu! Naklada je majhna!«, ali »Če imaš pisalni stroj, napiši kopijo in jo odpošlji iz Oslo...«, je bila praktično odveč. V želji po odporu, po resničnih novicah in navodilih za odpor, so ljudje sami dajali ilegalno periodiko v branje svojim prijateljem, delovnim tovarišem in političnim somišljenikom.

Posebnost ilegalnega tiska, ki je enakovredno nadomeščal literarne sestavke z vojno tematiko in aktualno-politične vesti, so bili priljubljeni satirični »besednjaki«, anekdote in smešnice na račun nacizma. Njihova poglobitna naloga je boj proti lažni propagandi, proti obdelavi naroda po goebbelsovskih metodah; bile so dobro preračunane na to, da zbijejo njihov politični in vojaški ugled, s tem posredno pa podpirajo odpor. Anekdote so bile največkrat izmišljene, nekatere pa so bile zajete iz resničnega življenja. Mnoge med njimi so se selile iz okupirane države v okupirano državo in so pripadale ilegalni književnosti vse Evrope. Nič manj pomembne niso bile šale na račun »novega reda«. V prvi številki ilegalnega »Friheten« (Oslo, oktober 1940), sta bili objavljeni tudi tidve: »Razred v neki nemški šoli. Pisati morajo nalogo o Židih. Nek deček je začel pisati takole: „Židje so hoteli okrasti nemški narod, vendar jih je Hitler prehitel.“ — »Trije Nemci sedijo v gostilni. Nekdo izmed njih

vzdihne. Nato drugi. Nato se vmeša tretji: „Gospoda moja, ne govorimo več o zmagah.“ Na Terbovenov govor o »novem redu« je v ilegalnem tisku sledil »nacionalni slovar«. Za primer navedimo nekatera pojasnila pojmov iz aktualnega vojnega življenja: *Nacionalno združenje* (Quislingova stranka): je sestavljena iz združenja najboljših norveških ljudi v ječah in koncentracijskih taboriščih. *Strokovna uprava* (so ministri in drugi vodilni uslužbenci, ki jih je imenovala norveška nacistična vlada ali nemška uprava): je eden izmed nejasnih pojmov nacistične terminologije. *Strokovna uprava* nastane, kadar autsiderji, ki nimajo sicer nobenih pogojev v normalnem življenju, dobijo oblast.

Med satirami je doživela poseben uspeh knjiga »Foka Snorre«, katere avtor je bil Fritjof Saelen, s podnaslovom »Bajka za otroke in odrasle«. Nacistični cenzuri dolgo ni bilo razumljivo, kaj je vzrok za njeno toliko popularnost. Zelo ugodno je bila ocenjena tudi v nemškem časopisu »Deutsche Zeitung in Norwegen«. Ko pa jim je postal vzrok njene popularnosti znan, je bilo prepozno. V to literarno zvrst sodi tudi knjiga »Tudi živali razmišljajo« Ingeborg Gude. Delo je bilo sicer napisano za otroke, vendar je bilo namenjeno odraslim. Nemci je niso prepovedali, niso pa je tudi pustili prevesti v druge jezike.

Tako so rastle norveška odporniška poezija, proza, satira in humor. Ker so fašisti ocenili njen veliki pomen, so 12. oktobra 1942 izdali odlok, da se pisanje, razširjanje tiska ali poslušanje sovražnih radijskih postaj kaznuje s smrtno kaznijo.

Tako je počasi nastajala že omenjena »knjižna fronta«. Zunaj nje so ostali mimo književnikov, privrženecv fašizma, še nekateri književniki s podeželja, nekateri, ki so umolknili, ter nekateri omahljivci Bojerjevega kova. Johan Bojer, poznamo ga tudi Slovenci po romanu »Izseljenci«, je prodal neko dramsko delo Nacionalnemu gledališču, le-tega pa so med okupacijo Norvežani bojkotirali. Bojer je bil med tistimi književniki, ki 1935. leta niso podpisali protestnega odgovora na Hamsunov napad na nemškega publicista Karla von Ossietzkega. — Ta fronta je združevala ljudi najrazličnejših političnih in ideoloških prepričanj, od komunista Nordahla Griega do konservativnega profesorja književnosti Francisa Bulla, a pota, ki so vse te ljudi vodila v to enotno fronto, so bila zelo različna. Za Nordahla Griega je znano — in to smo že omenili, da se je boju priključil ob samem začetku in je bil vse do svoje smrti aktiven protinacistični borec. Francisa Bulla je v te vrste privedlo prepričanje, da so pridobitve meščanske demokracije nedotakljive. Za Tarjei Vesaasa je značilno, da je potreboval za vključitev v odpor daljši čas. Vanj so ga privedle številne krivice in zločini nad poštenimi Norvežani. Zanimivo je pismo, katerega je naslovil društvu književnikov zaradi aretacije katoliškega pisatelja R. Fangena:

Združenju književnikov Norveške, *Oslo*

»Y. Vinje, 4. januarja 1941.

Človek je tako ogorčen zaradi tega, kar se je pripetilo Ronaldu Fangenu, da preprosto ne ve, kaj naj naredi! Tako je z menoj, vendar sem prepričan, da je tako z vsemi. Ves tisk pa je zaprt za proteste. — Ali ne bi mogla uprava Združenja književnikov poslati ministrstvu ali policiji oster protest zaradi tega, kar je bilo storjenega? Če je za to potreben spisek z mnogimi podpisi, morete vanj vključiti tudi *moje* ime.

S spoštovanjem
Tarjei Vesaas¹

Knjižni odpor proti nacizmu je bil od vsega začetka zelo raznolik in dela, ustvarjena v tem času, so bila različne kvalitete. Med prvimi, ki so na začetku vplivali na nacionalno zavest in pozivali na boj, so bila tista dela, ki so bila objavljena iz različnih nacionalnih pobud pred vojno. Karakterističen je primer Pera Silveja, ki je že na začetku stoletja pisal pesmi s tako vojno stvarnostjo, kakršna je zajela Norveško v obdobju druge svetovne vojne in dobila novo ceno. Navedimo primer:

Ne bomo
prodali naše države
— in niso nam potrebne tvoje ponudbe!
Naša dežela — to smo mi sami.
In naj bo revež vsak tisti,
ki prodaja sam sebe.

¹ Citirano po: Alex Brinchmanu, Sigund Evensmo: *Norske forfattere i krigof fred. Den Forfatterforeningen 1940—1968*, Gyldendal, Oslo, 1968, str. 19.

Močno je razgibala ljudi novica in je seveda izzvala mnogo smeha na račun Nemcev, ki so skušali poleti 1940 odkriti njihovega avtorja Pera Silveja, saj je umrl že 1905. leta. — Mimo njegovih pesmi so začele po deželi kmalu krožiti šapirografirane, pisane s pisalnim strojem, rokopisno ali pa so se samo širile od ust do ust pesmi, nastale že iz konkretnih pobud proti nacizmu in okupatorju. Na svoji poti po državi so zašle celo na Švedsko, od koder so se potem vračale urejene in natisnjene v majhnih zbirkah.

Ni potreba posebej poudariti, da je prav neposredno bojevanje dajalo najboljša dela norveške vojne književnosti. Zlasti izstopa poezija, ki je obogatila norveško književnost dvajsetega stoletja. Vanjo so vnesli aktualnost in strastnost, kar vse je manjkalo nekaterim velikim pesnikom devetnajstega stoletja. Obrnjena je bila k domovini in narodovi usodi. Poezija je bila orožje v boju močnih in v pomoč slabotnim. Zaradi vsega tega se spremeni tudi lik liričnega junaka; namesto abstraktno trpeče osebnosti, kakršno so poznali dotlej, nastopi človek, ki je narodu v ponos. Najpomembnejši v njej je bil Nordahl Grieg, rojen 3. novembra 1902 v Bergenu kot sin učitelja. Studiral je v Oxfordu in v Oslu. Njegova vseskozi ravna življenjska pot nam odkriva njegov nemirni duh. Potoval je kot mornar in napisal vrsto reportaž o Kitajski in o Sovjetski zvezi. 1935 je napisal eno izmed dram »Naša čast in naša moč« (Var oere og var makt), s katero je med drugim oznanjal zmago ljudstva. 1937 je odšel v Spanijo z namenom, da bi se bojeval na strani republikanskih sil. V istem letu je izšla njegova drama »Vstaja« (Nederlaget) o pariški komuni. Grieg, ki je že pred vojno veljal za naprednega pisatelja in je torej med okupacijo ta svoj sloves le še potrdil, je s takim delom torej samo nadaljeval tam, kjer ga je vojna prekinila. Grieg je bil najmočnejša pisateljska osebnost med Norvežani, ki so pisali v obdobju vojne. Nemški nacisti so že zasedli Oslo in jug, ko je na norveškem severu, kjer so se še nadaljevali boji z Nemci, po radiu prebiral svoje bojne pesmi, med njimi tudi pesem »17. maj 1940«, katero so pozneje, ob obletnicah nacionalnega praznika, pogosto tiskali v ilegalnih časopisih. Po zaključku regularnih bojov na Norveškem, je odšel z umikajočimi se norveškimi enotami v Veliko Britanijo, od koder je nadaljeval boj kot pesnik in kot vojak. S svojimi pesmimi je sodeloval v programu BBC, obiskoval je norveške pilote in mornarje v tujini in jim posredoval svoje pesmi, pisal je reportaže ter se kot letalski častnik udeleževal bombnih napadov na Nemčijo. V noči od 2. na 3. november 1943 je bilo letalo z vojnim dopisnikom Nordahlom Griegom nad Berlinom sestreljeno. Njegove pesmi so poslušali po radiu, natisnjene so metali z letali nad Norveško, prinašali so jih posamezno ali v zbirkah iz Švedske. Kot domoljub in borec je bolj kot katerikoli drug književnik emigrant spoznal, kaj pomeni izguba svobode in domovine in kaj pomeni boriti se zanjo. To svoje globoko doživeto spoznanje je znal izraziti le z nekaj besedami:

Nihče, ki ni trpel,
ne ve, kaj je Norveška!

V razliko od drugih je razumel, da si morejo samo z bojem ponovno pridobiti svobodno domovino (»Otok v ledenem oceanu«). Značilno za Griega je tudi to, da je med redkimi, ki mu je uspelo dvigniti se v glasnika svojega ljudstva. Zato pogosteje uporablja zaimek »mi« kot »jaz«. Že v omenjeni pesmi »17. maj 1940«, posvečeni norveškemu nacionalnemu prazniku, trdno veruje v zmago in vzpodbuja k procesu za njen doseg tudi druge:

Vemo, da bo planil dan,
ko se bodo Norvežani združili v istem
dihu svobode.

Še določnejše in nedvoumnejše pa je tako razmišljanje:

Življenje in svoboda sta nerazdružljiva

— — — — —
Svoboda je potrebna kot zrak.

Njegova misel je vedno bojno vzravnana in aktualna. Svojemu življenjskemu cilju je bil povsem in zavestno predan, zaradi česar postaja misel prav klasično aforistična. Da pa doseže svoj namen, se obrača do posameznih rodov v bojni sredini (»Pesem norveških vojakov na Škotskem«, »Pesem vojakov-pilotov«), včasih pa poseže z istim ciljem po avtentičnem prikazu karakternih bojnih lastnosti posameznikov. (»Igralec kapitan Martin Linge«.) Med njimi je najpomembnejša pesem

»Viggo Hansten« (1943), posvečena je prijatelju, ustreljenem septembra 1941, kjer se najbolj kaže njegova zrelost, svobodno obvladanje misli in ritmično bogastvo. Pesnika občutimo v kratkih, osebno obarvanih spominih, kratkih liričnih izlivih ter pronicljivih podobah, vzetih iz ljudskih pesmi. Tudi tu postane simbol trpljenja pod okupacijo staro ljudsko izročilo o pogumnih pticah, katerih gnezda je uničeval močni tujec. Ne ostaja pa samo nacionalno budniški, s tem bi ostal na pol poti. Z bojem je bil storjen korak, do katerega ima človek, ki se bori za osvoboditev domovine popolno pravico: mislil je tudi na življenje v bodočnosti. Da se je s problemom veliko ukvarjal, dokazuje tudi v skepsu odeta pesem »Mornar«, napisana med vojno, našli pa so jo v pesnikovi zapuščini: nad vsemi verbalnimi borci, nad vsemi, skritimi v ozadju, ki bodrijo le z besedami, se vzdiguje podoba mornarja, ki kljub vsem nevarnostim nadaljuje plovbo, prihaja pa zaradi tega do spoznanja o življenju v pridobljeni svobodi:

Nihče ne bo živel na račun drugega.

V mnogočem ji je podobna pesem »Ljudska narava« in je obračun s tistimi, ki vidijo vzroke za vojno v sami človeški naravi, »Nemškim vojakom« pa sodi med najboljše poskuse razločevati vzroke vojne. Pisal je tudi reportaže, med njimi zasluži posebno mesto »Z Norvežani nad Norveško«, ki je postala zaradi svoje aktualnosti ena najbolj branih reportaž v letih vojne. — Pri nikomer drugem kot pri Griegu med norveškimi pesniki ne moremo govoriti o tako izredni skladnosti med življenjem in delom. Ko se je razvedelo, da je Grieg padel, so stanovski prijatelji posvetili njegovemu spominu mnogo pesmi, med najboljše sodi pesem »Nordahl Grieg«, pesnice Inger Hagerup.

Ze jeseni 1940, pa tudi pozimi in spomladi naslednjega leta so ilegalno krožile pesmi z odporniško tematiko, v katerih so poznavalci norveške literature kaj kmalu odkrili njihovega avtorja Arnulfa Overlanda (1889—1968). Ko so to končno spoznali tudi Nemci, so ga zaradi tega junija 1941 zaprli. Najprej je bil zaprt v zloglasni ulici Möllergaten 19, potem v taborišču Grini v okolici Osla, poleti 1942 pa so ga odpeljali v nemško taborišče Sachsenhausen, kjer je ostal do konca vojne. Overland je bil že pred vojno, sredi tridesetih let, kot radikalni pisatelj, zaradi blasfemije, sodno preganjan. Bil je avtor zbirke »Temno mesto«, kjer s suvereno izpovedno močjo in verodostojnostjo upodablja ulice in mračni kolorit premaganega Osla. Zbirka izzveneva v tragedijo prvih dni okupacije, vendar je prav s tem kot nekaj nevzdržnega, silno tragičnega, pomenila, grajena na kontrastih, poziv k vstaji. Značilne so tudi »Tedenske kronike«, v katerih je v suhoparnem časopisnem stilu govoril o tragičnem vsakdanu, o kaznovanju mirnega prebivalstva. Svojo predanost prebujajočemu se bojnemu ritmu je, razen z obdelavo aktualnih motivov, izpovedovanjem lastnih političnih zaključkov in spoznanj, izrazil tudi v posebnih niansah svojih izraznih zmožnosti. Interesom dneva je stavil na razpolago tudi ironijo. V želji, da pomaga pri razbijanju mita o »veliki osvobodilni misiji Nemcev na Severu«, kar je bilo geslo nacionalistične politične propagande, ki jo je razširjal tudi Terboven: »Prišli smo kot prijatelji,« je pesnik razložil junija 1940 to njihovo »poslanstvo« z vso nedvoumnostjo: »Smrtno nevarno je, kadar nas želijo osvoboditi taki prijatelji.« (»Prišli so prijatelji.«) Tudi v »Odgovoru Terbovenu« vidi samo eno pot k svobodi, pot, »ki vodi čez trupla izdajalcev«. Gonilna sila v njegovi poeziji pa so bile ožje domovinske teme, — pesmi o padlih borcih, o tistih, ki niso klonili v gestapovskih ječah: »Naši ljudje«, »17. maj 1941«, »Pesem o zastavi«; zelo popularna je bila pesem »Preživeli bomo vse« iz aprila 1940 in sodi med pesmi, ki so prodrele v zavest slehernega Norvežana. Z njo se začenjajo razmišljanja o svobodi. Vera v dobro in razum, biti v oporo in pomoč, ne gledati na težave, postanejo pglavne literarne vrednote norveškega odpora. Overlandova poezija prvih dveh let okupacije je mrka, s prevladovanjem črno-belih kontrastov, ki simbolizirajo smrt in razdejanje (»Mesto v Evropi«, »Naša domovina«), vendar trdno veruje, o tem želi uveriti tudi druge, v ponovno svobodo. Njegova pesem je odkrito pozivala k odporu, zaradi česar je postalo zanj življenje v Oslu zelo nevarno. Overland pa ni prenehal pisati niti v taborišču Grini niti v Sachsenhausnu. Vse te pesmi je objavil kot dokument o trpljenju 1945. leta v samostojni knjigi »Pesmi iz vojnih let«. Vendar je tudi njegova zaporniška pesem, če že ne vsa pa vsaj del, prišla v stik z norveškim ljudstvom še v letih okupacije. Njeni posredniki so bili tisti, ki jim je uspelo priti iz taborišča, in sicer tako, da so se jih naučili pred odhodom na pamet, jih potem ustno posredovali, nakar so jih prepisovali in tiskali v ilegalnem tisku.

Överland je zagovornik etičnega realizma, vendar nikoli ne izgublja vere v to, da bi dočakal dan zmage, zato njim, ki se boriijo proti naravnemu zakonu življenja sporoča le eno:

Ti, ki si izdal deželo,
ne veruj nikoli, da bo tvoja!
Samo tisti, ki so žrtvovali svojo svobodo,
morejo osvoboditi Norveško!

»Naši ljudje«

Ceprav pesnik niha med borbenostjo zavestnega borca in prepričanjem v odločno vlogo duha, ostaja njegovo stališče do nacizma neizpremenjeno. Ena izmed zadnjih pesmi pred odgonom v zapor je pesem »Vodji«. — S prihodom v zapor in pozneje z odgonom v taborišče, se je menjala tudi vsebina in težko življenje najde v pesmi večji razmah. Izoliranost in hrepenenje se srečujeta s podobo sveta, ki ga opazuje izza jetniških rešetak, na primer z življenjem lastovk, ki delajo svoja gnezda pod zaporniško streho:

Tukaj je bilo polno lastovk,
cvrkutajočega življenja in glasov.
Nenadoma je postalo tu tako tiho,
da te v grlu stiska od joka.

»Na zaporniškem dvorišču«

V taborišču Sachsenhausen se to razpoloženje še stopnjuje:

In majhna je razlika
med teboj in mrtvim človekom.

Kljub temu, da so te pesmi prežete z občutjem breznačaja pa to ne pomeni popolno predajo. Kot smo že navedli, jih je izdal 1945. leta v Stockholmu. Plemenit namen, ki ga je vodil pri izdaji, je utemeljil v uvodu: »Želel sem biti sluga in tolmač tistih, ki morda sami niso našli besede, sluga — skoraj si tega ne upam izreči — Norveške.«

Za jetniškimi zidovi in za žičnimi ograjami koncentracijskih taborišč ni nastalo veliko pesmi, ne moremo pa s tem že tudi trditi, da ta poezija ni bila pomembna. To je za nas Slovence nekoliko presenečujoče, ker so raziskave slovenske književnosti o tem obdobju pokazale prav nasprotno, presenetljive rezultate. Norveška književnost te vrste je nihala med brezupom in bojem. V poeziji, ki je nastala v zaporih in taboriščih, prevladujejo mrko občutje, brezup, religioznost in ne redko kes. Neznatno je število tistih književnikov, ki so bili politično osveščeni, ki so mogli izhajati v svoji izpovedi iz širših političnih aspektov in ne samo iz ozkega osebnega občutja, tudi izpovedno omejenega na mrke stene jetniških celic. Vdaja v usodo je prevladovala nad borbenostjo, seveda pa moremo tudi v pesmi take vrste najti primere čiste borbenosti, najlepši primer za to je pesnik Olav Dalgard. Vendar pa niso vsi, ki so bili tedaj v zaporu ali v taborišču, pisali pesmi. Kljub temu pa je bilo taborišče Grini prava šola književnosti. Profesor Francis Bull je imel tam približno 1300 predavanj, predvsem iz književnosti. Večino njih so pripravili v največji tajnosti. Publicist Olav Dalgard je v zbirki »Pesmi iz Sachsenhausena« zbral del pesmi, ki so nastale v tem taborišču. Od znanih književnikov so bili v njem zaprti še Ronald Fangen, Einar Skavlan, Gurmar Larsen, Johan Borgen, Lars Berg, Nils Rud, brata Brögger, Andreas Eriksen in pisateljica Ingeborg Rebling Hagen.

Po aretaciji Arnulfa Överlanda je stopil na njegovo mesto v odporniški književnosti Gunnar Reiss-Andersen (1896–1964), ki je veljal pred vojno za talentiranega pesnika in mojstra izbrušenega verza in mističnih podob. Tudi Gunnar Reiss-Andersen je začel pisati že v prvih dneh okupacije, prevzet zaradi usodnih nacionalnih pretresov, in njegove pesmi so si že na začetku pridobile ugled. Ker se ne obrača k ozkemu krogu poznavalcev, temveč pripada političnemu procesu, ki zajema večino ljudstva, govori z jezikom ljudske pesmi, poslužujoč se njenih karakterističnih ponavljanj in besedne tipike, značilno za norveško ljudsko tvornost. V njegovi pesmi se pojavlja ideja človeške solidarnosti. Med najboljše pesmi iz tega obdobja Reiss-Andersenovega pisanja sodijo pesmi: »Udaril je nek val«, ki izženeva v prepričanje, da rojeva napad odpor, »Molitev«, kjer v skopih besedah riše podobo obubožane dežele, za kar je kriv okupator; o neznanih borbah odpora govori v pesmi »Inkognito«, ki izženeva v iskreno občudovanje: »Spoštujem tiste, katerim je ime ‚nihče‘.« Kot zanimivost v literarnem odporu pa navedimo, da njegova pesem »Po-

zdrav zaprtim v Griniju» ni našla pot samo med pripadnike odpora, temveč so jo z drugimi deli dostavili tudi v koncentracijski taborišče. V svoji pesmi zahteva za odpadnike, ki trgajo domovino, neizprosno sodišča. V pesmi »Domovinska fronta« postavlja vprašanje o poglobljenem pomenu pojma narod (»Horizontala in vertikal«), ki se ne deli več na razrede (po horizontali), temveč po tem, kdo je pobegnil, se uklonil ali stal ob strani (po vertikali). Pisal pa je tudi satirične pesmi in sodeloval pri ilegalnih glasilih. Ni pa bila pomembna samo njegova beseda, v nemajhni meri je bil pomemben tudi njegov osebni zgled. Gunnar Reiss-Andersen je bil med prvimi norveškimi književniki, katere so nacisti zaprli. Njegov odgon je bil najboljši demanti kvizlinške propagande o »nordijskem bratstvu« in o »osvobodilni misli nemškega ljudstva«. Za mnoge izobražence je bil pesnikov odgon odrešilen, saj je dokončno vplival na njihovo opredelitev v boju z okupatorjem. Ker so mu bile okupacijske oblasti ponovno na sledi, je Reiss-Andersen pobegnil pred preganjanjem na Švedsko. Poslej se njegova pesem, pod vtisom spremenjenega okolja in lastnega življenja, vse bolj približuje karakterističnim izpovedim izgnancev. Znano je, da se je del pesnikov, ki so se zatekli na Švedsko, obrnil vase in začel z izpovedovanjem lastnih občutij. V Reiss-Andersenovi pesmi prevladujejo spomin na pretrgane zveze z domovino, v posameznih pesmih pa izraža svoje močno religiozno občutje, kar pa ni značilno samo zanj. Hrepeni po domovini, razkriva okupatorjevo početje, kar je imelo z agitacijo za Norveško širši, rekli bi, mednarodni pomen (»Moje ljudstvo«, »Padlim«, »Dan padlih«, »Norveški dan«, »Hrani ogorčenje«).

Vzporedno pa je z Inger Hagerupovo (1905) in drugimi književniki v emigraciji pripravil natis protifašističnih pesmi, katere so potem ilegalno pretihotapili na Norveško. Kljub aretaciji vrste norveških književnikov, za kar je včasih zadostoval samo sum, da si sodeloval v ilegalnih glasilih, pa nacistem ni mogel nikdar zatreti književne fronte. V času, ko je bil Arnulf Överland na prostosti, je začela po deželi krožiti kratka, vendar izredno učinkovita pesem »Aust — Vågöy« (ime otoka v Lofotskem otočju). Nekateri so pripisovali domnevno avtorstvo Överlandu, šele pozneje, ko je njen pisec pobegnil na Švedsko, so izvedeli za priimek in ime resničnega avtorja. Njihova avtorica je bila Inger Hagerup. Čeprav Hagerupova v obdobju vojne ni napisala mnogo pesmi, mnogo jih ne odkriva niti njena pesniška zbirka »Daljave« (Videre), ki je izšla v Oslu 1945. leta, sodi s svojo neomahljivostjo in ostrim ritmom v učinkovito orožje odporiškega gibanja in prav »Aust — Vågöy« sodi med najboljše pesmi v obdobju vojne. Preprosti verzi so nosili nedvoumno pesnično sporočilo o neprekinjenosti boja:

Za vsakim, ki je odšel v smrt
stojijo tisoči drugih.

— — — —

O, mrtvi tovariši,
nikoli nas ne bodo obvladali!

Dokler nacisti cenzure niso poosttrili, se je mnogim književnikom, ki so v tem času tiskali pesniške zbirke, posrečilo vtihotapiti v izbor kako protivojno pesem. Tako se je posrečilo Ellingu M. Solkeimu vključiti v zbirko »Rasti, Norveška« (Gro Norge), 1941, tudi pesem »Kresna noč brez ognja«. Nekaj podobnega zasledimo 1942. leta v zbirki Andréa Bjerkea »Povorka z baklami«, taka je tudi pesem »Delavsko poletje« v pesniški zbirki Tora Jonsona »Zorenje v mraku«.

Šele v povojnem času sta objavila svoje pesmi iz vojnih let Jan Magnus Bruheira v zbirki »Površina in gladina«, v kateri je najjasneje izrazila vojno misel in norveška narodnoosvobodilna prizadevanja pesem »Krvave sanje« in Leif S. Rode v zbirki — toda prišel je čas, ko je vse nič«. Njegove pesmi so bile formalno brezhibne, doživljene, predvsem pa aktualne, saj so opisovale to, kar se je dogajalo z borci in okoli njih. Avtentično izražajo duha borcev in njihovo tiho odločenost, da žrtvujejo, če bi bilo potrebno, tudi življenje (»Jawohl, Herr Kapitän«, »Tudi junak zna jokati«). 1945. leta je objavil svoje vojne pesmi Halldis Vesaas, ki je v pesmi »Govor težkih let« izredno dobro zadel duha, katerega so zahtevali novi pogoji od pesnika in vojaka:

Ne govori se več: j a z.
Od zdaj se reče: m i.

Brez večjega odmeva na neposredne stike z bojem so pesmi Emila Boysona in Claesa Gilla, ki so izšle deloma še v letih vojne, deloma takoj po njej, čeprav tudi pri njih ne moremo zanikati sledov vojnih grozot, predvsem pri Emilu Boysonu ne.

Po vsem tem moremo trditi, da se je obračala poezija odpora k slehernemu poštemu Norvežanu. V vsakem je videla borca, ustvarjalca novega »človeka z zvezdo v srcu« kot zatrjuje G. Reiss-Andersen v že omenjeni pesmi »Inkognito«.

Pomembna misel protifašistične poezije v obdobju norveškega odpora je bila tolikokrat poudarjena misel o bratstvu podjarmljenih narodov in zavest o nacionalnem dolgu skupnosti evropskih narodov. Proti fašistični propagandi o »poslanstvu nordijske rase« je danska in norveška literatura odpora postavila misel o povezanosti sosednih narodov, povezanih s tradicijo dolgoletnega sodelovanja. Tako so v ilegalnem časopisu »Radio London« natisnili pesmi Danca Kaja Munka o Norveški. Govorijo o ljubezni in bratskih čustvih danskega ljudstva do svojih norveških sosedov. V istem časopisu je bilo natisnjeno tudi poslednje Munkovo delo, posvečeno analizi pesnitve »Norveška freska«, Gunnarja Reissa-Andersena. — Pomembno mesto v letih vojne je pripadlo ilegalnemu knjižnemu listu »Svobodna literarna serija« (Fri litteraer serie), ki je začel izhajati konec 1944. leta. Izšlo je deset števil, od katerih se jih je do danes ohranilo sedem. Celotna prva številka je obsegala prevod Vercorsove novele »Molčanje morja« 1943. je izšlo delo v Angliji v francoski knjižni zbirki »Les Cotuirs du Silence« in kot bi sodili, po tej poti prišlo tudi v roke norveškega prevajalca.

V uvodniku druge številke spoznamo upravičeni uspeh časopisa, hkrati pa tudi prve probleme v zvezi z ilegalnim tiskom:

»Z velikim zadovoljstvom ugotavljamo, da je bila 'Svobodna literarna serija' dobro sprejeta... Žal pa moramo ponoviti, da morajo zvezki krožiti iz rok v roke, s čim manjšim zastojem. Ugotovili smo, da jih nekateri hočejo zadržati zase kot nenavadno zanimivost. To ni namen serije: Kakor vsi drugi ilegalni časopisi, so tudi ti last celotnega naroda in ne posameznika. Zato morajo svobodno krožiti.« V isti številki je bil objavljen odlomek Arthurja Koestlerja »Mešani transport«, vzet iz njegovega romana »Arrival and Departure«, objavljenega v angleškem časopisu »Horizont« in v francoskem »Fontain«.

Tretja številka je objavila pripoved Carstena Frognerja »Mora« (Mareritt), četrti pripoved »Sabotaža«, katere avtor se je skrtil za psevdonimom Farmann, — peti, izbor pesmi pod skupnim naslovom »Lirika v zaporu, begunstvu in v boju«, šteti odlomek iz romana švedskega pisatelja Eyvinda Johnsona »Krilonovo potovanje« iz trilogije o Johanu Krilonu, objavili so petindvajseto poglavje drugega dela, sedma številka pa prvo poglavje romana poljske pisateljice Wande Wassilewske »Znamenje«.

Slabše kot poezija, je bila v odporu zastopana proza, v glavnem pa so to, kar so ustvarili književniki v vojnem času, objavili šele v letih po vojni in le nekateri od njih so dela, ki jih je navdihnili življenje med vojno, objavili v času njihovega nastanka. Čeprav uvršča literarna zgodovina v vojni čas delovanje več pisateljev, so bolj znani le Tarjei Vesaas, Johan Borgen in Aksel Sandemose. Značilno za romane, ki so bili legalno tiskani in razpečani v domovini, je pogostno zatekanje v norveško preteklost, v zgodovino. Med prve sodi roman J. Falkbergeta (1879—1967) »Ann-Magritt« (1940), prva knjiga tetralogije »Kruh noči« (1940—1959). Smisel romana je po pisateljevih besedah v tem, »da je dal podobo življenja Norvežanov v drugi polovici 17. stoletja, da bi pokazal prebujo iz stoletnega spanja, rojstvo vstaje, ki se je končala z zmago norveške samostojnosti.«¹ Svobodoljubne ideje, ki jih je položil pisatelj v oživiljanja glavnega junaka Ann-Magritt, ki jo na začetku predstavi kot revno kmečko dekle, na koncu pa pokaže kot priznano voditeljico delavskih naseljenecv, je nosil v sebi kot tiho željo sleherni Norvežan. Podoba Ann-Magritt izraža nacionalne in socialne težnje o svobodi in enotnosti norveškega ljudstva. Te težnje so tudi vplivale na odločitev, da je izšel prevod romana tudi na Danskem. Tudi J. Falkberget se je moral pred nacisti umakniti na Švedsko, kljub temu, da so si okupacijske oblasti in domači pripadniki nacistične stranke prizadevali, da bi ga zaradi njegove velike avtoritete pridobili na svojo stran. Ker pa jim to ni uspelo, so se poslužili provokacije in objavili v njihovem časopisu vest, da je Falkberget postal član fašistične stranke. Vendar ljudstvo nakani ni nasedlo.

1940. leta je izšel tudi drugi zgodovinski roman, katerega avtor je bil Krogvig Bord. Tudi njegovo delo »Življenje se začne«, opisuje, ne po naključju, zgodovinska dejstva neposredno pred 1814. letom. Da je domovinski boj združil pisatelje različnih političnih prepričanj in verskih pogledov, smo že omenili. Roman »Lasse Aga« (1941) je napisal Arne Vogen (1878), prepričan katoličan, vendar so v zgodbi

¹ R. Thesen. J. Falkberget og haus rike, Oslo, 1959, str. 192.

verski problemi drugotnega pomena. Dogaja se na začetku 19. stoletja v Hardangerju, dogodki pa ne skrivajo podobnosti z nacistično okupacijo. Nosilec dejanja je kmet Lasse Aga, navdušen privrženec svobode in nasprotnik tistih, ki niso priznali »nižjega stanu«. Namige na sedanost odkrivamo v pisanju o nasprotovanju narodni kulturni tradiciji, z opisom začetka vojne in z opisom nepričakovanega vdora sovražnikov ter z opisom splošne zmede, ki spominja na norveški 9. april 1940 leta. Lasse se priključi boju že na samem začetku. Vojno predstavi pisatelj z lakoto in nasiljem. Tako spozna Lasse, kako boleča je izguba svobode. Vojna je hitro končana, nastopilo je zatišje. Pojavi se okrutni kaznovalec Devitz, ki mora narediti »red«. Ljudstvo išče zaščite pri Lasse-Agu, ki se prepriča o nujnosti aktivnega sodelovanja v boju.

V tujini pa je izšel problemom okupacije namenjen roman »Septembrski mrz« Alfreda Hangeja (1915). Je to tradicionalni kmečki roman, katerega junak je dvajsetletni Harald. V dogodkih, ki jih predstavlja, moremo odkriti zgodovinske paralele s 1940. letom. Po deželi vladata lakota in strah, vendar zmaga vera v življenje. Lakoto premaga ljudstvo z moko iz lubja in mahu, vse hodi na polja sejati in delati. Toda, ko je žito zrelo, ga odvzamejo, po posebni vojni logiki, kar povzroči, da se zatečejo kmetje k orožju.

Tako se je že na začetku vojne pojavila vrsta bolj ali manj konkretnih proznih del, ki s primerjavami znanih zgodovinskih dejstev, z nacionalno čutečo interpretacijo, navajajo ljudstvo k upor in boju. Pogost umik v zgodovino je imel v glavnem samo en cilj: norveškim pisateljem je nudil možnost, da so mogli obiti kvislinško cenzuro in legalno pisati o problemih, ki so trli norveško ljudstvo. V manjši meri so želeli samo z oživljanjem lastne zgodovinske preteklosti buditi s temi opisi nacionalna čustva. — Mnogi pa so sodelovali v »stavki molka«.

Jeseni 1940 je izšel roman Tarjei Vesaasa »Kal«. Vesaas nastopa proti vojni, kateri postavlja kot protiutež vero v človeka. S te pozicije abstraktnega humanizma je napisan tudi njegov naslednji roman »Dom v temi« (1945), katerega je pisal poslednjo vojno zimo. V slednjem delu, kakor tudi v drugih, prevladujejo alergični in simbolični elementi. »Dom v temi« ne predstavlja ničesar drugega kot poraženo Norveško. Roman raste v pripoved o človeku, njegovi moči in slabostih, o neizbežnosti bojevanja za dobro v njem.

Še najbližji zahtevam o odporništvu v literaturi je roman Johana Borgena »Ni let« (1944). Čeprav je bil natisnjen na Švedskem, ga je pisatelj dokončal na Norveškem. Natisnjeno delo so potem pretihotapili na Norveško. V pisateljevi domovini pa so ga brali, prepisovali in ga sposojali drug drugemu. Junak Borgenovega romana stoji pred problemom: na eni strani mrka slika odrevenelega mesta in strahu, na drugi privlačujoči odpor. Dejanje, ki se sicer razvija počasi, doseže kulminacijo na poslednjih straneh knjige: Nekaj korakov od švedske meje — simbola varnosti in svobode, — se Knut Lusaker odloči. Vrne se v osrčje Norveške, da nadaljuje z bojem. Roman je naperjen proti malodušju in pasivnosti.¹

Drugo skupino predstavljajo pisatelji emigranti, ki so se zatekli pred okupacijo ali med njo najpogosteje na Švedsko, pa tudi v Veliko Britanijo in v Združene države Amerike. Na Švedskem so bili: Paal Brekke, pravkar omenjeni Johan Borgen, Nils Brantzaeg, Synnöve Christiansen, Axel Kielland, Aksel Sandemose, Per Woldbaek, Rolf Stenersen, Helge Krog, Arne Paasche Aasen, Torolf Elster, Arne Skouen, Frederik Paasche, Arvid Rhode in drugi. Ta skupina je 1943 natisnila v Stockholmu antologijo »Zunaj norveških meja«, katera si je po skritih ilegalnih poteh — povsem naravno — utrla pot tudi na Norveško. Njihova dela se sicer vsebinsko in zaradi tega tudi razpoložensko razlikujejo, ne smemo pozabiti na že omenjeno občutenost domotožja, na mračno begunsko razpoloženje. Ni pa bilo majhno število tistih, ki so videli v svojem talentu in v spremenjenih političnih pogojih orožje, ki ga je bilo treba izkoristiti in podrediti svoje sposobnosti v korist lastnega ljudstva. Torolf Elster je s švedskim književnikom izdal ilegalni list »Händslag«, Arne Paasche Aasen je s svojimi pesmi obiskoval taborišča norveških beguncev. Torolf Elster in Frederik Paasche sta pripravila antologijo »Šest Norvežanov pripoveduje o Norveški«, Arne Sounen je pošiljal vsak teden svoje feljtone londonskemu BBC, tu pa so jih objavljali pod psevdonimom, katerega si je vzel iz staronorveške književnosti Björn Stallare. A Helge Krog je malo pred koncem vojne objavil prispevek »Šesta kolona«, v katerem govori o vlogi norveškega velekapitala, katerega je upravičeno označil za nemško šesto kolono, ter ga, oprt na dokumente, brezkompromisno razgalil. Paal

¹ J. Borgen, INGEN SOMMAR, Stockholm, Norstedt, 1944.

Brekke je izdal 1942 v Stockholmu zbirko pesmi »Iz tvoje smo zemlje izšli«, v kateri je s preprostimi besedami, brez patetike, uspel prikazati vojno tako, kot jo je videl preprost človek (»Vojna«, »Črne ptice«, »Mali brat«) ali z očmi borca (»Potem še eden od nas«), zatrjujoč kakor Nordahl Grieg, da so padli borci tisti, ki so v vojni zmagali. — Podobne misli so pri nas izražali Oton Župančič, Karel Destovnik-Kajuh, Vladimir Pavšič — Matej Bor in drugi.

V Združenih državah Amerike pa so preživljali vojno begunstvo Sigrud Undset, C. J. Hambro, Jacob Worm, Sigmund Skard ter pozneje Arne Skouen. Skard je v Ameriki natisnil zbirko »Za Norveško«, po vojni, leta 1946 pa je iste pesmi in še druge iz vojnega obdobja natisnil v zbirki »Zahodno od Oceana«. Med najboljšimi v zbirki »Za Norveško« je tudi pesem »Da nisi pozabil«, v kateri govori o nepretrganem boju z nacizmom, od španske državljanske vojne naprej, poudarjajoč, naj se to nikoli ne pozabi.

V tujini je bilo natisnjenih tudi večje število proznih del. Skardova bibliografija navaja s tem v zvezi vrsto imen: Synnöve Christensen, Gunnar Daland, Hildegard Eriksen, Singrid Undset, Axel Kielland in druga.¹

V vojnih letih je nastalo tudi nekaj pomembnih dnevnikov, med njimi so najbolj znani dnevniki Odda Nansena iz ujetništva v taboriščih Grini in Sachsenhausen ter zelo osebno pisan dnevnik Pettra Moena, katerega so ustrelili Nemci v Oslu. Moenov dnevnik so po naključju odkrili pod tlemi njegove celice v povojnem obdobju in je nekaj norveški primer Fučikovih »Zapiskov izpod vešal«.

Hkrati je bila vojna tudi bogat vir ljudskega ustvarjanja, ki je prav tako našlo svoje mesto v ilegalnih listih, najučinkovitejša in najpogostnejša oblika širjenja pa je bilo širjenje od ust do ust, kar je tudi najznačilnejša oblika življenja ljudskega slovstva pri vseh narodih od najstarejših časov njihove zgodovine. Ker pa se norveška literarnozgodovinska znanost zanima za umetno literaturo, je velik del ljudskega ustvarjanja med zadnjo vojno sicer zbran v raznih bibliotekah, vendar še mnogo manj pregledno obdelan kot norveška umetna literatura. Majhen del tega je bil objavljen v dnevnikih prve tedne in mesece po osvoboditvi.

Druge izrazne skupine umetnikov so nudile in izražale odpor do okupatorjev na drugačne načine. Resno je bilo otežkočeno delo likovnikom, ker je bilo tudi ilegalno širjenje njihovih del nemogoče. Od vseh oblik likovnega izražanja so imele najugodnejše pogoje v ilegalnem tisku grafika, risbe in karikature, tudi zaradi samega načina komuniciranja črne umetnosti. Največje povpraševanje ves čas okupacije je bilo po učinkovitih ilustracijah. Med najbolj znane likovnike v tem obdobju prištevajo Arneja Taraldsena, ki je za nas Jugoslovane pomemben tudi zaradi tega, ker je bil verjetno avtor risbe mlade partizanke Stane Tomašević, katere podoba so kot propagandno gradivo odvrgli nad ozemljem Norveške in jo pozneje ponatisnili tudi v listu »Saboter«. — Nenadkriljiv je bil tudi karikaturist Hans Blix, ki je v begunstvu na Švedskem pod psevdonimom Stig Höök, redno komentiral vojne dogodke, posmehujoč se vsemu, kar je bilo v zvezi z nacizmom. Ni dvoma, da je bila njegova najbolj popularna karikatura ona o Quislingu, ki je ob svojem prihodu k Hitlerju dejal: »Jaz sem Quisling«, nakar ga je Hitler vprašal: »Toda, kako se pišete?« — Znana karikaturista sta bila še Sigurd Winge in Göste Hammarlund. Ena izmed najlepših likovnih zbirk iz medvojnega obdobja »Risbe norveških vojnih ujetnikov 1942—1945«, je izšla v Oslu 1946. leta.

Norveška vojna književnost se je odlikovala po dokajšnjem oblikovnem bogastvu in žanrih. Snovno se vojno ustvarjanje giblje od komentiranja dnevnih dogodkov do splošnih razmišljanj o vojni, o človeku v vojni. Je borbena in pesimistična. Po kvaliteti pa je zelo različna, po tematiki, po vsebini in v informativnem smislu. Ob tem pa moramo poudariti, da je norveški ilegalni tisk častno izpolnil svoj dolg domovini.

¹ Böcker om Norges kamp, Bibliografiske samlongar ved Sigmund Skard, Washington D. C. 1945.

VIRI IN LITERATURA

Henri Bernard, Histoire de la résistance européenne. La »quatrième force« de la guerre 39—45, str. 237—245.

Heinz Kühnrich, Der Partisanenkrieg in Europa 1939—1945, Dietz Verlag, Berlin, 1968.

Literatur und Widerstand, Anthologie europäischer Poesie und Prosa, str. 398—401.

Rajič Ljubiša, Norveška književnost v odporu (rokopis).

L. G. Grigoreva, Literatura norvežskega Sprotivljenja, Literatura antifašistskega Sprotivljenja v stranah Evropy 1939—1945, str. 195—217.

Jože Kos

Odšli smo med spomine

*Po mnogih letih
smo odšli na pot
naših umrlih sinov,*

*odšli smo med spomine
poraslih stez
in ostarelih debel,
med obraze z ognjišča,
ki jih danes ni več.*

*Vsak dan odide
kdo izmed nas,
vsak dan gre bolj
v pozabo
kadeče ognjišče
in tabor brez straž.*

*Še enkrat smo odšli
na dolgo pot
skozi smrekov gozd
in mehko praprot,
še enkrat se
spomin ustavi
med spečimi grobovi.*

Boris Višnovec

O taborništvu, ki naj postane del našega splošnega ljudskega odpora

Zaradi pomena taborniške organizacije pri vzgoji mladega človeka in pri vključevanju taborništva v koncept splošnega ljudskega odpora smo zaprosili za razgovor tovariša Franeta Merelo, strokovnega sodelavca v Republiški konferenci tabornikov pri Zvezi tabornikov Slovenije. Letošnje leto predstavlja za tabornike jubilejno leto, ko bodo organizirali več večjih prireditev na tematiko trideset let osvoboditve in petdesetletnico obstoja taborniške organizacije. V prostorih gozdne šole v Bohinju bodo konec avgusta odkrili spominsko obeležje.

Jedro taborniške organizacije in njena dejanska izhodišča pa predstavljajo predvsem izročilo in pridobitve NOB.

— Mi smo vzgojna organizacija, je dejal tovariš Merela ob pričetku pogovora. — Naš namen je utrjevanje mladega človeka in njegovo vključevanje v proces samouprave socialistične družbe.

— Kakšno je številčno stanje vaših članov?

— V Sloveniji imamo 158 odredov. V lanskem letu je vsaj na eni akciji sodelovalo 16 000 članov, takih, ki tabore pa je 23 000. Število naših članov je iz leta v leto večje.

— Kakšna je struktura članov?

— V pretežni večini vključujemo delavsko in kmečko mladino, ki obiskuje šole. Mladincev je osemdeset odstotkov.

— Taborništvo predstavlja dejansko dejavnost, kateri se človek lahko posveča vse življenje.

— Naš najmlajši član ima štiri leta, naš najstarejši član tovariš Kunaver pa je star petinosemdeset let.

— Kaj privablja mladino v vaše vrste?

— Predvsem organiziranost in način življenja v naravi.

— Kako vzgajate kadre?

— Kadre vzgajamo v šoli v Bohinju, kjer pridobe teoretično in praktično znanje, katerega potem posredujejo naprej. Letno organiziramo tabore, na katerih se zvrsti približno sto izmen. 55 odstotkov taborov imamo na morju, 45 odstotkov pa na celine. Preko teh taborov gre 8000 tabornikov. To je višek celoletnih dejavnosti.

— Kakšen način dela imate med letom?

Tečajniki Gozdne šole med predavanjem (Foto: F. Merela)

— Člani se dobivajo na sestankih, kjer mlajši pridobivajo znanje in preizkušajo večšine. Udeležujejo se izletov. Pričetek sestankov sovpada s pričetkom šole v septembru, se nadaljuje preko leta v končni finale na taborjenju.

— Kakšen je program dela za člane?

— Vse gradimo na vodovem sistemu. Vodi se združujejo v večje enote, v čete, družine, odrede. Vodnik s skupino desetih ljudi spremlja svoje ljudi, ko si pridobivajo predpisano znanje. Kadar vodnik ugotovi, da član obvlada snov, se mu prizna tisto znanje, ki ga beleži z zvezdo, ta označuje kategorijo tabornikove preizkušnje.

— Katere vrednote pridobe mladi pri vas?

— Naš namen je, da gradimo zdravega, miroljubnega, naprednega človeka. Smo pa tudi organizacija, ki vzgaja člane izhajajoč iz pridobitev revolucije in socialističnega razvoja. Tako ima v našem konceptu pomembno mesto koncept splošnega ljudskega odpora. Na naših izletih in pohodih organiziramo tekmovanja v orientaciji. V program imamo vključen prehod preko minskega polja, streljanje, graditev pionirskih objektov. Vse te akcije temeljijo na NOB. Naš namen je, da širimo bratstvo in enotnost. Zato se udeležujemo taborjenj širom po Jugoslaviji. Letos se dobimo predstavniki tabornikov pod Petrovo goro blizu Karlovca. Vseh udeležencev bo 7000, iz Slovenije pa 1200. Šesti zlet Zveze tabornikov Jugoslavije bo posvečen 30-letnici osvoboditve in 25-letnici taborniške organizacije v novi Jugoslaviji. Pomen taborništva je tudi v tem, da si mladi pridobivajo večšine, ki so koristne pri služenju vojaškega roka.

— Na katerih principih se oblikujejo medsebojni odnosi med člani?

Večerni zbor tečajnikov — vodij družin medvedkov in čebelic v Gozdni šoli (Foto: F. Merela)

— Smo med prvimi organizacijami, ki so uvedle samoupravljanje. Vodnik voda je samoupravno izbran. Vsak vod ima svojega predstavnika v četi, več čet v odredu in končno v odredovem zboru.

— Se mladi z vključevanjem v taborniško organizacijo odtegnejo škodljivim vplivom?

— Svoje člane angažiramo vsestransko ter jim omogočimo, da razvijajo svoje sposobnosti v skladu s svojimi interesi. Izjavljeno je bilo, da se je s pojavom taborništva v občini Ljubljana-Šiška, zmanjšalo število mladinskega kriminala.

— Kako mladi lahko sproščajo svojo iniciativo?

— Mi vključujemo športne dejavnosti, tehnične dejavnosti, izdelavo objektov. Vodi se lahko združujejo in oblikujejo v skladu z interesi članov. Vključujemo tudi higieno, prvo pomoč, izvidništvo, telesno vzgojo in igro ter kulturnozabavno življenje. Osnovni program pa obravnava zgodovino taborništva, izletništvo, signalizacijo, topografijo in poznavanje narave. Program predvideva in upošteva tudi krajevne značilnosti, bližino morja: ribištvo. V planinah imamo gorske stražarje. Pri mlajših so te zahteve omiljene, prilagojene starosti. Mlajše privajamo na varčevanje.

— Kakšen je vodilni kader?

— Ves vodilni kader je amaterski, tisti, ki se je v organizaciji izkazal in dojel njeno bistvo. Kader dobi izobrazbo v gozdni šoli in na tečajih. Morali bi pa upoštevati pri svojem delu dognanja psihologov in drugih mentorjev, ki imajo izkušnje pri delu z mladino. Potrebovali bi tudi pomoč prosvetnih delavcev. Zanimivo je, da na Poljskem sodelujejo redne vojaške osebnosti, rezervni vojaške starešine.

— Kako žele imeti mladi organizirane akcije?

— Slabo organizirane akcije doživijo pri članih hude kritike. Moram pa reči, da je mladim to polvojaško življenje všeč. Življenje v naravi, organiziranost, taborjenja, delo v skupinah.

Del taborniške Gozdne šole v Bohinju, kjer Zveza tabornikov Slovenije izobražuje svoje vodstvene kadre (Foto: F. Merela)

— Omenila sva že vključevanje delavske in kmečke mladine?

— Nekatere enote so že zaživele po tovarnah. Trudimo se in v tem smislu bo izzvenela tudi letošnja skupščina, da bi vključili v svoje vrste še več delavske in kmečke mladine. Enota na Lovrencu na Pohorju je kmečka. Enote so še v Trebnjem, Mirni, Semiču, Črnomlju. Prevladuje Ljubljana in okolica. Ker so organizacije najbolj razvite po šolah, se trudimo, da bi pridobili prosvetni kader za mentorstvo. Taborništvo poskušamo vnesti kot predmet v celodnevno šolo kot eno izmed dejavnosti. Trudimo se, da vzgajamo mlade v duhu solidarnosti in odpravljanja socialnih razlik ter da pozitivne izkušnje koristno uporabljajo v družini, na delovnem mestu. Mnogi naši znani kulturni in politični delavci so bili vključeni v naših vrstah. Izdajamo tudi svoja glasila, revijo Tabor in Taborniški vestnik.

— Ali lahko omenite trenutno najbolj pereče probleme, ki prizadevajo organizacijo?

— Omenil sem že težave z mentorstvom. Lahko bi omenil še težave s pomanjkanjem prostorov in nekatera materialna vprašanja. Trenutno najbolj pereča problematika, ki nas prizadeva, je regresiranje mladinskih potovanj na železnici. Do 1. januarja 1975 smo imeli skupinska potovanja regresirana po 60 odstotkov. Sedaj so ta popust ukinili. Trudimo se, da bi dosegli ponovno uvedbo popusta pri železnicah.

— Ali mislite, da vas tisk dovolj popularizira, obvešča javnost o vaši dejavnosti?

— Marsikatera akcija, ki smo jo dolgo pripravljali in je odlično uspela, je šla neopazno mimo javnosti. V okviru celoletnega tekmovanja 1973 se je v šmidovi jami pri Divači zbralo tisoč tabornikov. Akcija pa je šla neopazno mimo, čeprav so bili prisotni taborniki iz vse ožje domovine. V tisku se premalo govori o organizacijah, ki imajo v družbi pozitivno vlogo. Za nas bi bilo koristno, če bi o nas več pisali.

Iztok Ilich

Marko Kerševan: Religija kot družbeni pojav

Religija kot proizvod človeka, kot oblika družbene zavesti in ideologije, religija kot dopolnilo obstoječega sveta, religija kot potrjevanje človeka po posredniku, religija kot način človekovega prisvajanja sveta, religija kot izvor in oblika (samo) alienacije in kolikor je še drugih definicij v medsebojni povezavi samo nakazujejo obseg in globino fenomena religije oziroma religioznosti, ki tudi v današnjem atomskem, kibernetičnem ali kakršnem že veku ni izgubil veljave in vpliva. In to kljub vrsti znanstvenih posegov v svet religij in religioznosti, kljub vrsti poskusov kritike tega fenomena, med katerimi je prispevek klasikov marksizma — kritika religije je predpostavka vsake druge kritike (Marx) — gotovo najbolj celovita in radikalna. Zavoljo vsega tega je to izredno obsežno področje še danes v središču pozornosti vrste miselnih tokov, ki kratkoma ne morejo zgraditi svojega »sistema«, ne da bi že v sami osnovi opredelile svoj odnos do religije.

Po nekaj — ne ravno številnih — prevodih tujih poljudnoznanstvenih del o izvoru, pomenu ali skupnih značilnostih religije, oziroma še redkejših prevodih strokovnih del s področja filozofije, sociologije in psihologije, smo naposled dočakali tudi izid izvirnega domačega dela, posvečenega temu fenomenu. Gre za izredno poglobljeno in široko zasnovano primerjalno študijo Marka Kerševana z naslovom Religija kot družbeni pojav.

Za avtorja vemo, da se že vrsto let zelo intenzivno ukvarja s preučevanjem religije in religioznosti, o čemer med drugim zgovorno pričajo številni njegovi prispevki v strokovnih in drugih revijah (Problemi, Te-

orija in praksa itn.). V pričujočem svojem delu, ki je zamišljeno predvsem kot ustvarjalen prispevek k marksistični teoriji religije na družboslovnem področju, pa je Kerševan vsa svoja dosedanja prizadevanja in izkušnje ter ugotovitve strnil ter jih obogatil še z novimi spoznanji, predpostavkami in konsekvencami.

Avtorjevo osnovno izhodišče v tukajšnji razpravi je, da je marksistično teorijo religije treba šele ustvariti ter se pri tem opreti na vse bogastvo misli klasikov marksizma o religiji in na metode, ki so jih izoblikovali za analizo družbenih pojavov. Ob tem velja še omeniti, da se pisec pri obravnavanju religije kot specifične družbene prakse — kljub nekaterim spornim momentom — opira na Althusserja in na njegovo pojmovanje ideološke prakse, pri opredeljevanju specifičnosti religioznega doživetja, pa uporablja tudi nekatere dosežke tako imenovane fenomenologije religije.

Študija je sistematično razdeljena v štiri dele. V prvem pisec analizira odnos klasikov marksizma do religije in njene eksplisitne opredelitve ter karakterizacije religioznega fenomena. Kot prodoren družbenokritičen duh se je Marx namreč že zgodaj zavedel, da je religiozna iluzija nedvomno hkrati tudi protest proti svetu, ki iluzije potrebuje; zavedel se je, da je religija »izraz dejanske bede in hkrati protest proti njej«. (Ker Marx in Engels nista napisala posebnega dela v religiji, marveč so njune misli, ki zadevajo to področje, raztresene po domala vseh njunih delih, najti pa jih je tudi v korespondenci, je pomen pričujoče študije, ki je takšne drobce povezala in združila, še toliko večji!)

V drugem delu skuša avtor izoblikovati model za obravnavanje religije kot specifične družbene prakse oziroma pojasniti in razčleniti odnos religije in religioznosti do drugih družbenih praks.

V tretjem delu skuša nato Kerševan v okviru izoblikovanega modela in ob kritiki različnih značilnih neustreznih tez in načinov obravnavanja ustrezneje odgovoriti na nekatera odprta vprašanja teorije religije.

V četrtem, zaključnem delu pa skuša pisec očrtati nekatere vidike »problema religije v sodobni družbi« in njenega različnega obravnavanja. Izredno izčrpna razprava je nato zaključena s povzetkom in sklepi, opombami ter obsežnim seznamom uporabljenih in navajanih literature.

Sočasni obstoj različnih tipov religioznih praks na različnih nivojih in na različne načine povezanih med seboj, ki jih posamezniki uporabljajo glede na svojo situacijo, še ugotavlja avtor ob koncu, odseva na individualno psihološki ravni v »ne-

koherentnosti«, »zmedenosti« posameznikovih religioznih predstav in obnašanj. Tradicionalno pojmovanje osebne religioznosti kot sprejemanja zgolj enega koherentnega in celovitega religioznega sistema ali kot osebnega doživljanja, ki se izraža zgolj v enem religioznem sistemu, postaja sporno.

Lahko se naposled strinjamo z avtorjem, da kakor niti ateizem niti religioznost a priori ne kvalificirata in ne diskvalificirata ljudi za znanstveno raziskovanje religije, tako tudi rezultati raziskovanj niso a priori v prid niti danemu ideološkemu ateizmu niti dani religiji. Res pa je tudi, da ne prestando rušijo (natančneje rečeno: prispevajo k rušenju) njunih iluzij o njiju samih.

Delo Religija kot družbeni pojav, ki predstavlja bržkone doslej najpomembnejši prispevek enega naših avtorjev k obravnavanju religije, je v okviru čedalje bogatejše zbirke »Tokovi« izdala založba Mladinska knjiga. Knjižna oprema: Mihajlo Soltes.

Črtomir Šinkovec

Alojz Kermavner: Ambulanta E preko 4 G

Partizanske bolnišnice so prav posebno poglavje iznajdljivosti, spretnosti, podjetnosti in požrtvovalnosti našega narodnoosvobodilnega boja. To je bilo protiorožje za nenehno nevarnost, ki je pretila od sovražnika bolnišnici sami, kot bolnikom in ranjencem, ki so se zatekli po zdravje v partizanske bolnišnice, kajti če je sovražnik po naključju ali izdajstvu izsledil kakšno partizansko bolnišnico, jo je običajno uničil z ljudmi vred.

To pot smo h knjigam o partizanskem zdravstvu uvrstili še eno knjigo, in sicer Alojza Kermavnerja avtobiografsko pričevanje o življenju v partizanski bolnišnici na Pokljuki. Avtor knjige Ambulanta E preko 4 G je eden izmed redkih preživelih borcev tretjega bataljona Prešernove brigade, ki se je sredi decembra 1943, na pohodu iz Selške doline ustavil v Lovčevem hotelu na Goreljku. Borci so bili utrjeni in so se odpravili k počitku, ne da bi se bili dobro zavarovali, medtem pa so jih Nemci v belih haljah v širokem loku obkolili in začeli stiskati obroč. Ko je stražar opozoril na nevarnost, je bilo že prepozno. Od vseh strani so se oglasile nemške strojnice. Od 82 borcev se jih je po naključju rešilo le nekaj, eden od

teh pa je bil avtor te knjige, ki se je še z dvema ranjenima tovarišema zatekel na Koprivnico. Ti trije ranjenci pa so postali prvi trije pacienti novoustanovljene ambulate E, v kateri je preživel prav do osvoboditve.

Avtor, ki je bil eden izmed najtežjih ranjencev in je bil tudi kronist bolnišnice, je na osnovi teh zapisov zelo živo in barvito opisal vesela, bridka in burna doživetja v bolnišnici nad Bohinjem, ki se je morala zaradi preteče nevarnosti večkrat preseliti, vendar jih je srečno preživela in brez hujše nesreče dočkala osvoboditev. Spočetka je bila v preprosti pastirski staji, potem pa v ta namen zgrajeni baraki, kamor se je bilo zateklo nad sto bolnikov in ranjencev.

Knjiga je pisana brez literarnih pretenzij, čeprav preprosto, vendar sveže in zanimivo, v prvi polovici poglavij od dvanajstih pa zelo neposredno in prepričljivo. Vsekakor pa bo delo dragocen prispevek k zgodovini partizanskega zdravstva.

Knjiga, ki jo je izdala založba Borec, je bila nagrajena s Kajuhovo nagrado in je izšla v počastitev 30-letnice osvoboditve. Opremila jo je ing. arh. Nadja Furlan.

Črtomir Šinkovec

Lado Ambrožič-Novljan: Cankarjeva brigada

Partizanska knjiga v Ljubljani tudi v letošnjem letu uspešno nadaljuje izdajanje novih knjig v okviru knjižnice NOV in POS. Avtor več zgodovinskih del »Partizanska protiofenziva«, »Pohod Štirinajste«, »Gubčeva brigada«, Lado Ambrožič-Novljan je to pot presenetil z obsežno monografijo Cankarjeve brigade, saj na več kot 900 straneh opisuje bojno pot te udarne brigade, ki je nosila ime našega največjega pisatelja.

Bržkone je bila odločitev, da bo isti avtor pisal zgodovino Gubčeve in Cankarjeve brigade, posrečena in utemeljena. To potrjuje tudi avtor sam, ko pravi: »Knjige sem se lotil predvsem zato, ker sem čutil povezanost s tematiko Gubčeve brigade, ki sem jo spisal že prej. Knjiga o Cankarjevi brigadi je torej »dvojčica« istega operacijskega področja. Subjekt knjige je brigada, ne posamezni borci, kako je zaživela, se razvijala, zmagovala ali doživljala poraze. Pri pisanju me je vodila objektivnost in želja pokazati, da je za zmago pomembna predvsem politična in moralna zavest in ne le oborožena vojska.«

Gubčeva in Cankarjeva brigada sta bili prej ko slej ustanovljeni v istih pogojih, okolju in času — septembra 1942. Tedaj se je bila velika italijanska ofenziva, imenovana tudi roška, dodobra že razdivjala. Najprej je z ognjem in mečem uničevala po Notranjskem in Kočevskem, nato pa po Dolenjskem in v Gorjancih. Prav v tej ofenzivi je partizansko vodstvo prišlo do spoznanja, da je boj, pa tudi obramba uspešnejša z vojaško urejenimi, močnejšimi in discipliniranimi formacijami. Italijani so običajno napadali z veliko vojsko, zato so bile manjše partizanske skupine učinkovite le kot gverila, medtem ko bi brigada lahko

v skrajnem primeru nastopila tudi v frontalnem boju. To je tudi narekovalo ustanovitve prvih štirih slovenskih partizanskih brigad.

Gubčeva in Cankarjeva brigada sta bili že po svojem rojstvu in tudi bojevanju nekaki dvojčici. Skupno sta se bojevali v sestavu 15. divizije na dokaj istem operacijskem območju — po Notranjskem, Dolenjskem in Beli krajini. V mnogih primerih sta s skupnim nastopanjem sodelovali v istih bojih in spopadih, kot npr. v Jelenovem žlebu, razoroževali premagano italijansko vojsko ob zlomu Italije, rušili komunikacije, sodelovali s hrvaškimi brigadami in z združenimi močmi razbili ustaško postojanko Bosiljevo. Bojna pot ju je združevala tudi proti koncu vojne. Po hudih bojih sta Cankarjeva in Gubčeva 9. maja 1945 zmagovito vkorakali v Ljubljano.

Odveč bi bilo kakorkoli kritično ocenjevati to obsežno delo, saj je avtor dober poznavalec razmer, v katerih je brigada delovala, pa tudi dokumentov, naših in sovražnikovih, ki so na razpolago o delovanju brigade. Obsežen tekst dopolnjujejo aventične fotografije in skice ter dva grafična prikaza bojne poti Cankarjeve brigade od nastanka pa do osvoboditve.

Izid knjige so omogočile številne družbene, borčevske in delovne organizacije. Opremil Vladimir Lakovič, skice izdelal Vladimir Štimac.

Partizanska knjiga je v okviru knjižnice NOV in POS izdala še tri knjige, in sicer Borivoja Laha-Borisa »Prva slovenska artilerijska brigada«, Ivana dr. Kalinška »Zdravljenje ranjencev v SCVPB« in Mitja Hribovska »Prekmurska brigada«. O njih bomo poročali prihodnjic.

Slavko Rupel

Stojan Cirk: Vojakovi spomini

Knjiga Stojana Cirka VOJAKOVI SPOMINI (izdala jo je založba Lipa v Kopru, spremno besedo sta napisala Srečko Vilhar in Albert Klun, opremil pa Slobodan Zlatnar) je zanimiva pripoved nekdanjega vojaka predvojne jugoslovanske vojske, pripadnika francoske tujske legije in borca francoske armade, ki bo nedvomno pritegnila mnoge bralce in med njimi vzbudila dovolj zanimanja. Slovenci smo bili med vojno raztreseni na bojiščih vse Evrope in usode naših fantov so bile najrazličnejše. Od tistih, ki so se borili na tujem, jih je malo imelo voljo ali sposobnost opisati svoja doživetja, kaj šele izdati knjigo spominov. Stojan Cirk je svoja izjemno bogata doživetja zapisal v knjigi, ki nas pritegne s pestrostjo opisanih dogodkov in nas pripravi, da knjigo preberemo v enem samem zamahu. Marsikoga bo knjiga pripravila tudi k razmišljanju o naših razmerah in usodah. Vsekakor je vredna, da nanjo opozorimo.

Življenjska pot Stojana Cirka je bila pestra. Doma je bil iz napredne družine, ki je živel v Kočevju. Tu je obiskoval tudi nižjo gimnazijo in nato odšel v vojaško šolo, da bi se vključil v letalstvo, ki je bilo njegov sen. Iz zdravstvenih razlogov je bil odklonjen, postal pa je aktiven podoficir in oficir stare jugoslovanske vojske. Toda zaradi poštenih idej in naklonjenosti do delavskega razreda so ga odpustili, neugodne karakteristike, ki so se vlekale za njim, pa so preprečevale, da bi dobil ustrezno zaposlitev. Kot je vedel, je Stojan Cirk deloma v Beogradu, deloma doma v Kočevju preživel svojo brezposelnost. V Kočevju je zaradi svojih naprednih prepričanj prihajal v spore z nemškimi nacisti. Tu pa je prišel v stike s predvojnimi komunisti in se odločil, da odide v Španijo v boj proti Franku. Toda do Španije ni prišel, ker ga je prišla francoska policija in ga primorala, da je podpisal za tujsko legijo. Preživel je vrsto let v tujski legiji v Maroku, Alžiru in Tunisu ter dobobra spoznal življenje plačanega vojaka z vsemi dobrimi in senčnimi stranmi. Toda bližal se je čas vojne, in razmere v tujski legiji so se začele korenito spreminjati. Legionarji, sestavljeni iz pripadnikov vseh evropskih narodov, so bili, čeprav v rokah francoskega kapitalizma, v velikem številu protifašistično usmerjeni. Zato so se upirali francoskemu upogibanju nacizmu pod Pétainom in so se leta 1942 ter 1943 navdušeno vključili v boj proti Italijanom in kasneje

Nemcem na afriškem bojišču. Teh bojov se je udeležil tudi Cirk. Kasneje se je udeležil zavezniškega izkrcanja v južni Franciji, končno pa je leta 1944 prišel na severno bojišče v Ardenih, kjer se je boril, dokler ni bil decembra 1944 hudo ranjen. Po okrevanju se je vključil v jugoslovansko armado, deloval za novo Jugoslavijo in se vrnil v domovino skupaj s številnimi borci. Zdaj živi kot upokojen francoski oficir in invalid v Parizu, kjer so nastali tudi spomini na njegova burna doživetja.

Svojo pripoved začenja Cirk na kratko z leti pred vojno, opisuje razmere v Kočevju, v raznih garnizijah Jugoslavije, kjer je služboval, pripoveduje na kratko o letih nezaposlenosti nato pa pričinja svojo pravo pripoved, ko je odšel v svet, da postane španski borec. Podrobno opisuje svoje življenje v tujski legiji in življenje v Afriki, prikazuje trpljenje vojakov, pa tudi prijetne strani vojaškega življenja, slika pa tudi razmere domačinov, ki so se začeli osveščati v boju proti okupatorskim Francozom. Na široko se Cirk razpiše o bojih na fronti in podrobno pripoveduje o razmerah v Franciji ob koncu vojne in po njej, ko je bilo njegovo delovanje usmerjeno k zbiranju rojakov za vrnitev v domovino.

Knjiga, ki je sorazmerno obširna, nas seznani z obilico dogodkov, o katerih nam avtor slikovito pripoveduje. Gre za dogodke in dejstva, ki jih slabo poznamo ali pa sploh ne in ki nam v Cirkovih spominih zažive v novi luči. Med obilico opisanih dogodkov pa bi vseeno opozorili na nekatere. Tako nam vojakovi spomini ožive razmere v predvojni Jugoslaviji, ki je zaradi protiljudske politike izgubljala svoje ljudi, celo vojake. Mladi ljudje so bili zaradi nezaposlenosti prisiljeni odhajati na tuje, če so hoteli živeti, doma pa so ostajale nevzdržne razmere. Docela novo podoba nam da Cirkova pripoved o tujski legiji. Res je bila ta orodje kapitalističnega reda za francoska osvajanja v Afriki in Aziji. Vendar pa so bili v tej pestri armadi številni mladi ljudje vseh narodnosti, ki so se v vrstah te vojske znašli tudi zaradi svojega protifašističnega prepričanja. Tako so bili v njenih vrstah številni Španci in Nemci. Med vojaki je bila živa protifašistična zavest, zlasti po letu 1942, ko so se ti vojaki začeli aktivno boriti proti fašistom in nacistom v Afriki in pozneje v Evropi. Kljub trdim razmeram in ostri

disciplini zreli vojakom le ni bila onemogočena kariera, kar kaže sam primer avtorja knjige. Knjiga vojakovih spominov nam razen tega slika boje na zahodnem bojišču, kjer se je Cirk boril v Alzaciji proti Nemcem. Ti boji nam približe niso znani, pripovedovani od neposrednega udeleženca pa se nam pokažejo novi, zanimivi. Pomembna je torej vsebina knjige, ki nam svet in razmere v njem v letih 1937—1945, zlasti pa vojne spopade, kaže v novi, originalno doživetih podobi.

Stojan Cirk je bil vojak. Zato je v vojaškem duhu, stvarno, odsekano in kratko, pripovedovano tudi njegovo življenje. Pripoved vseskozi razodeva tudi napredne ideje, prežetost za zmago revolucije in delavskega razreda. Razodeva nam tudi avtorjevo domovinsko ljubezen in zavzetost za stvar nove Jugoslavije po koncu vojne. Razum-

ljivo je, da je avtorjeva pripoved omejena predvsem na zunanje dogodke. Pri tem pa je izluščil in širše obdelal prav tiste, ki so še posebej zanimivi in pomembni. Pisatelj torej ni imel literarnih ambicij in se nikoli ne prizadeva, da bi pripoved literarno oblikoval. Zato pa je knjiga naravnost nabita s pripovedjo o napetih dogodivščinah in dogodkih, pa tudi z zdravo idejo napredno mislečega vojaka, ki le hoče biti v službi delavskega razreda in domovine. Tistemu, ki so znane razmere v težavah prekomorcev in sploh Jugoslovanov na tujem med zadnjo vojno, da bi se uveljavili in doživeli priznanje Titove Jugoslavije, bodo besede Stojana Cirka o lastnih prizadevanjih še toliko pomembnejše. Sicer pa nam je avtor nanizal obilo zanimivega in napisal knjigo, ki s svojo vsebino predstavlja lep doprinos k naši vojni memoarski literaturi.

Leopold Suhodolčan Tri nove knjige pri DZS

V počastitev 30-letnice osvoboditve je pri Državni založbi izšla monografija sodobnega slovenskega kiparja Draga Tršarja, potem ko smo hkrati odkrili njegovo orjaško PTICO REVOLUCIJE na Trgu revolucije v Ljubljani, je zdaj prav gotovo ena najlepših in največjih spomeniških plastik na Slovenskem. Kot dober poznavalec Tršarjevega dela je Zoran Kržišnik v študiji, ki je objavljena v MONOGRAFIJI, med drugim zapisal: »Tršarjevi manifestanti, demonstranti, krilati spomenik zmage v Kamniku — vse to so hkrati naravi iztrgane oblike materije in s kolektivnim stremljenjem prežeta množica, mogočna, neustavljiva, korakajoča nezadržno dalje, da, vzdigujoča se v neslutene višine vnetega hotenja in radostnega zmagošlavja, tistega zanosa, ki iz tebe in mene ustvarja NAS.« V današnjih težkih knjigotrških razmerah je natis monografije pogumno kulturno dejanje, zato gre DZS še posebno priznanje.

Ob 150-letnici Byronove smrti so izšle njegove PESMI IN PESNITVE v prevodu

Janeza Menarta. Pesnik, ki se je s svojim delom zapisal v duhovno zakladnico človeštva, je po zmagoslavnem in bliskovitem pohodu po Evropi s svojimi pesnitvami že zgodaj (po zaslugi Matije Čopa) osvojil tudi Slovence »in v tem primeru izjemoma nismo bili prehudi zamudniki«. Zelo zanimiva je naslednja prevajalčeva misel: »Predvsem pa sem pri Byronu zmerom občudoval svobodnega duha, ki se kdaj pa kdaj sicer našemi, a je v bistvu zmerom res svoboden duh, iskrov, domiseln, poln prikritih, zatajevanih človeške toplote in silovite življenjske moči.«

Državna založba je izdala tudi ZBRANE PESNITVE Nobelovega nagrajenca Saint-John-Persa, delo, ki bo pritegnilo predvsem bralce, ki v današnjem tempu življenja še znajo in si želijo brati »z velikimi belimi potezami naslikana čarovna znamenja, na čerih polotokov, trojni niz razcvetelih aloj in raztresk stoletnih stebel v slovesnostih večernega mraka...«, ko tenkočutni pesnik prisluškuje minevanju časa in sporočilom mrtvih. Pesnitve je prevedel Slavko Kumer.

Črtomir Šinkovec

Franc Potočnik: Koncentracijsko taborišče Rab

Pri koprski založbi LIPA je nedavno izšla knjiga Franca Potočnika »Koncentracijsko taborišče Rab«. Izid knjige je omogočila komisija za spremljanje in preučevanje zgodovine delavskega gibanja pri Medobčinskem svetu ZKS in obalne kulturne skupnosti.

Pred leti (leta 1953) je že izšel Rabski zbornik, posvečen vsem žrtvam fašističnega nasilja v internacijskem taborišču na otoku Rabu. Uredili in v tem zborniku sodelovali so zvečine rabski interniranci: France Drenovec, Manica Komanova, Silverij Pakiž, Franc Potočnik, Venceslav Winkler in Henrik Zdešar. V tem zborniku je sodeloval tudi sedaj že pokojni pesnik Igo Gruden, ki je sam doživljal fašistično tiranijo v tem taborišču. Posebnost tega zbornika so objavljeni spomini interniranih otrok, ki so prav tako kot odrasli trpeli in umirali na tem otoku. France Potočnik pa je v ta zbornik prispeval enega izmed najbolj tehničnih prispevkov Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, prispevek, ki je po vsej verjetnosti zameetek pričujoče knjige. Ker pa je ta zbornik že davno pošel, je tembolj potrebna ta nova knjiga, ki stvarno in izčrpno prikazuje krute razmere v tem taborišču, saj je zaradi pomanjkanja in lakote pomrlo nad 4000 internirancev. Najhuje je bilo v letu 1942 in pozimi 1942/43, tedaj je bilo največ žrtev, kajti gladu se je pridružil še mraz in skrajno slabe higienske razmere. Razen podrobne podobe trpljenja in pomanjkanja, je avtor posebej poudaril dejstvo, da je bil Rab edino fašistično taborišče v okupirani Evropi, kjer so se interniranci organizirano uprli in se tudi sami osvobodili.

Franc Potočnik, nekdanji mornariški častnik in znani pomorski strokovnjak, ki je bil po aretaciji v Ljubljani kot član OF, pregнан najprej v Gonars, kjer je bil član taboriščnega odbora OF, pozneje pa na Rab, kjer je postal komandant udarnega bataljona, ki je bil tajno organiziran v začetku leta 1943, je izčrpno opisal življenje in trpljenje internirancev v tem najkrutejšem italijanskem taborišču, kjer se je, kljub vsemu, večji del internirancev organizirano povezal v OF. Osrednja skrb te organiziranosti pa je bila ustanovitev vojaške organizacije, saj so jo narekovale taboriščne razmere — komandant taborišča, karabinjerski podpolkovnik Vincenzo Cuiuli je namreč večkrat uradno izjavljal, da bodo v določenem trenutku internirance domala postrelili.

Kljub strogemu taboriščnemu režimu je pod dobrim vodstvom potekalo vse nekako po načrtu. Iz najbolj zavestnih fantov in mož so najprej ustanovili udarni bataljon, iz katerega je po kapitulaciji Italije nastala Rabska brigada, ki je štela 1500 mož in je še pred odhodom na celino, osvobodila Rab ter izvršila desant na Cres, kjer je v Osoru razorožila italijansko posadko. V domovini pa je bila brigada porazdeljena med brigade NOV.

Knjiga je poleg izčrpno opisanih razmer v rabskem taborišču tudi bogato opremljena z dokumenti in fotografijami in bo taka kot je trajen spomenik ne le trpljenju in žrtvam naših ljudi, temveč tudi trdni vojaški organizaciji še v tako težkih razmerah.

Knjigo je tehnično uredil Jože A. Hočev, opremil pa Bronislav Fajon.

Slavko Rupel

Leopold Suhodolčan: Najdaljša noč

Usodna junijska noč leta 1941 nekje na Koroškem. Učitelj Jeraj, ki je po okupaciji ostal brez zaposlitve, pričakuje izselitev. Z družino že tedne živi v negotovosti, saj obetajo, da bodo s selitvami nadaljevali. Negotova usoda živi nad njim, njegovo ženo in hčerko Ano, ki je študentka. Bodo prišli tudi ponj? Zvečer je prišel na obisk Anin fant, zaposlen v rudniku. Ostal je pri večerji, potem pa v hiši. Tedaj so prišli znanilci selitve. Trije domačini, nemški podrepniki se naselijo v hiši, da bi nadzorovali učiteljevo družino. Eden straži zunaj, drugi stika po hiši, tretji pazi na učitelja in njegove. Nasilni so, nesramni, čeprav jih je Jeraj nekoč učil v domači šoli. Toda zdaj so drugačni časi. Jeraj in njegova žena preživita v teh nočnih urah obilo strahu in ponižanja. Obenem v mislih ponovno podoživita njuno skupno življenje, uresničene in neuresničene želje ter hotenja, in pretehtata svoje medsebojne odnose. Malo prej je njuna hči s svojim fantom preživela v zli slutnji nekaj lepih trenutkov mlade ljubezni, z načrti za prihodnost, načrti, ki se jima ne bodo nikoli uresničili. Zdaj se je njen fant skrtil pred ljudmi, ki stikajo po hiši. Napetost raste od ure do ure, od trenutka do trenutka. Tuji podrepniki menjavajo svoje vloge, družina pa ostane kot prej v ponižujočem položaju, vsak čas pripravljena na najhujše. In tedaj odkrijejo fanta; potem začne eden od trojice, ki je vdrla v hišo, napadati Ano. Njen fant jo skuša zaščititi, skoči in obleži s kroglo v telesu. Naslednje ure so samo še agonija umirajočega fanta, ker nasilneži ne puste poklicati zdravnika. Jutro prinese smrt mladega fanta in nemške policaje, ki pridejo po učiteljevo družino, da jo odpeljejo na tuje.

To je zgodba romana NAJDALJŠA NOČ, pisatelja Leopolda Suhodolčana, ki ga ni treba posebej predstavljati, saj je znan kot avtor mladinskih knjig in romanov za odrasle bralce. V teh svojih delih je Suhodolčan posegel po tematiki starega sveta, potem pa je začel obdelovati sodobnost. Ob letošnjih proslavah tridesete obletnice osvoboditve je izdal pri založbi Borec roman, posvečen tistim, ki so jih Nemci že v prvih dneh okupacije selili na tuje. Zanj je prejel Kajuhovo nagrado. Z njim pa je raz-

širil krog svoje tematike. Svojim uspešnim stvaritvam je dodal novo uspelo delo, čeprav sicer Najdaljša noč najbrž ne dosega nekaterih zadnjih Suhodolčanovih tekstov ali pa vsaj ne pomeni koraka naprej v njegovem umetniškem ustvarjanju.

Kaj nam je vseh in kaj nas v tem delu ne prepriča? Premalo poznamo dogodke na Štajerskem in slovenskem Koroškem v letu 1941, da bi lahko sodili o resničnosti opisane in podobnih dogodkov v prvih dneh okupacije. Toda naj bo zgodba še tako resnična, zdi se nam, da je napisana premalo prepričljivo, da bi ji povsem verjeli. Dejanje mladega fanta pomeni resničen samomor, zlasti, ker sklepamo, da kot rudniški tehnik sam ni bil določen za izselitev, s tistimi krogi domačinov, ki niso bili intelektualci pa so Nemci vsaj sprva prijazno nastopali. Je torej fantova žrtev bila potrebna, nujna? Ali pa sploh resnična? Zdi se tudi, da je družina učitelja Jeraja prikazana kot neka idealna družina, izolirana od ostalih prebivalcev malega kraja, kjer se zgodba odvija. In ob tej idealizirani družini je vse ostalo v vasi res samo črno?

Na drugi strani pa je kompozicija romana, v katerem se sorazmeroma malo zgodi, odlično izpeljana. Napetost se stopnjuje od ure do ure, pripravlja se očitna katastrofa, do katere v resnici pride, z njo do tragedije in do konca. Tudi značaji osrednjih oseb so jasni. Če so nemški podrepniki, ki vdrejo v hišo pred policijo, v svojih značajskih podrobnostih nejasni in so njihove individualne črte zabrisane, pa so zato člani Jerajeve družine jasno izklesani liki. Zlasti Jeraj. Res je sicer Jeraj tisti, ki se v usodni uri pogrezne vase in se ne upira, kot se je uprl mladi fant njegove hčerke. Toda pisatelj, kakor na eni strani idealizira starega Jeraja, jasno pove, da njegova pot ni bila pravilna, da je bila prava pot mladega upornika. Ta je sicer propadel, kot bodo propadli še mnogi, ki se bodo upirali, človeštvo pa bo le preživelo noč.

Suhodolčanov roman je torej tematsko originalen, spretno zasnovan, dramatično komponiran, umetniško zrel in dovolj prepričljiv tekst. Kljub nekim šibkostim nas ogreje in pripravi, da ga na mah preberemo.

V oceno smo prejeli

Mitja HRIBOVSEK: *Prekmurska brigada*. Opremil Ferdo Fišer. Skice izdelal Vladimir Štimac. Tehnično uredil Jože Čertalič. Založila Partizanska knjiga in odbor Prekmurske brigade. Ljubljana 1975.

Ivan dr. KALINSEK: *Zdravljenje ranjenec v SCVPB*. Opremil Vladimir Lakovič. Tehnično uredil Jože Čertalič. Založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1975.

Alojz KERMAVNER: *Ambulanta E preko 4 G*. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec v počastitev 30-letnice osvoboditve. Ljubljana 1975.

Alcide CERVI: *Mojih sedem sinov*. Prevedel Polde Vrbovšek. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1975.

Janusz PRZYMANOVSKI: *Stirje tankisti in pes*. Prevedel Janko Moder. Opremil Ernest Krnaič. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1975.

Marička ŽNIDARŠIČ: *Ko prihaja dan*. Pesmi. Spremno besedo napisala Erna Mušerjeva. Ilustrirala in opremila Metka Krašovec. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1975.

Jože VIDIC: *Po sledovih črne roke*. Dokumentarno reportažni zapis. Lektoriral Albin Učakar. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1975.

Tone KUNTNER: *Trate*. Pesmi. Opremil France Slana. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

SPEKTATOR: *Mafija včeraj in danes*. Prevedel Dušan Željeznov. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1975.

Danilo LOKAR: *Zagata ni zagata*. Bibliografijo sestavil Marjan Breclj. Zbirka »Bela krizantema«. Opremila Nadja Furlan. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Beno ZUPANČIČ: *Grmada*. Roman. Druga izdaja. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Filip KALAN: *Veseli veter*. Druga predelana, razširjena, ilustrirana izdaja. Opremil avtor. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Božidar DEBENJAK: *V alternativni marksistične študije*. Zbirka »Misel in čas«. Opremil Jože Brumen. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Karl MARX-Friedrich ENGELS: *Izbrana dela v petih zvezkih*. Izbral in V. zvezek uredil Boris ZIHERL. Izbrana dela so prevedli: Neda BRGLEZ, Božidar DEBENJAK, Doris DEBENJAK, Marica DEKLEVA, Dušan KERMAUNER, Jelka NOVAK, Jože POKORN, Primož SIMONITI, Maks VESELKO ml., Maks VESELKO st., Cene VIPOTNIK in Boris ZIHERL. Opremila Amalija Medved. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Franci STRLE: *Partizanski volk samotar*. Opremil Miha Vipotnik. Tehnično uredil Niko Kupec. Lektor France Sušteršič. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1975.

Franc POTOČNIK: *Koncentracijsko taborišče Rab*. Tehnično uredil in lektoriral Jože A. Hočevar. Opremil Bronislav Fajon. Izdala in založila LIPA v Kopru. Koper 1975.

Cveto PREZELJ: *Imenujem te*. Pesmi. Opremil Bronislav Fajon. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.